

Г Р А Н І

6(14) 2000

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної
адміністрації та виконавчого
комітету Дніпропетровської
міської ради

*Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, викладені їми на
сторінках альманаху.*

*Передрук — тільки з
дозволу редакції.*

ЗМІСТ

	ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА
Суліма Є.М. Гуманістична концепція політичного лідерства.....	3
Квітка С.А. Основні напрямки громадсько-політичної роботи.....	5
	ІСТОРІЯ
Колесник І.І. Українська «совєтська» історіографія в рецепції О.Оглоблина.....	9
Головко В.В. Кризис исторической науки: попытка экспликации понятия.....	13
Костенко Г.В. Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова в дослідженнях істориків української діаспори.....	14
Тельвак В.В. Молодость Михаила Грушевского (к проблеме формирования мировоззрения).....	17
Шейко В.М. Історичні аспекти розвитку індустріальної цивілізації на шляху до інформаційного суспільства.....	22
Морозов О.В. Правове забезпечення митної справи і політики на території українських губерній наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.	26
Чоп В.М. Збройні сили та бойові засоби махновського руху.....	31
Орлянський В.С. Джерела по історії єврейства України 1920-1930-х років: джерелознавчий аналіз.....	37
	СОЦІОЛОГІЯ
Городяненко В.Г., Ларионова Е.А. Особенности социального самочувствия этнических общностей Днепропетровского региона.....	42
Бродецька Ю.Ю. Концепт «маргінальності» в теоріях західних дослідників.....	47
Тащенко А.К. Особливості соціалізації української молоді в сучасних умовах.....	49
Удріс Н.С. Особливості функціонування соціальних інститутів реклами та мистецтва в сучасному суспільстві.....	53
	ПОЛІТИЧНІ НАУКИ
Кирилюк Ф.М. Роберт Оуэн — мирный реформатор капитализма (научно-публицистический очерк) (часть I).....	56
Таран В.О. Проблема лібералізації перехідного українського суспільства: стан і перспективи.....	60
Сурмин Ю.П. Проблема моральної модернізації посткомуністического общества.....	66
Шепелев М.А. Геостратегия постевразийства и современная украинская геополитика.....	77
Гаврюшин О.И. Проблема власти в отечественной политологии.....	83
Додонов О.Ф. Історіографія участі робітників у діяльності державних і громадських організацій у 60 — 80-ті роки.....	85
	ФІЛОСОФІЯ
Решетніченко А.В. Механізми гуманізації процесів розвитку суспільства.....	92
Крамар П.П. Регулятивні функції культури в творчості.....	96
Кравченко П.А. Екологічна свідомість і політика як чинники існування соціуму.....	101
Нестеренко Г.О. Культура як прояв самореалізації особистості.....	105
Варшавський О.П. Можливості онтологічної постановки питання про мову в «Бутті і часі» Гайдегера.....	109
	МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ
Романов В.С. Україна на початку тисячоліття.....	115
Курсаков А.С. Соціальний захист населення як важливий фактор соціальної політики в Україні.....	119
	НА ГРАНІ
Психогеоетрический тест.....	123
	РЕЦЕНЗІЇ
Дячок О.О. Комплексне дослідження охоронного апарату Української Держави на чолі з гетьманом П.Скоропадським. Рецензія на книгу: Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). — Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. — 462 с.	128
ЗМІСТ АЛЬМАНАХУ ЗА 2000 РІК	131
	АНОТАЦІЇ

GRANI

6(14) 2000

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research

Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2000

CONTENTS

DOMESTIC POLICY	
Sulima Ye.N. Humanistic Conception of the Political Leadership.....	3
Kvitka S.A. Maintains Path of Civil and Political Work.....	5
HISTORY	
Kolesnyk I.I. Ukrainian «soviet» Historiography in the Reception of O.Ogloblin.....	8
Golovko V.V. Crises of Historical Science: Attempt of Explication of Concept.....	13
Kostenko G.V. Drahomanov's Sociopolitical Views in the Research of the Ukrainian Diaspora Historians.....	14
Telvak M. The Youth of Mykhailo Hrushevskiy (To the Problem of Outlook Forming)...	17
Sheyko V.M. Historical Aspects of Development of Industrial Civilization on the Way to the Information Society.....	22
Morozov O.V. Juridical Background of Custom Business and Policy on the Area of Ukrainian Governments in XIX-XX.....	26
Chop V.M. Military Forces and Fighting Means of Mahno's Movement.....	31
Orlyansky V.C. The Sources by the Jews History of Ukraine 1920-1930: Sourceknowing analyse.....	37
SOCIOLOGY	
Gorodjanenko V.G., Larionova E.A. Peculiarities of Social Selffeelings of the Ethnic Groups of the Dniepropetrovsk Region.....	42
Brodetska Yu.Yu. The Concept «Marginalisation» in Theory of West Researchers....	47
Tashchenko A.K. Features of Socialization of Ukrainian Youth in the Modern Condition.....	49
Udris N.S. Features of Functionality of Social Advertisement and Arts Institutes in the Modern Society.....	53
POLITICAL SCIENCES	
Kyrylyuk F.M. Robert Owen — Peace Reformatory of Capitalism (Science-Publicistic essay).....	56
Taran V.O. The problem of liberalization of Ukrainian society: the position and perspective.....	60
Surmin Yu.P. The Problem of Moral Modernization Postcommunitic Society.....	66
Shepelev M.A. Geographic Strategy of Post Europe-Asian and Modern Ukrainian Geopolicy.....	77
Gavryushin O.I. The Problem of Power in Domestic Politology.....	83
Dodonov O.F. Historiography of Participation of Workers in the Activities of State and Common Organizations in 60-80"s.....	85
PHILOSOPHY	
Reshetnichenko A.V. Mechanisms of Humanization of Society Development's Process.....	92
Kramar P.P. Regulative functions of culture in the creation.....	96
Kravchenko P.A. Ecological Mind and Policy As a Factors of Society Being.....	101
Nesterenko G.O. Culture as an Expression of the Personality's Self-realization....	105
Warshawsky O.P. The Possibilities of Ontological Questionstands About Language in the «Being and Time» of M.Heidegger.....	109
MATERIALS FOR INFORMATION DAY	
Romanov V.Ye. Ukraine in the Beginning of Millenium.....	115
Kursakov A. Social Defend of People As a Important Factor of Social Policy in Ukraine.....	119
ON THE EDGE	
Psychogeometrical Test.....	123
REVIEW	
Dyachok O.O. The Complex Research of Defending Staff of Ukrainian State in the Time of P.Skoropadskiy. Review of the Book: Tymoshchuk O.V. Defend Staff Ukrainian State (April — December 1918) - Kharkiv: Publishing House of University of Internal Deals.....	128
CONTENTS OF ALMANAC IN 2000.....	131

ABSTRACTS

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

Є. М. СУЛІМА

ГУМАНІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Суліма Євген Миколайович — начальник управління з питань внутрішньої політики Дніпропетровської обласної державної адміністрації, кандидат філософських наук

Вихід з кризової ситуації, в якій нині знаходиться наше суспільство, довгостроковість часу, який для цього потрібно, соціальна «ціна» неминучих витрат, успіх справи становлення та розвитку держави, в значній мірі визначається тими людьми, котрі очолюють політичні сили, партії та рухи, політичним досвідом і талантом найбільш відомих і визначних керівників, особистими рисами, здібностями, моральними переконаннями найбільш авторитетних політичних лідерів.

Але феномен політичного лідерства як інструмента перетворення суспільства обумовлений не тільки і не стільки ринковою громадською регуляцією. Сьогодні стає все більш очевидною думка, що суспільство сучасного типу все в більшій мірі орієнтується в своєму розвитку на людські цінності, базується на філософії розвитку людини, пробудження творчих здібностей в особистості. Вирішити глобальну загальнолюдську проблему сучасності, проблему «повернення людини до самої себе», — мета соціально мислячого політичного лідера.

Політичне лідерство — як філософія і практика розкриття суто людського в людині — є офіційно визнаний ООН шлях гуманістичного розвитку суспільства, а отже і управління (регулювання) суспільними процесами, центр ваги якого зміщений з «зовнішнього плану» на «план внутрішній», на вирішення питання якісного перетворення людини.

З'ясування феномену політичного лідерства важливо як для оцінки особистих якостей тих чи інших політичних діячів, ступені їх впливу на хід громадського життя, так і для розуміння сутності політики, її глибинної соціально-філософської основи, різниці між політичним лідером і колишнім традиційним розумінням політичного управління як суттєво різних способів впливу на громадські процеси.

В чому сутність політичного лідерства як інструмента перетворення суспільства? Для відповіді на це запитання, очевидно, необхідно звернутись до поняття політики.

У вітчизняній науці утвердилась думка, що політика — це відносини між класами, соціальними і національними групами, різними громадськими інституціями і їх лідерами з приводу захоплення, утримання і відправлення влади.

Безумовно, таке розуміння відображає одну з характерніших рис такого феномену як політика. Але було б зовсім невірно цим обмежуватись, бо при такому розумінні дане тлумачення буде відображати головним чином політичні амбіції певних соціальних сил, які прагнуть оволодіти владними політичними структурами. На такому розумінні політики неможна будувати громадський устрій суспільства для розвитку і удосконалення людини.

Філософи кінця XIX — початку XX сторіччя І.Пльін, Б.Чічерін, П.Струве вважали, що такі заблудження та пересуди ведуть країну до руйнування та загибелі. Тому вони стверджували, що правильно зрозуміла сутність політики виховує людей в душі прояву та самовиявлення глибинних людських потреб і допоможе суспільству в його духовному оновленні.

Політика не служить приватним та особистим інтересам, все рівно, будь то приватний інтерес певної особи, цілої групи чи цілого класу. Справжня політика принципово відхиляє всіляку приватну пожадливість. Вона визнається тільки з вірними та справедливими інтересами осіб, соціальних груп та класів і при тому, виключно, з точки зору загального інтересу, справедливості, природного права. Якщо певний інтерес певного класу духовно обґрунтований і справедливий, — то це вже не класовий інтерес, а інтерес народу в цілому, інтерес самої держави і тому кожного окремого громадянина. Політика, з погляду І.Пльіна, означає не партійні притягання, не партійне обдурювання і не партійні інтереси, а підйом правосвідомості до досягнення патріотичних цілей і до розв'язання дійсно державних завдань.

Положення політики повинно змінитися. З однієї сторони вона перестане бути тією ізольованою та незалежною від іншого духовного життя, якою вона

була до цих пір, тому що в основу політики покладена ідея не зовнішнього устрою громадського життя, а внутрішнього удосконалення людини. З другого боку, панування над усім іншим духовним життям незалежної від нього політики повинно закінчитись. «На понятті особистості і її самовизначеності ґрунтується вся моральність, і тобто, всіляка політика», — підкреслював П. Струве.

В основі сьогоднішньої політики повинна лежати ідея не зовнішнього устрою громадського життя, а внутрішнє удосконалення людини, не забуваючи і враховуючи, що вдосконалення, перетворення особистості не відбудеться і без належного матеріально-го забезпечення.

Для здійснення такої філософії громадської регуляції необхідно, щоб попереду йшли люди відповідальні за себе і за мир.

На думку П. Струве, предметом політики є не маси, а особистість, її моральна свобода.

Ключовим поняттям в визначенні політики Струве є поняття «особистої здатності». Суттю ідеї «особистої здатності», підкреслює він, є поступове, якісне перетворення людини, виявлення та розкриття людського в людині і повернення його до самого себе, в повазі та розвитку в людях «сили» і «якості». «Особиста здатність», — підкреслює П. Струве, є основою і мірилом громадських відносин.

Таким чином, в філософській літературі в свій час була сформована гуманістична трактовка політики, яка полягає в тому, що політика — це не тільки і не стільки механізм захоплення, утримання і відправлення влади в інтересах одного або кількох класів і не управління владними способами всілякими соціальними, господарськими, моральними та іншими відносинами, а врегулювання громадських відносин, основою і мірилом якого повинна бути самовизначена особистість, тому політична влада не є самоціль політики, а тільки засіб досягнення гармонізації і олюднення суспільних відносин.

Треба виказати жаль, що панування на протязі тривалого часу «однолінійного» і в значній мірі «бездушного» розуміння політики, поряд з надмірною соціологізацією політологічної науки стала однією з причин ігнорування гуманістичної традиції політологічної науки, настільки вразливо представлені у працях великої плеяди вітчизняних філософів. Але «незатребувані думки», які мають цінний науковий потенціал не вмирають. В умовах сьогодення, усвідомлення історії розвитку людини та суспільства, вони набувають своєї методологічної властивості визначити не тільки хід осягнення політичних процесів, а і специфіку політичного лідерства.

Згідно найбільш росповсюдженому та широко представленому в словниках та енциклопедіях терміну політичний лідер — голова, керівник партії, сусп-

ільно-політичної організації чи руху. В новітній літературі кордони даного терміну суттєво розширились.

Понятійним відображенням процесу демократизації і децентралізації політичних сил стало, зокрема, те, що до політичних лідерів все частіше відносять і тих, хто не займає офіційних посад, але популярних та впливових учасників політичного життя або регіональних політичних керівників, діючих новаторськи, незалежно.

Ігнорувати подібне впливання політичної практики на понятійний апарат безперспективно. В силу цього, під політичним лідерством правомірно розуміти будь-якого незалежно від формального рангу учасника політичного процесу, прагнучого і здібного консолідувати зусилля оточуючих і активно впливати (у рамках території, міста, регіону, держави) на цей процес для досягнення позначених і висунених їм цілей.

Неможна не згадати, що серед вчених існує думка, що лідерство безпосередньо пов'язано із здійсненням влади. Політичне лідерство являється, вірогідно, однією з найбільш значних і найбільш загальною формою влади. Влада — це центральна складова лідерства.

В якості основних рис політичного лідерства виступають велика працеспроможність, висока аналітичність розуму, компетентність, яскраво виражена схильність до громадської і державної діяльності, твердість принципів та переконань при здатності до сприйняття альтернатив та пошуку нового, вміння переконувати і вести за собою людей, оптимізм, увага до людини.

З цими поміркуваннями неможна не погодитись. Вони знаходяться в руслі філософії політики, представлені найбільш видатними філософами минулого, які обґрунтовують гуманістичний зміст діяльності політичних лідерів. Так, Борис Чічерін ще в XIX сторіччі писав про політичного лідера, як про діяча, володіючого моральними якостями, компетентністю, високопрофесіоналізмом, вмінням не тільки виразити позицію своєї держави, своїх прибічників, скільки своєчасно відчувати веління, дух часу і розумно втілювати їх в дійсність.

«Політичний лідер перш за все потребує ґрунтовних знань, спеціальної підготовки, — вважав Б. Чічерін. — Один чисто практичний сенс, невихований незалежною теоретичною підготовкою, легко розгублюється в частковостях, він схильний приймати випадкове за постійне і надати неналежної ваги та значення однобічно зрозумілим засадам. Менш того, всіляка практична людина вільно чи не вільно керується теоретичними міркуваннями, які властиві їй хоч би на ступені темних вірувань і інстинктів, які не будучи перевірені розумом, можуть надати цій його діяльності помилкового направлення. Тільки серйоз-

на політична освіта може підготувати політичних діячів, які стоять на висоті свого покликання».

Політичному діячу, «державній людині», підкреслює філософ, життєво необхідна серійна політична освіта. Він повинен вміти піднятися над рутинною бугтя, проникнути подумки до суті історичного процесу. Політичний діяч повинен мати розуміння і про загальний хід історії, про те, до чого природнім рухом життя тягнуться народи та країни, що необхідно підтримувати і з чим необхідно попрощатися: інакше він ризикує надати політичному життю помилкове направлення, втратити сили та засоби держави на те, що приречено на загибель і, тим самим, підірвати власне його існування. Чим складніше суспільні умови, чим більше розвинене політичне життя, тим, зрозуміло, трудніше виконувати цю задачу, і тим вище вимоги, які висуваються до державної людини. Історія показує, що поєднання потрібних для цього якостей складає досить рідке явище...

Політичний лідер одночасно є і суб'єктом і об'єктом політичних процесів. Його особисті суб'єктивні якості дозволяють йому «піднятися» над суспільством, очолити суспільний рух, вплинути в тому чи іншому ступені на хід подій. Він — активний, цілеспрямований діяч, творець, реформатор громадських відносин. І разом з тим навіть видатний лідер — породження свого часу, свого народу, своєї країни і її історії. В ньому об'єктивуються, втілюються сподівання народу, потреби суспільства, задачі країни. Уловити цю діалектику об'єктивного та суб'єктивного, знайти необхідну міру, не відірватися від масових народних потреб, але й не розчинитися в повсякденності — тяжке завдання, вирішив яке політичний діяч стає справжнім лідером, своєю діяльністю входить в історію, політичну культуру. Об'єктивне і величне, рутинна й ідеал, особистість і народ — в колі цих проблем постійно знаходиться політик.

За думкою Гегеля, велика людина, діяч не повинен роблячи вибір свого рішення, орієнтуватись на народ, полягатися на його «здоровий глузд». Невірно,

що народ знає, що для нього найкраще. Людина, індивідуум рідко знає, що він дійсно хоче: для того, щоб знати, що людина, що щира воля хоче, потрібне глибоке розуміння, яке властиве народу як такому, народ лише має почуття цього і, коли людям щось говорять, всі зразу погоджуються.

Погоджуючись з цим, Б.Чічерін підкреслював обмежені можливості народного «здорового глузду», «голої практики». Поки народ «замкнутий в собі», поки його життя йде постійно по одній колії, практичний розум, вихований в близькому знайомстві з мало змінюваною середою, може служити йому достатнім керівництвом, — примічає він. Але чим ширше й складніше стає життя, чим багатобічніше та віддаленіше відносини, тим недостатнішою стає «гола практика». Політичний діяч покликаний розірвати коло «сліпої рутини», підняти людей на вирішення завдань, які не бачено при вузькому практичному підході до життя, уловити дух та веління суспільної історії.

Без такої культури, яка робить людину вільною, усвідомлюючою своє «Я» неможливо стати політичним лідером. Політик повинен культурно і морально «вироснути» себе. Це не тяжко, було б бажання. Особисте удосконалювання спонукає людину бачити в собі, в своїх власних душевних посунаннях, вчинках та якостях найбільш для нього й для інших важливе та вирішальне.

Дійсний політичний лідер — перш за все інтелектуальна сила. Хто володіє школою мислення, той володіє філософською школою. Хто володіє філософською школою, той володіє філософією культури. А той, хто володіє філософією культури, той вміє не просто споглядати, а ще й перетворювати дійсність.

Політичні лідери, які поділяють нову філософію сучасності, орієнтацію на самореалізацію людських потенцій, покликані переломити кризовий хід подій. Відповідальна місія сучасного політика, державного діяча демократичного типу — створити необхідні передумови для культурно-політичної творчості й морального відродження людини.

С . А . КВІТКА

**ОСНОВНІ
РОБОТИ**

НАПРЯМКИ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ

Квітка Сергій Андрійович — начальник управління внутрішньої політики Дніпропетровської міської ради, кандидат філософських наук, доцент

У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ у XXI сторіччя. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки» та Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради добробуту» визначені основні напрямки внутрішньої політики держави на сучасному етапі. Серед них значна увага надається роз-

витку співпраці органів влади та громадськості у справі економічних перетворень та підвищенні добробуту громадян, створення сприятливих соціально-політичних умов для розвитку регіонів і діяльності органів місцевого самоврядування, становлення демократії та інститутів громадянського суспільства.

На виконання цих завдань виконком Дніпропет-

ровської міської ради прийняв Програму громадсько-політичної роботи розраховану на 2000-2002 роки. Концепція цієї програми базується на тому, що головною передумовою ефективного функціонування сучасного місцевого самоврядування є опора на населення та взаємодія з ним через його суспільні структури — громадські, політичні, релігійні організації, які відбивають інтереси громадян.

Об'єднання громадян є ефективним засобом соціалізації людини, залучення її до активного громадського життя. Крім того вони виконують значну інформаційну та організаторську функцію у питаннях місцевого самоврядування, беручи на себе вирішення багатьох суспільних проблем.

Програма передбачає розробку та реалізацію громадсько-політичних заходів, неприбуткових програм та суспільних акцій спільно органами влади та об'єднаннями громадян, що прийняли рішення про участь у Програмі громадсько-політичної роботи. План заходів по виконанню Програми приймається виконкомом міської ради за пропозиціями політичних партій, громадських організацій, професійних та творчих спілок, окремих громадян щорічно в грудні на наступний рік. Хід виконання Програми обговорюється на засіданні громадської ради при міському голові на кожному засіданні та заслуховується на засіданні виконкому міської ради кожні півроку. Таким чином забезпечується поєднання ініціативи громадськості з можливостями органів влади і в решті решт підвищується авторитет «обох партнерів».

Для реалізації Програми з представників виконкому та об'єднань громадян створюються робочі органи — громадська рада при міському голові, експертні комісії, громадські комітети по організації акцій, передбачених планом роботи тощо. Важливим аспектом організації цієї роботи є і те, що виконком надає всебічне сприяння об'єднанням громадян у виконанні плану заходів, передбачених Програмою, та у отриманні коштів на відповідні цілі від донорських організацій та фондів.

Основною метою громадсько-політичної роботи в сучасний період, коли нові ринкові форми зайняли своє місце в житті суспільства, є сприяння демократичному розвитку держави, впровадження сучасних демократичних засад життя та поліпшення діяльності муніципальних структур через підвищення активності громадян та залучення можливостей недержавних неприбуткових організацій до реалізації міських проєктів.

Економічне зростання автоматично не призводить до злагоди та взаємопорозуміння в суспільстві. Тільки цілеспрямована громадсько-політична робота може поєднати зусилля громадськості з владою, подолати відчуження, що виникло за часи структурної кризи.

Для досягнення цієї мети представляється необх-

ідним виконання наступних взаємозалежних завдань:

1. Організація агітаційно-пропагандистської та просвітницької роботи з формування сучасного світогляду, демократичної та правової освіти, патріотизму та любові до рідного міста.

2. Проведення масових заходів, що мають громадсько-політичне значення, в тому числі відзначення державних свят та визначних подій, проведення виставочних, соціальних та рекламних заходів.

3. Розробка та впровадження інноваційних механізмів, соціальних технологій, залучення громадськості до роботи органів місцевого самоврядування. Підвищення ролі політичних партій, громадських організацій, професійних та творчих спілок у житті громади, реалізація їх можливостей у вирішенні конкретних проблем міста.

4. Підтримка з боку влади проєктів щодо залучення коштів донорських організацій та благодійних фондів для реалізації гуманітарних, громадсько-політичних ініціатив та програм розвитку місцевого самоврядування.

5. Налагодження конструктивної співпраці між владою та громадянами. Формування сприятливої громадської думки щодо реалізації рішень влади, бережливого відношення до комунальної власності та неприпустимості всіляких проявів антисоціальних дій.

Основною реалізації вище зазначених завдань має бути використання сучасних соціальних технологій. Практика їх впровадження в м. Дніпропетровську виявила 8 головних напрямків громадсько-політичної роботи.

1. Розвиток громадської ініціативи.
2. Забезпечення прозорості діяльності місцевої влади.
3. Святкування державних свят.
4. Розробка символіки та статуту міста.
5. Виховання патріотизму та любові до рідного міста.
6. Впровадження світового досвіду муніципального управління.
7. Пропагування здорового способу життя.
8. Організація політико-правової освіти населення.

Далі докладніше про основні аспекти та особливості громадсько-політичної роботи за досвідом її впровадження в м. Дніпропетровську.

І. Одним із основних напрямків діяльності міської влади є розвиток конструктивної співпраці з громадськими, політичними та релігійними організаціями, що представляють значні групи мешканців міста. Найбільш адекватними сучасній ситуації передбачаються два основні механізми впровадження такої співпраці.

1. Створення громадських рад та комітетів для обговорення нагальних проблем міста та ініціювання

заходів щодо їх вирішення.

Громадська рада утворена при Дніпропетровському міському голові і виконує функції попереднього обговорення найбільш важливих рішень та ініціювання соціально-політичних акцій. Для розгляду гострих соціальних питань за окремими напрямками діяльності створені експертні комітети та комісії. До складу цих громадських рад та комітетів входять місцеві експерти, вчені, активісти громадських та політичних організацій, працівники органів міської влади, найактивніші громадяни міста, які виявляють зацікавленість у соціально-економічному розвитку міста.

Склад громадської ради та комітетів затверджується міським головою з урахуванням пропозицій громадських та політичних організацій.

2. Проведення суспільно-політичних акцій, які покликані звернути увагу громадськості на негативні сторони життя в місті, які можуть бути виправлені зусиллями громадськості та відповідних служб та підрозділів міської влади без залучення значних грошових коштів. В першу чергу це стосується впровадження цивілізованих засад взаємовідносин між громадянами, додержання правових норм, покращання життєвого середовища в місті тощо.

II. Другим важливим напрямком поширення демократії на місцевому рівні є забезпечення прозорості діяльності влади.

Збільшення інформації про діяльність органів місцевого самоврядування буде сприяти збільшенню порозуміння та довіри до влади з боку мешканців міста, надавати їм можливість брати участь у заходах та програмах органів влади, більш свідомо ставитись до них.

З іншого боку розповсюдження інформації має збільшувати інтерес до економіки та соціальної сфери міста з боку потенційних інвесторів та благодійників, зміцнювати гуманітарні та наукові стосунки з іншими регіонами України та з закордоном.

Особлива увага надається забезпеченню можливості для кожної людини отримати інформацію про історію міста, про сучасний стан справ у соціальній, економічній, політичній, науковій, гуманітарній сферах, про плани та проекти розвитку міста. Передбачається використання, поруч з друкованими та електронними засобами масової інформації, новітніх інформаційних систем, таких як мережа Інтернет та інші сучасні системи масових комунікацій.

III. Державні та релігійні свята, значні події та дати в житті країни, регіону, міста є найбільш сприятливими приводами для виховання поваги до історії та духовності українського народу, любові до рідного міста. Такі свята мають суспільно-політичне значення і повинні використовуватися для проведення роз'яснювальної та просвітницької роботи, ставати приводом для розвитку відчуття патріотизму, надбання

демократичних цінностей, відродження загальнонаціональних та місцевих традицій, подальшого розвитку злагоди, порозуміння та взаємопідтримки у суспільстві.

IV. Символіка та Статут територіальної громади є одними з головних ознак самоідентифікації мешканців міста. Існування Статуту, Гербу, Прапора, інших символів, надають громадянам впевненість у взаємовідносинах з владою, поширюють знання про порядок та правила спільного існування, сприяє розвитку любові до рідного міста, до його історії та сучасності, підкреслює індивідуальність та специфіку міста та його мешканців.

Символіка та Статут міста розробляються за існуючими правилами, але дуже важливо те, щоб вони були публічно обговорені громадянами. Сама по собі ця процедура може стати суттєвим шагом на шляху розвитку демократії та свідомого ставлення людей до влади, до свого міста, навіть до самих себе.

Не менш важливим є і розміщення та використання символіки міста. Воно має бути цілеспрямованою діяльністю, яка буде укріпляти впевненість мешканців у майбутньому, вселяти повагу до органів влади, позитивно впливати на соціально-психологічний стан у місті.

V. Не зважаючи на те, що більшість заходів Програми так, чи інакше пов'язані з питаннями розвитку патріотизму і любові до міста, цей бік громадсько-політичної роботи за досвідом європейських країн має свій окремий зміст і потребує особливої уваги.

Розширення інформаційних зв'язків, збільшення мобільності людини, посилення впливу та об'єму масових комунікацій створюють передумови послаблення традицій та зв'язків з родиною та місцевою громадою. Змінюються умови соціалізації людини, ускладнюється процес самоідентифікації особи і, навпроти, створюються штучні стереотипи та полегшується їх споживання.

В цих умовах цивілізована організація життєвого середовища передбачає спеціальні акції та заходи щодо розвитку патріотизму та любові до міста, створення адекватних природних стереотипів, впровадження їх у громадську свідомість через творчі і наукові заходи, спортивні змагання, соціальну рекламу, визначення кращих людей міста тощо.

VI. Одним з головних чинників відповідно до сучасних тенденцій розвитку країни та міста, є підвищення кваліфікації співробітників органів місцевої влади, які повинні приймати відповідальні рішення та впроваджувати новітні методи та форми управління, ознайомлення їх із досвідом демократичних країн з розвинутою економікою. Це стосується як питань роботи комунального господарства, так і розвитку гуманітарної сфери та демократії.

Не зважаючи на те, що існує суттєва різниця між

умовами діяльності органів місцевого самоврядування в Україні і за кордоном, вивчення досвіду індустріально-розвинутих країн надає змогу відчутти особливості ситуації в Україні і, в якійсь мірі, побачити ознаки майбутнього. Крім цього, постійне навчання є необхідною умовою і вимогою сучасного державного управління.

VII. Здоровий образ життя не є виключно медичною проблемою. Це здебільшого суспільна проблема, пов'язана, з одного боку — з викорінюванням шкідливих звичок, з іншого боку — з розповсюдженням ідей здорового способу життя, масового спорту та фізичної культури.

Формування громадської думки щодо неприпустимості, наркоманії, паління, алкоголізму; пропаганда та агітація за здоровий спосіб життя; створення умов для розповсюдження масових видів спорту серед молоді та занять фізичною культурою для людей похилого віку; повноцінне використання всіх спортивних майданчиків — головні напрямки, які можуть сприяти поліпшенню соціальної ситуації в місті. Окремим напрямком в цій роботі, є допомога постраждалим від Чорнобильської катастрофи.

VII. Однією з соціально-політичних проблем українського суспільства є політична та правова безграмотність значної кількості громадян. Цілеспрямована робота в напрямку демократично правової освіти населення має стати основою розбудови громадянського суспільства, свідомого ставлення гро-

мадян до своїх прав і обов'язків, непримиримого ставлення до всіляких проявів антисоціальних дій. Подібна освіта повинна охопити всі верстви населення, надати можливість мешканцям міста брати свідому участь в обговоренні та вирішенні проблем розвитку міста.

Результатом реалізації цих напрямків в межах програми громадсько-політичної роботи в м. Дніпропетровську очікується:

1. Залучення до вирішення міських проблем додаткових інтелектуальних, організаційних та фінансових ресурсів з боку політичних партій, громадських та релігійних організацій, донорських організацій та благодійних фондів.

2. Виявлення нових підходів до вирішення найважливіших проблем, використання світового досвіду місцевого самоврядування.

3. Підтримання стабільної соціально-політичної ситуації в місті. Співпраця органів влади з політичними партіями, громадськими та релігійними організаціями щодо сприяння розвитку міста. Формування позитивного демократичного іміджу міської влади.

Зрозуміло що реалізація основних напрямків громадсько-політичної роботи може мати свою специфіку в різних регіонах, містах, селах, селищах але по суті має забезпечити швидкий та реальний рух до демократії, бути основою просвітницької діяльності органів влади, роз'яснення політики Президента, Уряду, Верховної Ради України.

І С Т О Р І Я

І. І. КОЛЕСНИК

УКРАЇНСЬКА «СОВЕТСЬКА» ІСТОРІОГРАФІЯ В РЕЦЕПЦІЇ О. ОГЛОБЛИНА

Колесник Ірина Іванівна — професор кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук

Історіографічні погляди — важлива складова наукової праці кожного історика. Існує навіть певна закономірність: чим вищий рівень професійної культури історика, тим більша питома вага історіографічних студій в його творчості. Звичайний шлях історика до історіографічної рефлексії лежить через конкретно-історичні дослідження на етапі творчої зрілості та фахового визнання.

За радянських часів спеціально розробляти історіографічні сюжети дозволялось визнаним, маститим вченим. Звернення до історіографічної проблематики науковцем-початківцем сприймалось в тогочасному науковому етосі як «mauvais genre».

Згодом радянська історіографія стала на шлях цілеспрямованої підготовки кадрів фахівців в галузі історії історичної науки. Історіографія як спеціальна наукова дисципліна остаточно оформляється в межах радянської історичної науки у 1960—1970-х рр. За своїм походженням та функціями вона становила елітарну сферу, до якої залучались визнані в науковому світі авторитети. Метою діяльності останніх було вироблення нової інтелектуальної ідеології та поширення її в широких наукових колах.

Виникнення історіографії як замкненої самодостатньої сфери зі своїми інституціями, кадрами, ідеологією свідчило про глибоку ідейну кризу радянської історичної науки доби тоталітаризму. Історіографія як поле теоретико-методологічних змагань єднала наукову історичну еліту СРСР із західним інтелектуальним простором. Саме через історіографію в радянську гуманітаристику проникають модерні ідеї з наукознавства, філософії та соціології тощо.

На відміну від західної системи наукових вартостей та ідеалів науковості, де історіографічні дослідження виконують суто прагматичну, технічну функцію, в науковій свідомості Східної Європи історіографія набуває дисциплінарного статусу. Витоки цього феномену слід шукати в особливостях наукової свідомості східнослов'янських народів, для яких властива підвищена рефлексія, заглибленість у свій внутрішній світ,

процес творчості, що зумовлено їх маргінальним становищем між західним і східним культурними світами.

О.Оглоблін є типовим носієм рефлексивного типу східнослов'янської наукової свідомості. По-перше, історіографію він сприймає як засіб історичного дослідження, про що свідчать його багаторічні дослідження над «Історією Русів». По-друге, сталий інтерес дослідника до історіографічної проблематики підживлювався зовнішніми і внутрішніми факторами його творчої біографії. Протягом свого довгого шляху в українській історичній науці О.Оглоблін зазнав суттєвих метаморфоз: він належав до блискучої когорти академічних українських істориків 1920-х рр., короткий час був «українсько-радянським» істориком, згодом став ідеологом і лідером істориків в українській діаспорі. Невипадково, що історіографічний аспект наукової діяльності О.Оглобліна став предметом спеціального дослідження[1].

Особливий інтерес становить власна рефлексія О.Оглобліна щодо його історіографічних студій. Історик виокремлює певні етапи у процесі формування своїх історіографічних зацікавлень. На ранньому етапі до історіографічних проблем він приходив від конкретних історичних досліджень, пов'язаних із вивченням джерел. Згодом у нього виникає спеціальний інтерес до історіографії як історії історичної науки. Важливим чинником, що сприяв підтриманню цього інтересу стала педагогічна діяльність історика.

Справа в тому, що у 1924/25 ак.р. О.Оглоблін почав історіографічні виклади у Київському університеті, великий вплив на які справив щойно надрукований у Празі (1923) «Огляд української історіографії» Д.Дорошенка, що відразу став «настільною книгою».

На еміграції у О.Оглобліна виникає більше підстав для спеціальних занять історіографією. Еміграційні умови, констатує дослідник, «найбільш сприятливі для студій над історіографією у широкому розумінні цього слова»: історик позбавлений доступу до вітчизняних архівів і бібліотек, вичерпавши свої власні доку-

ментальні джерельні припаси, повинен припасувати свої нові наукові інтереси «до наявних закордонних матеріалів», або «віддатися історіографічним студіям чи, радше, нарисам». Саме так було за «старої еміграції». Так сталося і з представниками другої хвилі еміграції, до якої належав О.Оглоблин.

Друга генерація «еміграційних» істориків, за словами О.Оглоблина, мала «ще одне особливе історіографічне завдання», сенс якого полягав у висвітленні перед наступними поколіннями українських істориків і світовим науковим співтовариством «тої великої історіографічної роботи, яку виконали історики на советській Україні в 1920-их — 1930-их роках, і яка була обірвана, знівечена, спалювана, заборонена й засуджена, а згодом цілковито замовчана советською владою»[2].

В ряду відомих українських істориків О.Оглоблин вигідно відрізняється високим ступенем власної історіографічної рефлексії. В інтелектуальній автобіографії він розкриває не лише передумови і стадії формування своїх історіографічних інтересів, але й аналізує різновиди, внутрішню логіку, значення і перспективи їх розвитку.

Все почалося з вивчення Літопису Самовидця і вдалої спроби встановлення авторства цієї пам'ятки. За версією О.Оглоблина, яка згодом стала загально-визнаною, автором Літопису був генеральний підскарбій Роман Ракушка.

Перший успіх заохотив до вивчення загадкової «Історії Русів», яка відіграла сакральну роль в історіографічній практиці вченого. Вперше до цього сюжету він звертається на початку 1920-х рр., потім повертається до нього у другій половині цього ж десятиліття. В кінці 1930-х рр., працюючи вже в Інституті історії України АН УРСР, дослідник опинився перед дилемою: вивчати політичну історію України кінця XVII — першої чверті XVIII ст. «з обов'язковим урядовим освітленням» або економічну історію, зокрема, історію металургії. І він знову повертається до «нейтрального сюжету» — «Історії Русів».

В пошуках ключа до проблеми авторства «Історії Русів» історик застосовує, за його словами, методику «мікроаналізу», що допускала тотальне знайомство з добою «Історію Русів» (друга половина XVIII — перша чверть XIX ст.), «з громадським і культурним оточенням, в якому постав цей твір, і в якому жив його невідомий автор, з іншими аналогічними пам'ятниками тої доби, нарешті, з цілою національно-ідейною атмосферою, якою дихали й автор (чи автори) «Історії Русів», і її перші читачі».

О.Оглоблин не припиняв студій над «Історією Русів» протягом усього творчого життя і вважав, що тим самим він заклав підвалини для вивчення початків українського національного відродження і дав наступним поколінням істориків «низку «ключів» до того

«сховища», де укрити свої ім'я невідомий досі автор цього твору»[3].

Важливою складовою історико-наукової діяльності О.Оглоблина була біоісторіографія, тобто його «спеціально цікавили» такі визнання українські історики XIX-XX ст., як О.Лазаревський, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій, М.Василенко, В.Модзалевський, М.Слабченко, Д.Дорошенко, Б.Крупницький та інші.

Найбільш цінним в історико-науковій спадщині О.Оглоблина є розв'язання проблем українського історіографічного синтезу. Студії над розвитком української історичної науки XIX-XX ст. тісно пов'язані з викладацькою діяльністю історика, зокрема курсом української історіографії в Київському університеті, читаним ним в 1920-і рр. і напередодні війни.

Окрім того на замовлення Харківського Всеукраїнського Заочного Інституту Народної освіти О.Оглоблин уклав короткий огляд української історіографії (починаючи від «Історії Русів») у вигляді конспекту лекцій, який згодом був надрукований у Харкові. Пізніше цей курс був перероблений, за словами автора, «в останній частині, присвяченій т.зв. марксистській історичній школі».

Напередодні війни у О.Оглоблина були плани «видати ширший курс нової української історіографії XVIII-XIX стол. (до Грушевського)», який він викладав у Київському університеті 1939-1940 ак.р. Підготовлений до друку рукопис обсягом 15 др.арк. так і залишився у Києві.

У другій половині 1940-х рр. О.Оглоблин читав повний курс української історіографії в Українському Вільному університеті у Мюнхені[4].

На еміграції пріоритетними для О.Оглоблина були проблеми «генеалогії сучасної української історіографії» та «збереження історіографічної спадщини» 1920 — початку 1930-х рр. В 1945 р. у Празі під псевдонімом Олесь Мезько він надрукував розвідку «Як більшовики руйнували українську історичну науку», яка у 1951 р. була перевидана під назвою «Українська історична наука під советами в 1920 — 1930-х рр.».

В США О.Оглоблиним були видані дві повні праці про модерну українську історіографію: «Ukrainian Historiography 1917-1956» (1957) та «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963).

Остання праця має знаковий характер у творчості історика. Написана з певної історичної перспективи вона фіксує суттєві зрушення в українській радянській історіографії від історіографічного ренесансу 1920-х рр., через жахливі часи розгрому і десцієнтизації історичної науки в Україні доби сталінізму до перших ознак «інтелектуальної відлиги» кінця 1950 — початку 1960-х рр.

В історії української радянської історичної науки історик розрізняє три періоди, критерієм визначен-

ня яких є «гра» словами «українська» і «советська» історіографія. 1) в 1920-і рр. існувала українська, а не «советська» історіографія; 2) 1930-і рр., коли внаслідок «урядового погрому» не стало української, і ще не повстала «советська» історіографія; 3) в 1940 — 1950-і рр. заходами партії утворена «уніфікована», «уніформована» советська українська історіографія.

В 1920-і рр. наукові дослідження українського минулого стали «важливою національно-державною справою». О.Оглоблин звертає увагу на широкий державний масштаб розвитку історичної науки в Україні. (утворення Академії наук, традиції, кадри, архіви). Зміст і досягнення історичної науки цієї доби дослідник розглядає під кутом зору різних наукових течій, які набували характеру наукових шкіл. Мова про Київську «культурно-історичну» або соціологічну школу на чолі з М.Грушевським, Харківську «соціально-економічну» школу Д.Багалія, «історично-правничу» школу М.Василенка, та марксистську школу М.Яворського.

Методологічні засади української історичної науки 1920-х рр. О.Оглоблин кваліфікує як державницькі, орієнтовані на обґрунтування «національно-державної самостійності» України в усіх виявах — політичному, економічному, культурному. «Державний дух і національний характер», на думку О.Оглоблина, — основні риси української історіографії 1920-х рр.

Процес СВУ, політична чистка в ВУАН, депортація М.Грушевського і його смерть, арешти і засудження українських істориків — усе це означало початок «тотального нищення української історичної науки Советською владою». Разом з тим індивідуальна праця українських істориків тривала незалежно від офіційних чинників і в 30-і рр. Історики, за свідченням О.Оглоблина — безпосереднього учасника цих подій, — працювали і творили, тому що не працювати не могли.

Становище історичної науки в 1930-х рр. характеризується утворенням Інституту історії АН УРСР, метою якого була підготовка науково-допоміжної літератури. Зміна методологічних принципів означала затвердження ідеї «советського патріотизму», ідеї провідництва «великого російського народу» в усіх галузях суспільного життя, яка слугувала теоретичним підмурком російської імперіалістичної політики, а також ідеї «Соборної України», здійсненій у «спотвореній советській формі» в ході об'єднання українських земель у 1939-1940 рр.

«Воєнний стан» в українській історичній науці тривав і після Другої світової війни. У післявоєнний період починається новий тотальний наступ «советсько-московської ідеології» проти основ української історичної науки. Наприкінці 1940-х — початку 1950-х рр. українська історична наука, за висловом О.Оглоблина, остаточно втрачає «український харак-

тер і традиції».

Доробком офіційної «советської» історіографії в Україні була нова схема «руської» (східноєвропейської) історії, яка стала обов'язковою для усіх «советських істориків». Обігруючи поняття «звичайна схема» руської історії, дослідник впевнений, що затвердження «нової схеми руської історії» є реакцією радянської історичної науки на схему М.Грушевського. Схема М.Грушевського лежала в основі усієї новітньої української історіографії незалежно від напрямів і шкіл, і панувала аж до Другої світової війни в українській «советській» історіографії. Нова схема історії Східної Європи та України знайшла відображення в Тезах з нагоди 300-ліття Переяславської угоди. На думку О.Оглоблина, ця схема ґрунтувалась на трьох міфах: концепції єдиної руської народності (Київська Русь — загальноруська, а не українська держава), концепції воз'єднання України з Росією (колишніх частин єдиного в єдиній державі, чим нехтувалась ідея Козацько-Гетьманської держави), концепції спільної вітчизни (ніякої Третьої Української держави не було). Ця схема стає «символом віри» української «советської» історіографії.

З точки зору методології історіографічних досліджень певний інтерес становить спроба реконструкції О.Оглоблиним образу українського «советського» історика. В умовах існуючого режиму історіографія і історик — це далеко не тотожні поняття. Образ українського історика О.Оглоблин пропонує реконструювати за такими чинниками, як-от 1) збирання джерел, 2) їх дослідження та аналіз, 3) історичний синтез, 4) літературний стиль.

Услід за Б.Крупницьким О.Оглоблин оцінює становище українського історика більш складнішим, ніж його російського колеги. Український історик знаходиться в «двох лещатах» — ідеологічних та національно-політичних. Доступ до джерел українського історика був порівняно обмежений, звідси трапляються застарілі або відкинуті погляди, при аналізі джерел, він має оглядатися на «офіційну історичну схему», трагічним є становище українського історика у царині історичного синтезу, теоретичних узагальнень, де панує «псевдосинтеза», «псевдотворчість», щодо літературного стилю, то праці українських істориків «одноманітні», «безбарвні», позбавлені авторської індивідуальності.

Одним словом, образ українського радянського історика, накиданий західним автором, постає невтішним — це не історик, а «історіографічний робот»[5].

Радянських істориків О.Оглоблин поділяє на три категорії: партійці, позапартійні, колишні репресовані. І ще він розрізняє істориків-керівників та істориків-виконавців.

«Мертвятий вплив» советської «звичайної схеми»

позначився на усіх, навіть кращих працях українських істориків. Трагічна доля радянських істориків відбилась в першу чергу на трактуванні проблем української державності XVII — XVIII ст. В ряду талановитих українських істориків О.Оглоблин на перше місце ставить І.Крип'якевича, концепція історії української державності якого вийшла за межі офіційної «советської» схеми, Ф.Шевченка, В.Дядиченка, авторів найбільш поширеної концепції, згідно з якою українська державність XVII ст. не розвинулась у суверену державу і Україна увійшла до складу Російської держави, в межах якої зберігала досить широку автономію. Одним з «поважних» українських «советських» істориків О.Оглоблин вважає К.Гуслистого. «Скутий урядовою схемою, — констатує західний автор, — український советський історик мусить боротися між безсумнівними історичними даними і вимогами тої схеми».

О.Оглоблин звертає увагу і на історіографічні оцінки і погляди українських радянських істориків. Персоною нон грата залишався В.Антонович — «буржуазний історик-расист» (за характеристикою М.Бажана). О.Лазаревський — «великий історик Гетьманщини» (М.Грушевський) в 1930 — 1940-і рр. був фактично під забороною для українських радянських істориків. Дещо пізніше О.Лазаревський приверне увагу радянських істориків як суворий суддя старого українського панства, який чи не найбільше серед великих українських істориків XIX ст. знецінював державницький характер Гетьманщини, дуже негативно оцінював Мазепу.

Цікаві спостереження О.Оглоблина щодо мови українських радянських істориків. Їх термінологія мала здебільшого примусово уніфікований характер, що вело до уніфікації думок, одноманітності літературного стилю. Той факт, що радянські історики часто повторюють один одного О.Оглоблин розцінює не як плагіат, а як характерне «штампування» думок, що цілком неминуче в умовах уніфікованої й уніформованої «советської» історіографії. Штампи слова і штампи думок, вважає дослідник, — надто близькі родичі.

У цілому, висновки О.Оглоблина щодо перспектив розвитку історичної науки в Україні, були доволі оптимістичні, які відбивали свіжий подув «хрущовської відлиги». Ознаки занепаду властиві не стільки українській, скільки радянській історичній науці. В останні роки в цій задушливій ідейно-політичній атмосфері, «задушливому повітрі» наукового «недумання й історичної неправди», в якій приневолені жити й працювати українські історики, йде велика наукова праця, накопичуються нові документальні матеріали, визначаються окремі цікаві теми, ростуть нові кадри українських істориків.

З далекого зарубіжжя О.Оглоблин зміг побачити, що в українській науці вирують малопомітні різні течії,

окремі незалежні і сміливі думки. Усе це, за словами історика, «промінчик світла в темному царстві тоталітарної думки». Це ознака того, що навіть в таких «страшних умовах» історична наука в Україні не вмерла.

Західний дослідник впевнений, що мусить прийти час відродження на рідній землі справжньої української історичної науки. Запоруку цього він вбачає в «великій, невтомній і плідній праці» істориків в Україні. Дуже толерантно завершує він свій огляд української «советської» історіографії, запевняючи від імені західних українських істориків, що не можемо і «не сміємо» осуджувати українського «советського» історика, в тому, що він не вільний від офіційної концепції, продиктованої урядом, винен існуючий режим.

Разом з тим О.Оглоблин виступає не лише істориком науки, але й вмілим стратегом у царині наукової політики, взаємодії двох гілок української історичної науки: радянської і зарубіжної. Провідну роль дослідник визнає за історичною наукою в Україні.

Так, ще на початку 1960-х рр. О.Оглоблин зауважував, що українська історична наука — «одна і єдина», а українські історики тут і там — «брати по науці», більш того «українська еміграційна історіографія — це невід'ємна частина цілої української історії, головний осередок якої, з природи речей, може бути лише в Україні»[6].

Важливим є й наступне зауваження О.Оглоблина про щільний зв'язок цілей і завдань закордонної і вітчизняної історичної науки. Якщо в Україні спостерігався занепад «історичної праці», то відповідно зростала роль зарубіжних досліджень української історії. Саме така ситуація виникла після розгрому української культури та науки на початку 1930-х рр., коли «українську історичну науку репрезентували Галичина і еміграція». Так було і після другої світової війни, коли «внаслідок відомого паралічу української історичної науки на батьківщині, репрезентація української історіографії в світі фактично припала на долю еміграції». Разом з тим, якщо після смерті Сталіна та Переяславських роковин відбувалось «нове піднесення історичної науки в Україні», що тривало близько 10 років, то «еміграційна історіографія мусила обмежити сферу своєї діяльності й специфікувати свої цілі і завдання». Стан історичної науки в Україні у 1970-х рр. О.Оглоблин оцінював дуже песимістично: це і згортання наукових планів та інституцій, заміна монографій як актів індивідуальної творчості на колективні праці, усування кваліфікованих істориків, збіднення та знецінення наукової спадщини. «Наслідком цього руйнівного процесу українська історична наука на Батьківщині перестала існувати», — констатував О.Оглоблин у 1978 р. В такій ситуації ідейний провід перебирала на себе історична наука в діаспорі: «Не доповнювати,

не виправляти советську історіографію — ні! Віднині нашим — українським історикам у вільному світі — головним завданням і обов'язком буде творити, підносячи на вищий щабель, українську історичну науку й гідно репрезентувати її перед широким і вільним світом»[7].

Таким чином, історіографічне чуття не підвело О.Оглоблина. Принцип природної компенсації двох гілок української історичної науки поступово трансформувався у феномен «інтелектуального тигля». В другій половині 1980 — 1990-х рр. розпочався і досі триває процес витвору модерної української історич-

ної науки, що являє собою єдиний інтелектуальний простір, який містить і «повернену» спадщину академічної історичної науки в Україні, і доробок радянської історичної науки, і здобутки діаспорної історичної науки, і врешті-решт внесок західних дослідників української історії (неукраїнців за походженням).

І насамкінець, лейтмотив усієї творчості О.Оглоблина варто сприймати не як сталий історіографічний факт, а радше засадничий принцип новітньої наукової програми української історичної науки: «праця історика над історіографічними проблемами ніколи не може припинитися»[8].

Література:

1. Винар Л. Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблина// Олександр Оглоблин. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк-Київ-Торонто. - 1995. - С. XIX-XXIV; Верба І.В. Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві// Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. - Харків, 1995. - С.297-301.
2. Оглоблин О. Мій творчій шлях українського історика// Оглоблин О. Студії з історії України... - С.28.
3. Там само. - С.24-25.
4. Там само. - С.26.
5. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. - Нью-Йорк, 1963. - С.23.
6. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції// Український історик. - 1978. - Ч.4. - С.59.
7. Там само. - С.60,63.
8. Оглоблин О. Мій творчій шлях ... - С.29.

В. В. ГОЛОВКО

КРИЗИС ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ: ПОПЫТКА ЭКСПЛИКАЦИИ ПОНЯТИЯ

Головко Владимир Викторович — аспирант кафедры историографии и источниковедения Днепропетровского национального университета

Одним из наиболее модных понятий в лексиконе современного историографа есть понятие кризиса исторической науки. Однако, как заметил французский исследователь Морис Эмар, разговоры о кризисе «сами по себе не доказывают, что кризис имеет место в действительности. Но они являются признаком брожения умов, причем скорее среди так называемых профессиональных историков, чем в широкой публике»[1]. Это «брожение умов» выражается в многозначности понятия «кризис».

Среди особенностей использования понятия «кризис исторической науки» хотелось бы остановиться на следующих.

Во-первых, понятие «кризис» выплывает тогда, когда историк ощущает тревогу по поводу методов исторического исследования либо же по поводу схем, концепций, теорий, с помощью которых он пытается обобщить конкретно-исторический материал. Таким образом, природа понятия «кризис»-теоретико-методологическая. При этом речь скорее должна идти не о кризисе исторической науки как таковой, а о кризисе исторической мысли.

Во-вторых, исследователей, которые используют понятие кризиса можно отнести к «научным оптимистам» (для пессимистов остается понятие «упадок»): они как минимум фиксируют характерные черты кризиса исторической науки (своеобразные «симптомы болезни»), а, как правило, — предлагают свои варианты выхода из кризисного состояния.

Существуют как минимум три толкования понятия «кризис науки»: 1) кризис роста: историческая наука находится только на этапе становления и ищет методы, теории, концепции и т.д. наиболее адекватные для решения поставленных задач; 2) кризис как переходный период от одной парадигмы к другой; 3) кризис как упадок.

В последнем аспекте примечателен опыт советской историографии. Уникальность этого опыта состоит в том, что использование понятия кризис было обязательным для оценки развития немарксистских направлений исторической мысли и никогда не применялось само к себе.

С первого взгляда, кажется, советская историография рассматривала кризис «буржуазной исторической науки» как неуклонный процесс упадка и загнивания (по аналогии с общим кризисом капитализма). Однако, если

заглянуть глибше, то окажется, что «оптимизм» советской историографии состоял в уверенности, что рано или поздно, но западные историки встанут на позиции марксизма-ленинизма. Поэтому модель советской исторической науки и предлагалась в качестве образцовой, а оценка того или иного направления в немарксистской исторической науке зависело от того насколько оно приблизилось к пониманию и использованию принципов марксистско-ленинской теории.

Обратим внимание на тот очевидный факт, что при всем отличии в подходах, методах, оценках и выводах, советские и западные историографы сходились в главном — историческая наука в кризисе. Более того, можно утверждать, что само понятие кризис исторической науки было одно из немногих связующих звеньев между советской и мировой историографией. В результате, «упадок» (крах) марксизма-ленинизма 1980-х годов предстал не катастрофой, а вполне respectable частным случаем кризиса мировой исторической науки. А. Гуревич в 1996 году провозглашал: «Лишь сравнительно недавно историческая наука начала освобождаться от бремени философии истории... Ныне... историософия любого толка глубоко дискредитирована и историческая наука перестает быть пленницей цельнотянутых априорных метафизических конструкций. Историки провозгласили Декларацию независимости своего ремесла» [2].

Сложнее дело обстояло с национальными историографиями, в частности с украинской. В них упор делался не столько на рассмотрении кризиса немарксистской

исторической науки вообще, сколько на критике «буржуазно-националистических фальсификаций истории» того или иного народа. По логике, «критика буржуазно-националистических фальсификаций» должна была быть еще одним связующим звеном западной историографии с теперь уже советскими национальными историографиями. И не удивительно, что на излете «перестройки» борьба с «ветряными мельницами» «буржуазно-националистических фальсификаций» переросла в надежду на «воздушные замки» диаспорных историографий, через врата которых можно будет войти в царство западной науки. Но оказалось, что диаспорные историографии сами находятся в кризисе и, кроме этого, являются не вполне легитимными в западной исторической науке как «националистические».

В частности, в украинской эмиграционной историографии эти проблемы неоднократно поднимались, например, в ходе научных конференций 1960-70-х годов [3]. Однако, как видно из материалов дискуссии 1995 «Имеет ли Украина историю?», ситуация с украинскими исследованиями на Западе и в 1990-х годах кардинально не изменилась [4].

Итак, национальные историографии утратили «советскую идентичность» и не усвоили «националистическую идентичность». В этом случае содержанием понятия кризис выступает «разрыв» с историографическими традициями — своеобразная эмансипация от архетипов «класс» и «нация», при сохранении отчуждения от мировой исторической науки.

Литература:

1. Эмар М. Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований. Вып. 1. М., 1995. С. 7.
2. Гуревич А. Я. Двойная ответственность историка // Проблемы исторического сознания. Материалы международной конференции. Москва, 19-21 мая 1996 г. М., 1999. С. 18.
3. См., например, Ukrainian Studies in the West: Problems and Prospects // Ukraine in the Seventies. Paper and Proceedings of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, October 1974. Oakville, Ontario. 1975. Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History. Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference. London, Ontario, 31 May 1978 // Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981.
4. von Hagen M. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review 54, no. 3 (Fall 1995); Grabowicz G. Ukrainian Studies: Framing the Context // Ibid.; Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective // Ibid.; Isaievych I. Ukrainian Studies—Exceptional or Merely Exemplary? // Ibid.; Plokhy S. The History of a «Non-historical» Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography // Ibid.; Slezkine Y. Can We Have Our Nation State and Eat it Too? // Ibid.

Г. В. КОСТЕНКО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Костенко Ганна Володимирівна — аспірант кафедри російської історії, викладач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету

Внесок М. Драгоманова в скарбницю української політичної думки складає основне ядро його спадщини. Потреба його осмислення і об'єктивної оцінки впродовж багатьох десятиліть, коли Україна знаходилась у лабетах «імперії Кремля», добре усвідомлюва-

лася багатьма відомими істориками і політологами, які змушені були працювати за межами України, поповнюючи своїми студіями історіографічну традицію української діаспори у Європі і Північній Америці.

Слід відзначити, що українська діаспорна історі-

ографія, яка пройшла тривалий період свого становлення і розвитку, має власну внутрішню періодизацію, обумовлену суперництвом державницької і народницької концепції тлумачення історії. В дослідженнях І.Кревецького [1], Л.Винара [2], К.Колесникова [3] зроблені спроби визначити етапи розвитку діаспорної історіографії. Узагальнюючи висновки, зроблені цими авторами, такими етапами можна вважати наступні:

1) 1920-ті роки. Для цієї доби характерним було сприйняття істориками історико-наукової діяльності М.Драгоманова як складової частини українського національного державотворчого процесу.

2) 1930-1950-ті роки. В цей період відбувається переоцінка істориками — «державниками» наукової спадщини «народників», до яких було зараховано і Драгоманова та застосуванням при цьому біоісторіографічного підходу.

3) 1950-1980-ті роки позначені появою нової генерації дослідників, серед яких особливо яскравого драгоманознавця необхідно відокремити І.Лисяка-Рудницького, котрі поставили за мету з'ясувати значення народницької та державницької течій в українській інтелектуальній історії, місця в ній М.Драгоманова.

Безперечно, на першому етапі найбільш вагомими дослідниками-драгоманознавцями виступали О.Назарук, В.Липинський, Д.Донцов, В.Дорошенко, Ю.Охримович, М.Галушинський. На другому — О.Бочковський, Н.Григорієв, М.Мухін, М.Шаповал, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, Н.Полонська-Василенко, на третьому — С.Ріпецький, І.Лисяк-Рудницький, О.Субтельний та інші. Драгоманознавчі дослідження І.Лисяка-Рудницького ми розглядали у окремій праці [4]. Зараз предметом нашої уваги виступає перший етап діаспорної драгоманіани.

Слід відзначити, що однією з особливостей розвитку драгоманознавства впродовж 20-х років на діаспорних теренах була дискусійність у висвітленні ідейної спадщини М.Драгоманова представниками різних течій української історіографії. Яскравим прикладом цього була дискусія історика і соціолога В.Липинського, якого І.Лисяк-Рудницький пізніше характеризував як ідейного драгоманівського антипода, з відомим галицьким журналістом та політиком О.Назаруком, яка тривала протягом 1924-25 рр. Дискусія виникла на ґрунті розбіжностей у характеристиках, зроблених ними політичним поглядам Д.Донцова і М.Драгоманова. Сутність цієї дискусії розглядав свого часу І.Лисяк-Рудницький, котрий використав маловідомі документи, які зберігаються у філадельфійському архіві Східноєвропейського дослідного інституту ім.В.Липинського [5, с.196-202]. Він зокрема вказав на те, що О.Назарук закликав В.Липинського до безоглядної боротьби проти корифеїв української демократії, яких він вважав за предтеч більшовизму та руйнівників

української державності. Назарукові, який закликав до «хрестового походу» проти «лівих», Липинський відповів так: «Шевченко, Франко, Драгоманов — революціонери. Боротьба з деякими їхніми шкідливими думками при допомозі приниження їх революційного авторитету, думаю, безцільно. Завжди будуть українські революціонери, які будуть, і зовсім слушно, черпати з них натхнення» [5, с.197]. Ці слова дають уявлення про погляди В.Липинського на соціально-політичні концепції Драгоманова: Липинський критично ставився до драгоманівських позицій, дещо категорично не сприймав, але відводив йому місце на Олімпі найвидатніших діячів української історії. Позиція ж О.Назарука була хиткою, а тому справа критики поглядів Драгоманова невдовзі розгорілася заново.

В березні 1926 р. Назарук звинуватив Я.Чижа, який редагував «Народну Волю» — орган «лівого» асекундарційного товариства — Український Робітничий Союз — у анархізмі на тій основі, що Чиж проголосував себе послідовником Драгоманова. Така позиція викликала велике обурення Липинського, який у відповідь написав більш ніж категорично: «...Не гнівайтесь на мене за те, що Вам скажу про Ваше відношення до Драгоманова. Я вже Вас кілька років просив над цим питанням засновитись і на Драгоманова в той спосіб не нападати. Але ви остались глухі на мої прохання... Коли б Ви почитали уважно Драгоманова, до побачили б, що всі оці наші «драгоманівці» живляться власне одпадками Драгоманова тим, що в Драгоманова було найгіршою, і що власне у самого Драгоманова можна знайти силу-силенну найкращих аргументів проти «драгоманівців»... Найбільшим нещастям Драгоманова була його деклясованість і радикалізм (підкреслення моє. — Г.К.). Він, під впливом російської школи, загубив ці моральні і політичні устої, які були в його родині... Але ж чи за ці прикмети — прикмети спільні з майже цілком т.зв. свідомою українською інтелігенцією — слід поборювати тільки одного Драгоманова, який крім них мав ще й те, чого бракувало більшості української інтелігенції: велику ерудицію, науку, сильну волю і великий чесний характер?...» [5, с.198-199]. Назарук, не маючи можливості заперечити Липинському, змушений був капітулювати: «Щодо дуже гострого листа Вашого про моє відношення до Драгоманова, — писав він Липинському, то я думаю, що пишу власне так, як Ви кажете відноситися до нього по суті: що є крім анархізму у Драгоманова й розумні речі» [5, с.199]. І.Лисяк-Рудницький резюмує: Назарук не розумів, що суттю розходження була не критика Драгоманова, а конфлікт між плюралістичною та моністичною концепціями українства. Ще одною сторінкою цього інтелектуально-ідеологічного конфлікту стала суперечка навколо відомої праці Д.Донцова «Націоналізм»

(1926), де автор, згідно з власними позиціями, виступив як ідеологічний ворог Драгоманова.

До появи цієї книги Донцова, де останній показав себе теоретиком українського націоналістичного руху, Липинський поставився як до помилкової і шкідливої.

Влітку 1926 р. Назарук, прочитавши донцовський «Націоналізм», деякі сюжети з нього передрукував у газеті «Америка». При цьому він зауважив, що не погоджується з деякими висновками автора, хоча взагалі політичну позицію Драгоманова підтримує. В.Липинський же кваліфікував цей крок як нелояльний, наголосивши, що Донцов — «ворог гетьманства і нашої ідеї» [5, с.200].

Таким чином, вище означена дискусія показала, що необхідність уваги до ідей Драгоманова (особливо тих, які стосувалися питання самобутності та самостійності України) визнавали й такі відомі українські політичні та культурні діячі як В.Липинський, О.Назарук, Д.Донцов. Останній зокрема виступав проти національно-поміркованої позиції Драгоманова, а Липинський, в більшій мірі, ніж Назарук сприймав їх.

Загалом В.Липинський як драгоманознавець і теоретик-державник, мав великий вплив на своїх наступників ще й тому, що його державницька методологічна доктрина згодом стала пануючою у діаспорній історіографії, що ми відчуваємо і на сучасному етапі її розвитку.

Характер історико-філософського есе, у якому автор висловив думку про надзвичайно практичну цінність драгоманівської спадщини, мала праця М.Галушинського. Автор категорично не погоджується з тими дослідниками, які стверджували, що Драгоманов мав намір, відкидаючи рідне, насаджувати російську культуру. Галушинський вважав, що драгоманівський світогляд був світоглядом філософа-позитивіста з широченними знаннями, який мав особливу цінність на тлі тих українців, які «або обходяться без усякої філософії, або держать себе в якомусь вузькому, пронаціональному та до того зовсім неясному, плаксивому романтизмі» [6, с.5].

М.Галушинський також привернув увагу читачів до ідеалізму М.Драгоманова, який він вважав цілком необхідним, бо «без ідеалу, без віри в будучність ніяка праця неможлива» [6, с.6]. На думку дослідника, Драгоманов зробив історично правильно, відкинувши революцію як ідеал. Цей аспект М.Галушинський розглядав у контексті вивчення радикального руху в Галичині. Відношення М.Драгоманова до цього суспільно-політичного явища автор характеризував як реалістичне, оскільки Драгоманов не перебільшував його сили, але водночас вважав необхідним розглядати його як прояв всесвітніх демократичних рухів. Дослідник зробив висновок, що «ніхто ні перед Драгомановим, ні після його не боронив так сильно українсь-

кої справи перед російськими й польськими ліберальними кругами» [6, с.9]. Боротьба велася Драгомановим його звичайною зброєю — науковими статтями, які розкривали очі європейській спільноті на українську національну справу.

М.Галушинський особисто приєднувався до позиції М.Драгоманова у прийнятті прудонівського безначальства, вважаючи, що прийняття цієї форми державного устрою доцільним для розвитку багатьох держав.

Як на нашу думку, позиція Галушинського мала багато рис пієтичного ставлення до особистості Драгоманова та його ідейної спадщини.

Одним з опонентів і М.Драгоманова, і М.Галушинського з огляду на суттєву розбіжність у практикуванні деяких політичних питань виступив В.Дорошенко [7]. У передмові до третього видання монографії Ю.Бачинського «Україна ingredienta» він висловив думку, що драгоманівська федералістична програма перебудови суспільства мала «областнический характер» і була регресивною в порівнянні з програмою Кирило-Мефодіївського товариства. Тобто В.Дорошенко як представник державницького напрямку української історіографії головним недоліком М.Драгоманова вважав його неухважність до такої форми політичної організації України як державне самостійництво.

Одним з маловідомих дослідників творчої спадщини М.Драгоманова був Ю.Охримович, який вважав за необхідне вивчати його творчу спадщину, бо «людиною, що для розвитку української громадської думки мала першорядне значення і надала українському рухові зовсім новий напрямок, був... Михайло Драгоманов» [8, с.88].

Досліджуючи генезу суспільно-політичних поглядів Драгоманова, Охримович визначає два головні чинники, які, на його думку, їх сформували. Перший — це ідеї Кирило-Мефодіївських братчиків, та другий — соціалістичні погляди О.Герцена, М.Бакуніна та західноєвропейських соціалістів.

Ю.Охримович вважав, що головна заслуга та велике значення М.Драгоманова полягають у тому, «що він в обсягу соціально-політичних поглядів був першим українським соціалістом та послідовним демократом, перший намагався посіяти на українській ниві зерна науки великих учителів європейської демократії, а в обсягу національно-політичної думки став духовним батьком нового, політично-свідомого українства» [8, с.90].

Дослідник вказував на політичну спадкоємність ідей Драгоманова, які, за визначенням І.Франка, переродилися в концепцію так званої «Молодої України», суть якої полягала в тому, щоб «сприймати український народ як окрему націю, котра повинна боротися за своє повне політичне та культурне, націо-

нальне визволення на нових, демократичних основах» [8, с.90-91].

За своєю концепцією розпізнавання історії Ю.Охримович виступав як послідовний державник, який розглядав українську історію крізь призму української національно-політичної думки. Саме тому й трактування ролі М.Драгоманова зроблене ним в тому ж ключі, що в деяких випадках дещо звужує оцінку драгоманівської ідейної спадщини. Ю.Охримович вважав, наприклад, що у Драгоманова була «одна мета»: створити серед українського громадянства сильну радикально-демократичну течію з виразною політичною програмою. Безумовно, це було так, але не слід забувати й про багатогранну особистість М.Драгоманова, оскільки оцінка його лише як політика призводить до обмеження його значення в національному українському відродженні, що, в свою чергу, веде до викривлення розуміння його справжньої історичної ролі.

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що в діаспорній історіографії доби 20-х рр. існували і розвивалися дві тенденції щодо оцінки світогляду

та суспільно-політичної діяльності М.Драгоманова, котрі ми умовно означили б як «науково-позитивну» та «політично-негативну». До першої слід віднести, наприклад, дослідницькі позиції В.Липинського та Ю.Охримовича, яким був притаманний науковий підхід до розгляду проблеми. Вони розглядали чинники формування і розвитку драгоманівського світогляду крізь суспільно-політичну діяльність Драгоманова. Її оцінка давалася з врахуванням особливостей доби сучасної самому Драгоманову та історичних умов, в яких працювали самі ці дослідники. В результаті такого підходу постать М.Драгоманова характеризувалася як визначна, а його теоретична спадщина як надзвичайно цінна. Дослідники «політично-негативного» напрямку (О.Назарук, О.Донцов) намагалися втиснути драгоманівський спадок у рамки доби, сучасної цим авторам, не враховуючи при цьому, що політичні теорії Драгоманова з часом вимагали історіософського осмислення, а не суто практичного застосування в історичних умовах, які суттєво відрізнялися від часів, коли жив і працював М.Драгоманов.

Література:

1. Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. - 1924. - Т.134-135. - С.162.
2. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934) // Силуети епох. Історичні розвідки. - Дрогобич, 1992. - С.102.
3. Колесников К.М. Українська історіографія на рубежі XIX-XX ст.: методологічний та історіографічний аспекти // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - 1999. - № 4(6). - С.72-80.
4. Костенко Г.В. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М.П.Драгоманова в працях І.Лисяка-Рудницького. // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - 1999. - №3 (5).
5. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. - К.: Основи, 1994. - Т. II. - 573 с.
6. Галушинський М. Михайло Драгоманів - ідеолог Нової України. - Львів: Накладом української видавничої спілки, 1921. - 15 с.
7. Дорошенко Володимир. Значіння «України ігредент-и» в історії, розвитку української національної свідомості // Ю.Бачинський. Україна ігредента. - Берлін: Видавництво Української молоді, 1924 - 3-є вид. - С.III-V.
8. Охримович Юліян. Розвиток української національно-політичної думки. - Львів, Київ: Новітня бібліотека, 1922. - 120с.

В. В. ТЕЛЬВАК

МОЛОДІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ)

Тельвак Віталій Васильович — аспірант кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Молодість М.Грушевського — найбільш «темні» роки його життя, що пояснюється, з одного боку, обмеженістю джерельної бази та певною індиферентністю дослідників — з іншого. Вважалось, що на формування наукового світогляду вченого найбільший вплив мало навчання у Київському університеті. Тому аналіз творчого шляху історика дослідники зазвичай розпочинають із студентських років. На нашу думку, значні громадсько-наукові підвалини світогляду М.Грушевського було закладено на гімназійній лаві і

це, значною мірою, обумовило його подальшу творчу долю.

Дослідження дитинства та юності М.Грушевського ускладнене бідністю джерельної бази. Єдиним цілісним джерелом, де навітлено роки до 1886 р. є «Спомини» вченого, проте їхня цінність зменшується самозрозумілими нашаруваннями вражень та життєвого досвіду, коли події юності розглядаються крізь призму їхньої важливості для подальшого життя. Тими ж недоліками позначено автобіографії вче-

ного та його автобіографічну повість «Як я був колись белетристом». Незрівнянно більшу вагу для реконструкції перебігу формування світогляду М.Грушевського мають його щоденникові записи. Фіксація подій та вражень «по гарячих слідах» дає можливість спостерігати актуальний психологічний стан юнака, а відвертість М.Грушевського з собою та безкомпромісність щодо оцінки власних вчинків збільшує цінність джерела. На жаль, гімназійний період відображений в щоденниках досить бідно (неповних два роки) — 1883/84 рр., а також поодинокі записи за 1886 рік. Про спрямування інтересів М.Грушевського свідчать його юнацькі твори. Перший «История России до воцарения дома Романовых» — був написаний в 1880 р. ще до зарахування до гімназії. Другий, відомий під назвою «О схоластическом направлении», датований 17 жовтня 1884 р. Серед конспектів лекцій з історії України, що зберігаються у київських архівосховищах, нами віднайдено ще один недатований реферат «Славяне», графологічні та мовно-стилістичні особливості якого дозволяють віднести час його написання до гімназійного періоду. Найбільше тогочасний творчий доробок представлений поезією та белетристикою юнака. Вивчення цієї групи джерел дозволяє зрозуміти особливості його психо-емоційного стану та значущі проблеми щоденного життя. «У ранніх літературних творах М.Грушевського, — зауважує Л.Винар, знаходимо початки його історіософії та історичних концепцій, які пізніше безпосередньо вплинули на його історичні дослідження»[1]. Окреме місце тут посідає епістолярія М.Грушевського, що фіксує громадсько-наукові інтереси юнака. За період 1880–86 рр. відомо ряд листів М.Грушевського до І.Нечуя-Левицького, Д.Маркевича, О.Марковської, батьків та ін.

Уперше на необхідності дослідження гімназійного періоду життя М.Грушевського наголосив Л.Винар, проте його праця, присвячена молодості видатного історика, була об'єктивно послаблена неможливістю використання архівної грушевськіани, тому в ній знаходимо лише загальні факти, взяті дослідником із автобіографії М.Грушевського[2]. Після публікації «Споминів» історика з'являються праці, де на їх основі вивчається формування світогляду молодого Михайла. Наприклад, прискіпливий розгляд мемуарів М.Грушевського знаходиться в працях О.Пріцака та О.Копиленка[3]. Недоліки мемуарного жанру при реконструкції етапів формування світогляду полягають, як уже зазначалось, у значних нашаруваннях пізніших життєвих вражень. Винаходження та публікація гімназійного щоденника Михайла, його епістолярії, белетристики та віршованих творів, рефератів розширили можливості об'єктивного насвітлення досліджуваного періоду. В численних розвідках Л.Зашкільняка фрагментарно наводяться невідомі

раніше факти юності Михайла, аналізуються його перші твори, підкреслюється важливість гімназійних років у становленні світоглядних орієнтирів видатного вченого[4]. Ранньому М.Грушевському приділив увагу в своїх «Лекціях...» В.Ващенко. Молодість історика розглядається ним під кутом зору виявлення етико-релігійної та наукової мотивації його творчості. Дніпропетровський дослідник робить висновок, що надзвичайну працюовитість М.Грушевського і його продуктивність як історика можна пояснити тим, що категорія «праці» в свідомості юнака була тісно пов'язана з елементами його релігійного світогляду, що історична діяльність розглядалась ним як «покликання»[5].

Специфіка дослідницького завдання В.Ващенко — прискіплива увага до «світоглядного зламу» 1886 р. — призвела до нерівномірності висвітлення першого двадцятиліття життя М.Грушевського. Попри новизну проблем, окреслених у вищезазначених розвідках, вони є радше причинами до вивчення молодості Михайла, аніж комплексними дослідженнями цієї теми. Описово та фрагментарно формування світогляду та наукових зацікавлень М.Грушевського висвітлюються також В.Березинцем у дисертації про історіософію видатного історика[6]. Цікавий та змістовний аналіз літературних студій молодого Михайла провела Г.Бурлака[7]. Незважаючи на зростаючу увагу грушевськознавців до дитинства та юності М.Грушевського, в історіографії відсутній скільки-небудь комплексний огляд першого двадцятиліття його життя.

Про перші роки життя Михайла ми дізнаємося виключно з його мемуарів та «Автобіографії». Спогади історика про дитячі роки невеселі — відсутність друзів-ровесників, постійні переїзди з місця на місце, виключно доросле оточення та відсутність дитячої літератури гнітили Михайла, для нього дитинство — це «...сіра, гнітюча нудьга»[8]. Єдиними товаришами були батьки — Сергій Федорович та Глафіра Захарівна. Вчений подає їхні яскраві та емоційні портрети. Батько — «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи — не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої» — мав найбільший вплив на Михайла, прищепив йому працюовитість, сумлінність, любов до книжки. Від матері — жінки «характеру ... дуже замкненого, скупленого в собі», із «сильно розвиненим моральним аскетизмом», «побожністю» — М.Грушевський багато «одідичив» у своїй психіці; вона виховувала його в душі релігійного та сімейного «пієтизму». Саме під впливом батька, що був сповнений «стихійної любові до українського народного елементу» у Михайла в ранніх роках формується «національно романтичне почуття», підкріплене нечасними поїздками до України.

Дуже рано навчившись грамоти, Михайло був спраглий друкованого слова, проте батьки не зверта-

ли уваги на його прохання придбати дитячі книги — у вирі літератури хлопець був змушений орієнтуватись самотужки. «Я вчився дуже пильно, — згадує він, — і затратив масу даремної й непотрібної праці на вчення речей непотрібних і не навчився того, чого міг би навчитись»[9].

Перша лектура Михайла складалась із випадкових книг та часописів. Серед журналів були річники «Сына Отечества», «Отечественных записок», «Живописного Обозрения». Із художньої літератури М.Грушевський згадує твори Вергілія, Гомера, Гончарова, Жуковського, Доде, Верна. Особливо до душі юнакові припали повісті М.Гоголя. Раннє національне самоусвідомлення вилилось в особливий інтерес до українського слова. Серед перших книг рідною мовою він називає «Енеїду» Котляревського та «Хату» Куліша. Першою ж історичною книгою для Михайла стала «Історія» Карамзина, але ця та інші історичні книги, що потрапляли до рук юнакові, «не подобалися рішучо: їх риторика викликала ...якусь відразу».

Особливий вплив, як згадує М.Грушевський, мали на нього народна пісня, вірші та перекази. «Українське село, ліси, води, український народ, українська мова, — пише він, — все це ввірвалося в мою душу, як якийсь інший, кращий світ». Світогляд Михайла формувался під переважаючими впливами романтичних уявлень.

До читання художньої літератури дуже швидко додалось вивчення класичних та європейських мов, інших предметів. Освітою, як згадує М.Грушевський, він також займався практично самотужки. Таке вчення «навпомацки» забирало багато сили та часу. Але завдяки працьовитості та природним здібностям Михайло до вступу у гімназію був дуже обчитаним та обізнаним юнаком.

Жваве зацікавлення книжкою дало йому імпульс до творчості. Про перші творчі кроки читаємо у «Споминах»: «Я взагалі в останніх роках (перед цим у тексті йдеться про події 1878 р. — В.Т.) почав пописувати з охотою. На якусь белетристику чи поезію, — на се я не важився, — а на якісь ніби наукові теми, презентуючи написане батькові при нагоді свят тощо. Перший «твір» мій мав заголовок «Ріки Росії» і був написаний на підставі атласу Ільїна. Правда, що тоді мені було всього років з дев'ять»[10]. Із рефератів на історичну тему М.Грушевський називає «сочинение» про визволення селян за Олександра II. Із рефератів догімназійного періоду зберігся один, подарований батькам на Великдень 1880 р. — «История России до воцарения дома Романовых». Нас він цікавить як фіксація уявлень молодого М.Грушевського про історію. За характером реферат є компіляцією з підручників історії Росії, стиль реферату — описовий. Починається він оглядом географії Росії та народів, що її населяють. Зазначимо, що увага до географічного чинника

в історії та традиція розпочинати дослідження оглядом території та населення, були пронесені М.Грушевським через усю творчість. Серед визначних російських істориків юнак згадує Нестора. Власне, традиція Нестора та побудована на її підставі «звичайна схема» історії Росії визначила підхід Михайла до періодизації. У доромановський період він виокремлює чотири етапи, а лінія київських князів після нашестя татар переходить до Росії[11]. Значний обсяг реферату — 81 аркуш — свідчить про зацікавленість юнака історією ще тоді.

Отже, до гімназії М.Грушевський прийшов із солідним багажем знань, бажанням самовияву в інтелектуальній сфері та романтичною закоханістю в українство.

Вступ до гімназії збігся із початком світоглядної метаморфози М.Грушевського, пов'язаної зі зміною соціальної ролі та переходом від підліткового віку до юнацтва. Рішення батьків віддати його на повний пансіон зрілий учений називав трагічним, оскільки гостро відчував свою «відмінність» від ровесників[12]. Михайло складав іспити до четвертого класу, склав їх добре, але батько наполіг, щоб хлопця зарахували до третього класу. Це рішення, з подивом зустрінуте, але прийняте адміністрацією, мало дуже важливе значення для подальшого формування характеру й світогляду юнака — змушувало завжди бути першим[13].

Перший рік у гімназії пройшов у призвичаєні до нових обставин, у пошуках своєї «ніші» в гімназійному житті. Юнак наполегливо навчається, здобуває авторитет найздібнішого гімназиста. У «Автобіографії» він підкреслював, що вже тоді знав, що його майбутньою професією буде українознавство, і тільки певний час вагався — бути йому «літератом» чи істориком[14]. Під впливом романтичного світорозуміння довгий час, майже до закінчення гімназії, він надає перевагу літературі. Адже саме «... поет — читаємо в щоденику М.Грушевського, — подібно до філософа, відкриває очі народу, дає йому правильний погляд на речі, вказує йому зло і, по мірі можливості, виходить із того чи іншого становища»[15].

Нестерпно нудне життя — майже без друзів, без близьких і тривалих знайомств у місті, без розваг — розраджували лише книжки. В них Михайло шукав життєві ідеали та світоглядні орієнтири. Серед його гімназійних паперів знаходимо спроби перекладів з Й.Гете, відгуки на прочитані твори Ч.Дікенса, Ф.Шпільгагена, Дж.Байрона, Е.Золя, поетичні ремінісценції з М.Некрасова та М.Лермонтова. Молодого М.Грушевського не лише захоплюють романтичні, вольові та героїчні персонажі, багато уваги він звертає на літературні вартості та недоліки художніх творів, намагається виробити критичне мислення.

Книги про Україну, розповіді рідних та близьких, а також вразливість юнака сформували у нього роз-

винуту національну свідомість. Михайло вивчає українську літературу, мову, намагається писати нею белегристичні твори, збирає свою першу україномовну бібліотеку. Його мрією в цей час стає «зробитись ватажком гурту українського» та працювати на «ниві рідного письменства, лучче сказати тернії»[16]. Юнак дає собі «Ганнібалову присягу» — невтомною працею підняти українське життя з того занепаду, в якому воно перебувало в другій половині XIX ст.[17]

1882 р. було позначено світоглядним зламом, який сам М.Грушевський згодом назвав періодом «бури та натиску». В новорічну ніч 1883 р. він занотував: «Минулий рік надзвичайно різко поділяється на дві половини — перша половина здається ще дитинством, але друга вже юністю. Я якось розумово виріс, ... у моїх поглядах відбувся переворот, виробилися невдоволення своїм становищем, людьми й усім... Я хочу в році, що наступає, віддатися вивченню русько-української історії»[18]. Про зросле національне самоусвідомлення та початки глибокої зацікавленості рідною історією свідчить такий факт: дата створення ряду віршів вказується так — «Року неволі 229, од Р(іздва) Х(ристового) 1883». А поряд на чернетці знаходиться арифметична дія: $1883 - 1654 = 229$. Тобто, неволю України ураховано з моменту Переяславської угоди Б.Хмельницького.

Зацікавлення молодого Грушевського рідною історією значно підіграло знайомство із «Київською Старовиною». На її сторінках він уперше зустрівся із працями В.Антоновича. Власне його статтею «Київ, його судба та значення з XIV по XVI ст.» починався перший випуск цього часопису. Ця праця В.Антоновича, як слушно зауважив О.Пріцак, мала визначальний вплив на формування історичних поглядів М.Грушевського[19]. Згадуючи про вплив перших річників «Київської Старовини» на формування свого світогляду, зрілий учений зазначав: «1883 рік, власне, й пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання на матеріалі і за вказівками «Киевской Старини»»[20].

Під впливом своєї лектури та каталогу книгарні Л.Льницького (додатку до однієї з книжок «Київської Старовини») М.Грушевський почав також знайомитись із працями М.Костомарова, П.Куліша та М.Драгоманова.

В щоденникових записках молодого Михайла знаходимо конспект розгорнутої рецензії М.Драгоманова на книжку І.Прижова «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури з XI по XVII століття». Рецензія була опублікована у журналі «Вісник Європи», який М.Грушевський мав можливість читати у своїх знайомих. Цікавими є власні роздуми юнака над тезами, висловленими М.Драгомановим. Молодий Михайло згідний із автором рецензії, що на Малоросію взагалі дивляться вкрай однобічно, розуміючи як складову

частину Росії. М.Грушевський критикує погодінську теорію про масове переселення київської людності після нашествия татар. «...Теперішній українець, цей прямий нащадок русів, що жили на півдні Росії з X сторіччя», — зазначає він. Відповідно й культурні феномени княжої доби — «Слово...», «Літопис Нестора», «Повчання Володимира Мономаха» — це родоначальники малоруської словесності. Гімназист наголошує на особливостях та оригінальності української культури, порівнюючи її із польською та російською. Висновки Михайла, нав'язані поглядами М.Драгоманова та посилені романтичним світосприйняттям, звучать вповні оптимістично: «...Україна була не заблукана вівця слов'янства, яка підпала під згубний вплив Польщі та віднайшла нарешті притулок і заспокоєння в надрах Росії, але самостійна народність із задатками державності, що розвивалася послідовно і самобутньо, ... беручи широку участь у житті духовному і політичному Західної Європи»[21].

Романтичну візію української минувшини посилювали захоплення молодого Михайла народними піснями та переказами. Вже у зрілому віці вчений згадував, наскільки важливими та значущими були для нього «Історичні пісні малоруського народу» В.Антоновича і М.Драгоманова, а також збірник українських пісень М.Максимовича та А.Метлинського.

На формування світогляду молодого Михайла в значній мірі вплинули також праці М.Костомарова. Оцінка М.Грушевським праць метра української Клію була неоднозначною. Вже в гімназійних роках Михайлові «до смаку більше підходили критично-аналітичні праці, ... синтетичні характеристики, програмові, а не описові речі»[22]. Тому з такою повагою він згадує статті М.Костомарова «Дві руські народності» та «Думки про федеративний початок давньої Русі», тоді як більш прохолодно відгукується про його монографії, написані у стилі історичної романістики.

Свої заняття історією М.Грушевський провадив, переважно, самотужки, оскільки «зовсім нічого не давав нам історик — все кінчилося на славних підручниках Іловайського»[23]. Серед історичної лектури він згадує твори О.Маркевича, А.Скальковського, О.Забеліна, П.Куліша. Проте їх прочитання було критичним та осмисленим. Гімназійний щоденник Михайла наповнений власними роздумами над прочитаними монографіями. Так, розмірковуючи над побутом стародавніх германців, юнак проводить історичні паралелі із звичаями давніх українців. У щоденнику він занотував: «У звичаях германців, як і всіх первісних народів, є багато спільного із малоросами — ці зібрання озброєних людей, невимушеність поведінки на них, дружини, що збираються знатними, — все це багато в чому нагадує побут старої України»[24].

У гімназійні часи, як згадує сам М.Грушевський,

його історичні інтереси зосереджувались довкола ідей слов'янського братерства, що «виростало до чогось подібного до релігії і будило емоції, подібні до релігійних»[25]. В цей час молодий Михайло активно студіює слов'янознавчу літературу, починає вчити чеську, польську, болгарську та сербську мови. Погляди хлопця на майбутнє слов'янства забарвлені романтичними почуттями. В рефераті «Слов'яни» він наголошує на необхідності слов'янського братерства, пише про важливий внесок слов'янських народів до культурної скарбниці людства[26]. З часом слов'янські ідеї М.Грушевського стали більш вираженими та критичними. Розглядаючи працю О.Піпіна «Літературний панславизм», юнак дискутує з ним на сторінках щоденника. М.Грушевський — гімназист категорично заперечує проти думки російського вченого про необхідність створення єдиної, так званої «загальнослов'янської мови», яка б дала змогу слов'янам зближуватись і взаємозбагачуватись. Відбулась еволюція поглядів Михайла і на ідею слов'янської федерації. Так, бажання українців утворити федерацію із Росією, на думку юнака, призвело до руйнації українського життя, обернулось поневоленням та русифікацією. «Ні, — пише він, — перше нам треба волю одвоювати, одбити, потім землею своєю гарненько упоратись, усе, що не до ладу, поправити, а потім вже всякі союзи та «федерації» робити...»[27]. Ці приклади, на нашу думку, яскраво засвідчують раннє формування у юного М.Грушевського одного з головних компонентів наукового мислення — критичності у ставленні до будь-яких фактів та ідей.

Недостатність емоційно-романтичного бачення минулого, такого, що затуманюється почуттями, політичними або ідеологічними впливами, М.Грушевський відчував і щодо українського життя. Незважаючи на романтичну закоханість в українство, юнак з гіркістю відзначає у щоденнику «бідність, пияцтво, нищість перед сильним» у сучасному йому українському житті[28].

Помітними були також і впливи на світогляд гімназиста просвітницьких ідей. У рефераті «Про схоластичний напрям», написаному в 1884 р., він намагався визначити значення схоластики для України та Росії. Михайло змальовує головні етапи звільнення думки

від середньовічного провіденціалізму («схоластики») і поступового пробудження інтересу до науки та культури. Панування схоластики в середньовіччі спричинилось, на думку М.Грушевського, до того, що цей час став «одним із самих безплідних періодів в історії науки та прогресу»[29]. Взагалі, він вважає негативним явищем теоретичне підпорядкування науки релігії. Нелюбов до схоластики і низька оцінка схоластичної науки збереглися у творчості історика протягом усього його життя і були притаманні усім представникам позитивізму.

Наполегливе навчання в гімназії, цілеспрямована самоосвіта, щире та глибоке зацікавлення українознавством сформували із юнака цілісну, зрілу та здатну критично мислити особистість зі своєрідним поєднанням романтично-позитивістсько-раціоналістичних поглядів. Практично до закінчення гімназії Михайло, вибираючи життєвий шлях, вагався між літературою та історією. Вибір історії як професійного шляху до певної міри зумовила матуральна криза — про це чітко у своїх «Споминах» пише сам учений[30]. Цю проблему в сучасному грушевськознавстві науково обгрунтував В.Ващенко. Романтичне уявлення про минуле України формувалось під впливом праць М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, А.Скальковського, М.Максимовича, О.Марковича П.Куліша, українських письменників, дискусій слов'янофілів та західників. Захоплюючись «відкриттям» незваної для себе України, М.Грушевський, за його словами, виробляв у собі «без чужого проводу певні провідні ідеї історії» і, збираючись до Київського університету, «розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного»[31]. Солідні науково-пізнавальні підвалини, закладені юнаком у першому двадцятилітті свого життя, дозволили розквітнути його таланту дослідника та письменника. Підсумовуючи гімназійний період свого життя, М.Грушевський вже у зрілому віці писав: «Мій світогляд формувався в поміркованім ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою. Культурно-наукові інтереси поглиблялись, я закладав для них наукові підвалини не засобами школи, а приватної лектури; громадсько-політичний зміст лишався досить плиткий»[32].

Література:

1. Винар Л. Художні джерела грушевськознавства. Передмова // Грушевський М. Із літературної спадщини. - Нью-Йорк - Київ. 2000. - С.10.
2. Винар Л. Молодість Михайла Грушевського. 1866-1894. - Мюнхен: УП, 1967.
3. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. - К. - Кембрідж, 1991. - С.9-15; Копиленко О.Л. «Українська ідея» М.Грушевського: історія і сучасність. - К., 1991. - С.4-14.
4. Див. напр.: Зашкільняк Л. Славистика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. - Вип.46. - Львів. 1994. - С.3-6; Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1886-1894 рр.). - К. 1997. - С.222-224; Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. -1999. - № 2-3. - С.234-237.
5. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX - початку XX століття (М.І.Костомаров,

- В.Б.Антонович, М.С.Грушевський). - Дніпропетровськ. 1998. - С.73.
6. Березинець В.В. Історіософія Михайла Грушевського. Автореф. дис. ... канд. філос. наук. - К. 1996.
 7. Бурлака Г. «Співи мої сумні - йдете між люде...» // Грушевський М. Із літературної спадщини. - С.21-34.
 8. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С.131.
 9. Там само. - С.127.
 10. Там само. - С.142.
 11. ЦДІАК. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.99. - Арк.2-51.
 12. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С.144-145.
 13. Там само. - С.132.
 14. Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець. - К., 1992. - С.198.
 15. Грушевський М. Щоденник // Київська Старовина. - 1993. - № 5. - С.18.
 16. Там само. - С.17.
 17. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С.126.
 18. Грушевський М. Із літературної спадщини. - С.39.
 19. Пріцак О. Вказ. праця. - С.11.
 20. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С.121.
 21. Грушевський М. Із літературної спадщини. - С.47.
 22. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С.122-123.
 23. Там само. - С.137.
 24. Грушевський М. Щоденник // Київська Старовина. - 1993. - № 4. - С.17.
 25. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 12. - С.122.
 26. ЦДІАК. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.257. - Арк.71-81.
 27. Грушевський М. Щоденник // Київська Старовина. - 1993. - № 4. - С.17.
 28. Там само. - № 3. - С.32.
 29. ЦДІАК. - Ф.1235. - Оп.1. - Спр.99. - Арк.1.
 30. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 12. - С.125.
 31. Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. - С.199.
 32. Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 12. - С.121.

В.М. ШЕЙКО

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ШЛЯХУ ДО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Шейко Василь Миколайович — ректор Харківської державної академії культури, кандидат історичних наук, професор

Нині, як відомо, ще не існує інформаційного суспільства у жодній країні світу. Однак деякі досить успішно просунулись вперед і вже залишають позаду індустріальне суспільство з його ворожим ставленням до природи, довколишнього середовища. Мета цієї статті — аналіз аспектів зародження індустріальної цивілізації, яка поряд із надзвичайними індустріальними успіхами призвела і до кризового стану довкілля, чим нанесла величезної шкоди людству.

Західноєвропейська цивілізація раннього Нового часу. Ранній Новий час — це перехід від середньовіччя до передіндустріальної цивілізації. Цей перехід почався у XVI-XVII ст. Передіндустріальна цивілізація тривала три століття — XVI, XVII, XVIII.

Початком раннього Нового часу вважають кінець XV — початок XVI ст. Цей період збігається з великими географічними відкриттями. Кінцем ран-

нього Нового часу вважають середину XVII ст. Кінцем періоду раннього Нового часу вважають англійську буржуазну революцію (1640-1660 рр.) або заключення Вестфальського миру (1648 р.), що було результатом тридцятирічної війни. [1-4]

Європа відіграла значну роль у переході до раннього Нового часу. Становленню Європи як лідера сприяли такі чинники:

- консолідація єдиного загальноєвропейського простору;
- розвиток виробничих сил;
- зміна соціальної структури суспільства;
- поява до XVI ст. вільного власника і підприємця;
- виникнення конкуренції;
- зародження ідеології соціальної справедливості.

Слід вказати і на основні досягнення раннього

Нового часу:

- особливе піднесення духовності — ренесанс. За своїм історичним значенням він посідає таке місце, як перша інтелектуальна революція (V-VI ст.);

- велика наукова і загальнотехнічна революція, яка започаткувала розвиток багатьох сучасних наук. Великі досягнення науки підживлювались практикою, потребою розвитку суспільства;

- укріплення та розширення кордонів ринку, що призвело до прискорення процесу первинного накопичення капіталу та становлення капіталізму, особливо у промисловості, машинному транспорті, торгівлі, частково — у сільському господарстві;

- формування стабільних, абсолютистських держав, що сприяло, до речі, становленню основних контурів сучасної Європи ще у XVI ст.;

- формування світових колоніальних імперій завдяки великим географічним відкриттям;

- продовжувалось формування етнічних народностей і груп та їх консолідація, як наслідок розвитку економічних і політичних зв'язків.

Великі географічні відкриття: зустріч культур. Кінець XV ст. став переломним у стосунках різних цивілізацій. Перша зустріч цивілізацій відбулася між Сходом і Заходом. Друга — між Східною цивілізацією, яка виграла першу зустріч, та цивілізацією Латинської Америки. Епоха великих географічних відкриттів поділена на два етапи: перший — кінець XV — початок XVI ст. і другий — середина XVI — середина XVII ст. Її девізом були слова «бог, слава, золото». [5]

Лідерами на першому етапі виступили іспанці та португальці. Було відкрито Новий світ та здійснено перші спроби кругосвітніх подорожей. Один із сучасників так описував події того часу: «Відбувається стільки подій, що їх ні оглянути, ні підрахувати. За десять років було відкрито стільки, скільки не було відкрито за тисячоліття. Один за одним кораблі виходять із гавані і кожний привозить додому новини, начебто прорвали зачароване коло на півночі, півдні, заході. Кожний корабель, який пливе на захід, знаходить новий острів, у календарі з усіма святими не вистачає імен, щоб назвати всі відкриття». [6]

Великі географічні відкриття почались з пошуку скарбниць Індії. У 1456 р. португальці добрались до Зеленого мису, в 1486 р. експедиція Діаса обігнула Африку, у 1492 р. Христофор Колумб відкрив Новий світ, а у 1495 р. Васка-де-Гама привів свої кораблі в Індію.

На другому етапі лідерство перейшло до голландських та французьких мореплавателів. У XVII ст. була відкрита Австралія, і європейці вперше провели свої кораблі навколо Америки та Азії.

Великі географічні відкриття стали могутнім

стимулом для подальшого розвитку, оскільки вони розширили уявлення про країни і народи, відкрили нові ринки збуту продукції та сприяли розвитку торгівлі, промисловості, кредитно-фінансовим стосункам. У той же час відбулася так звана «революція цін», коли на одні товари ціни упали, а на інші вирости. Все це сприяло створенню певної глобальної океанічної цивілізації. Внаслідок цього торговий центр змістився на захід. Був створений Гензейський союз, який фактично контролював усю торгівлю. В плані соціально-економічного розвитку виділились дві групи країн. До першої належали Англія, Нідерланди та Франція. Внаслідок великих географічних відкриттів вони переживали бурхливий підйом. Після розпаду феодальних відносин і розвитку процесу первісного накопичення капіталу, ці країни почали вкладати гроші у виробництво. А це вело до зародження капіталістичних форм господарства, росту промисловості та міст. До другої групи входили Італія, Португалія і Німеччина. В них економічний підйом змінився стагнацією і занепадом, оскільки ці країни були політично роздріблені, в них не було єдиного внутрішнього ринку, а морські шляхи на той час перемістились в Атлантичний океан.

Таким чином, великі географічні відкриття дали могутній імпульс розвитку промисловості, торгівлі і сприяли формуванню капіталістичних відносин.

Велика наукова революція. У період раннього Нового часу великий стимул вченим дали географічні відкриття. Саме у той час виникло слово «інженер». Велика наукова і загальнотехнічна революції проявили себе перш за все у виробництві (ремісниче виробництво дробилось і виникло близько сотні підгалузей). Поряд із ручними знаряддями праці з'явилися водяне колесо, вітряні млини, у горній справі — помпи, вентиляційне обладнання, у металургії — доменні печі, у металообробці — механічний молот, токарні та сверлильні станки. У судобудівництві з'явилися нові типи суден, в текстильному виробництві — самопрядки, нові види тканин. На зміну цехам виникають дві форми мануфактури: централізована і розсіяна. У XVI ст. зароджувалось фермерство. В кінці XVI і на початку XVII ст. відбувся докорінний перелом у розвитку європейської науки, особливо у природознавстві. Теоретичне і практичне природознавство вирішувало дві задачі: як співвідносяться бог і природа і як — людина і природа.

На розвиток науки впливав не лише академічний, але і практичний, прикладний інтерес. З'явився більш удосконалений годинник, було винайдено мікроскоп, телескоп, термометр, ртутний барометр. Однак справжня революція відбулася в астрономії. На зміну геоцентричній системі прийшла геліоцен-

трична. Вона вперше була запропонована польським астрономом Миколою Коперніком у 1543 р. В 1632 р. Галілео Галілей підтвердив його теорію новими фактами. Дещо пізніше ця теорія знайшла підтвердження і у роботах Кеплера, який відкрив закон руху планет. В XVII ст. спостерігався розквіт фізики, математики, механіки, хімії, біології, фізіології, медицини. З'явилась нова філософія, яка об'єднала гуманітарні та природничі дисципліни. Її найбільш видатними представниками були Рене Декарт і Френсіс Бетфорт. У XVI — XVII ст. вперше були оприлюднені ідеї соціальної справедливості. [4, 7, 8]

Консолідація геополітичного простору у ранній Новий час: від політичної роздрібленості до централізованої держави. Як відомо, формування єдиного історичного простору супроводжувалось безперервними війнами і політичними конфліктами. Як правило, було три причини воєнних конфліктів:

- прикордонні суперечки, пов'язані з процесами становлення незалежних держав;
- династичні домагання;
- торгівельні війни.

У XVI — XVII ст. склалось декілька вузлів протиріч. Перший — між Францією і Німеччиною, коли Карл П'ятий волів поновити Римську імперію і створити єдину європейську католицьку монархію. Другий вузол протиріч виник між Данією і Швецією. І третій — у 1618-1648 рр., коли Європу охопила загальноєвропейська тридцятирічна війна.

До речі, у Європі на той час найбільша роздробленість була в Італії та Німеччині. Остання нараховувала на своїй території близько 300 князівств. І хоч існував єдиний король, ні єдиної армії, ні єдиної фінансової системи, ні єдиних органів управління не було. Іспанія була більш централізованою, хоч і трималась на династичному шлюбі Фернанди і Сафели, однак в ній не було навіть столиці до 1561 р., коли столицею оголосили Мадрид. З іншого боку у Франції та Англії все більше посилювалась централізація.

На середину XVII ст. політична карта Європи була досить строкатою. У східній та південно-східній Європі існувало три великих королівства — Англія, Франція та Іспанія, а також три менш потужних — Ірландія, Шотландія та Португалія. Основними були протиріччя між Іспанією та Нідерландами. Саме вони привели до першої буржуазної революції в 1566-1609 рр., в наслідок чого сім північних провінцій відокремились від Іспанії та проголосили республіку Нідерланди. У XVI ст. завершилось формування феодальної держави Швейцарії, а у північній частині — Данії та Швеції. Найбільш розповсюдженою формою правління залишалась монархія, але розподіл сил між владою і суспільством

змінився — на зміну діалогу прийшов диктат короля. З іншого боку, на зміну становій монархії прийшов абсолютизм.

Причинами цього були:

- спроби феодального суспільства зберегти свої порядки і перемогти буржуазію;
- поява великих централізованих держав, які потребували все більше коштів для утримання армії, апарату чиновників (особливо багато їх було у Франції);
- посилення абсолютизму, який на межі XVI — XVII ст. набрав сили, особливо у Франції, Англії та Іспанії.

Народження індустріальної цивілізації. Особливості становлення. З XIX ст. розпочався особливий період розвитку суспільного процесу, який історики і філософи назвали індустріальною або машинною цивілізацією. Лише за декілька поколінь людство пройшло шлях від водяного млина до динамо-машини, від кінного возу до автомобіля і літака, від плуга до трактора та ін. Відбувся перехід від аграрної до індустріальної економіки. Цей перехід включав два етапи [3]:

1. Мануфактурний (розсіяні та централізовані мануфактури) — період зародження машинного виробництва;

2. Фабричний, який позначився переходом від мануфактурного до великого фабричного виробництва.

Цей перехід називають індустріальним переворотом [1]. Для його здійснення необхідні дві умови: наявність вільних робочих рук і наявність капітала. Процес індустріального перевороту у всіх країнах був такий самий. Все починалось з бавовняної промисловості, потім, як наслідок, розвивалось станкобудування, металургія, гірнича справа, залізничний транспорт.

Необхідно звернути увагу на деякі історичні особливості індустріальної цивілізації:

1. Постійне винахідництво і удосконалення машин. При цьому машини перетворювались в певну самоцінність;

2. Безперервне технологічне оновлення;

3. Технічний прогрес залежить від тісної співпраці машинної індустрії з наукою;

4. Розвиток великих монополій як потужних господарських об'єднань, які контролюють матеріально-технічні ресурси і науково-виробничий потенціал.

У XIX ст. склалося декілька форм монополій [9-12]:

— картелі — об'єднання, які контролювали ринки збуту та визначали ціни на продукцію;

— синдикати — об'єднання, створені для спільного продажу товарів;

- трести — об'єднання з повним злиттям власності для спільного виробництва і збуту продукції;
- концерни — об'єднання декількох трестів.

До позитивних сторін монополізації можна віднести:

- складання централізованого управління виробництвом, процесом створення ціни, збуту товару та ін.;
- зниження витрат на виробництво і зниження цін;
- зниження стихійної риночної конкуренції.

Негативна сторона монополізації полягає в тому, що в руках невеликої купки людей концентрувалась фінансова влада, і вони могли самі визначати як внутрішню так і зовнішню політику.

5. Склалося єдине світове господарство із трьох основних складових:

- велика машинна індустрія;
- транспортна система;
- єдиний світовий ринок.

Характерно, що до кінця XIX ст. світове господарство перетворилося із євро-центриського (монополярного) у двоцентриський (двополярний), з провідною роллю Європи і США.

6. Зміни характеру праці, ролі людини у виробництві і її ставлення до своєї діяльності.

7. Зміна зв'язку людини з природою.

Основні тенденції розвитку європейських країн у XIX ст. Бурхливе зростання міського населення привело до появи перших міст-мільйонерів. У 1800 р. лише у Лондоні нараховувалось 1000000 чоловік, а у 1900 р. вже було тринадцять міст-мільйонерів. Різко зросли міграційні процеси, пов'язані з виїздом людей до колоній у пошуках кращого життя. Спостерігались зміни і у соціальній структурі суспільства. На зміну трьом прошаркам суспільства (дворянство, духовенство, простолюди) приходять два класи: буржуазія і промисловий пролетаріат. Характерною ознакою індустріальної цивілізації стало формування націй. Всі європейські країни, окрім Іспанії, увійшли в XX ст. або конституційними монархіями, або республіками. У XIX ст. Європа покінчила з абсолютизмом.

Політичні перетворення у XIX ст. пов'язані, як правило, з революціями та війнами. Франція була однією з перших на цьому шляху. Після Французької революції 1848 р. хвиля революцій охопила Європу. Наполеонівські війни, до речі, відіграли у цьому процесі не лише негативну, а і позитивну роль [1, 5]. І перш за все тим, що вони сприяли відміні феодальних повинностей, секуляризації церковних земель, становленню свободи друку та установленню рівності громадян.

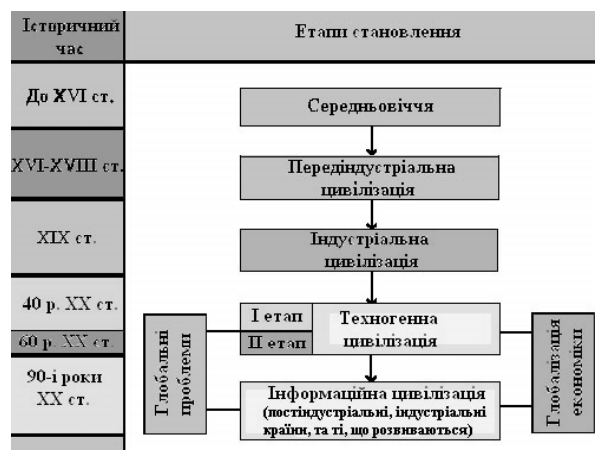
В кінці XIX ст. Англія переживала першу промислову кризу, наслідком якої стало перетікання ка-

піталів у колонії. Англія перестала бути лідером, уступивши цю роль США. Німеччина стала небезпечним конкурентом Англії. Франція ж, яка еволюціонізувала практично всю Європу, посідала лише четверте місце. Це пояснювалось перш за все тим, що у країні не розвивалось промислове виробництво, а передував банківський капітал. З'явився особливий тип буржуа — не промисловець, не підприємець, а буржуа-рантє. Іспанія та Італія помітно відставали у розвитку економіки від вказаних країн, бо Італія була роздіблена, а розвиток Іспанії стримувала архаїчна політична система.

Специфічним шляхом розвитку, який Карл Маркс назвав російським шляхом капіталізму, пішла Німеччина [13]. Після Наполеонівських завоювань вона фактично втратила свою самостійність. Після об'єднання за Віденським конгресом 1815 р. із 363 маленьких країн залишилось 38. Новий німецький союз очолив канцлер Меттерних. В 1848 р. у Німеччині відбулася революція, а у 1870-1880 рр. вже при канцлері Отто Фон Бісмарку остаточно сформувався капіталізм. Для розвитку промисловості були сприятливі умови: вугілля, руда, політична стабільність і наявність капіталу. У 1850 р. було реформовано сільське господарство: барщина відмінялась, земля частково передавалась селянам, хоч основний земельний фонд знаходився в руках поміщиків. На землях, що залишались у поміщиків, вони будували заводи, для роботи на яких земельна реформа вивільняла робочі руки.

Таким чином, кінець XIX ст. заложив всі основи зародження і розвитку технічної цивілізації XX ст. Остання, у свою чергу, стане базою для розподілу світу на індустріальний і постіндустріальний та основою для розвитку інформаційної цивілізації. Етапи становлення інформаційної цивілізації показані на рис. 1. Індустріальна цивілізація породжує техногенну, а та, у свою чергу, інформаційну. Тех-

Рис. 1. Історичні етапи формування сучасної інформаційної цивілізації

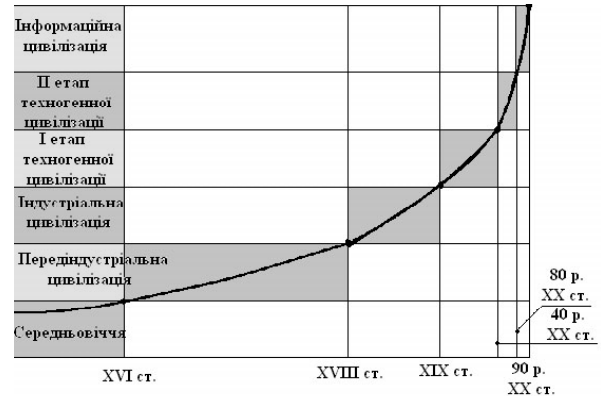

ногенна та інформаційна цивілізації породжують глобальні проблеми людства і глобалізацію економіки.

Як видно на рисунку, по мірі наближення з глибини століть до інформаційної цивілізації, історичні періоди зменшуються, час начебто стискується. Більш наочно цей історичний процес демонструє рис. 2. Людство наблизилось до експоненціального закону перетворення своєї історії. Нині історичні процеси в суспільстві терміном 20-30 років замінюють століття раннього періоду розвитку людства.

Примітка. По осі абсцис прийнята логарифмічна шкала.

Рис. 2. Експоненціальний закон стиску історичного розвитку часу на вході у III тисячоліття

Література

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник /МГУ им. М.В. Ломоносова, филос. фак.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Проспект, 1997.- 566 с.
2. Андрущенко В.П., Михальченко М.М. Сучасна соціальна філософія.- К.: Генеза.- 1996.- 556 с.
3. Брожик В. Марксистская теория оценки.- М., 1982.- 222 с.
4. Западная философия от истоков до наших дней: Пер. с ит.-СПб.: Петрополис, 1995.- Т. 2: Средневековье: (От библейского послания до Макиавелли).- 1995.- 354 с.
5. История философии: Учеб. пособие для вузов / Волкова А.Н., Горнев В.С., Данильченко Р.Н. и др.; Моск. гос. ин-т стали и сплавов (Технол. ун-т). Под ред. Мапельман В.М., Пенькова Е.М.-М.: ПРИОР, 1997.- 458 с.
6. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учеб. для вузов.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Логос, 1997.-351 с.
7. Клайн Лоуренс. Глобализация: вызов национальным экономикам. Проблемы теории и практики управления, 2(22).- М., 1998.- С. 16-20
8. Красников Б.И. Новый взгляд на эволюцию общества.- К.: Хрещатик, 1995.- 302 с.
9. Макконнелл К., Брю С. Экономикс.- М.: Республика, 1992.- Т. 1, 2
10. Михали Шимаи. Глобализация как источник конкуренции, конфликтов и возможностей. Проблемы теории и практики управления, 1 (21).- М., 1998.- С. 3-8
11. Сорос Джордж. На пути к глобальному открытому обществу // Адкрытае грамадства. Інфармацыйна-аналітычны бюлетэнь.- Минск, 1998.- № 2 (104).- С. 10-15
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории.- М.: Мир, 1991.- 386 с.
13. Mead M. Continuities in cultural evolution/- New Haven, 1965.- 384 p.

**О. В. МОРОЗОВ
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МИТНОЇ СПРАВИ І
ПОЛІТИКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Морозов Олег Вікторович — викладач кафедри державного права і митної політики Академії митної служби України

Важливе значення для вивчення соціально-економічного розвитку українських губерній у складі Російської імперії в умовах політики протекціонізму наприкінці ХІХ ст. має питання законодавчого регулювання митної політики та митної справи. Розгляд цієї проблеми дає можливість виявити основні тенденції митної політики ХІХ — поч. ХХ ст., які були відображені в законодавстві, у змісті нормативних

документів, які безпосередньо регулювали діяльність митних органів на території українських губерній. Слід зазначити, що митна політика, як різновид державної діяльності знаходиться під впливом міждержавних відносин, кон'юнктури ринку і митного тарифу. В умовах ринкової економіки митний тариф набуває якості концентрованого визначення митної політики, за допомогою якого регулюється ввезення

та вивезення товарів та на основі цього формується технологічний курс промислової політики держави. В Україні, у зазначену добу серед прихильників розробки митного тарифу — як комплексного заходу вирішення політико-економічних завдань держави були М.Грушевський, який в праці «Чому ми хочемо самостійності» писав: «Але для сього треба, щоб керування економічними справами належало до самого краю, до його автономних органів, щоб різними тарифними штукаками не відтягалося продуктів від найбільш корисних для них шляхів, щоб митовою (таможенною) політикою не калічено розвитку промислу і торгівлі» [5, 127]; видатний український економіст, політичний діяч М.Туган-Барановський [19], відомий публіцист і дослідник тарифної справи, який працював довгий час в Україні, А.Чупров [22]. Вказані вчені ставили розв'язання протиріч у митній політиці в залежність від соціальних перетворень в Україні. Відомий теоретик права, дослідник еволюції митного тарифу — К.Ладжинський так визначив цей комплексний зв'язок: «на митному тарифі рельєфно позначився той напрямок, якого дотримується уряд у своєму відношенні до зовнішньої торгівлі і тісно пов'язаним з нею внутрішнім виробництвом» [13, 111]. Фактично тарифний механізм вміщує об'єктивний характер. Як складова частина митної справи, він здійснює вплив і на спрямованість митної політики. Митна справа, як уже відзначалось, пов'язана з появою і розвитком тарифного законодавства та його впливу на торгівлю, ринок, економіку і фінанси держави. Тільки при цих умовах формується митний механізм регулювання торговельних відносин у процесі реалізації виробів та їх виробництва. Митна справа — суть митної політики, формування якої здійснюється на основі пізнання законів функціонування митної справи та їх використання в економічних і фінансових інтересах держави.

Протягом XIX ст. у державних, суспільно-політичних, промислових колах Російської імперії тривала боротьба поглядів на стратегію митної політики і відповідно на митний тариф, його роль у цьому процесі. Боротьба тривала між прихильниками протекційного і ліберального економічних курсів і перемога того чи іншого поглядів залежала від зовнішньополітичних факторів. Перша чверть XIX ст. проходила під гаслом вільної торгівлі — «фритредерства». Не останню роль у цьому відіграли проекти Віденського конгресу по створенню у Європі вільної від митних податків території. Ці ідеї набули і практичного наповнення. Так 1815 року була укладена угода про зобов'язання Пруссії, Австрійської імперії, Російської імперії, з метою розвитку промислу і землеробства у всіх землях Польщі встановити вільну торгівлю. Завдяки цій угоді територія Польщі у перспективі повинна була перетворитися у аналог су-

часних вільних економічних зон. На виконання цієї угоди Австрії і Пруссії були надані особливі митні пільги для торгівлі у прикордонних областях Російської імперії. Особлива роль при цьому відводилась Поділля, цей регіон перетворювався на центр комунікацій, якими йшли товарні потоки з України до Данцигу (Гданськ) та Кенігзбергу. Ці політичні кроки були закріплені виданням Закону про митний тариф 1819 року [3, 89]. Згідно цього закону Одеському порту був наданий статус «порто-франко». Порт і місто Одеса користувались з 15 серпня 1819 року до 15 серпня 1857 року правами і свободою торгівлі, наданими порто-франко. На цій підставі в порт і місто Одесу дозволялося вільне і безмитне ввезення усіх іноземних товарів, без виключення, і тих які за загальним тарифом були заборонені [21]. Впровадження цього виду митного режиму свідчило про недостатній потенціал промисловості, яка була неспроможна задовольнити повністю всі потреби підданих Російської імперії. Однак учасники Віденського конгресу — Австрія і Прусія скористались цією угодою для вирішення вимог національних промисловців, щодо митних пільг з боку Російської імперії. В той же час Австрія ввела заборонний тариф на російський експорт, а Прусія підвищила мито на аграрний імпорт. Склалась ситуація, яка вимагала прийняття термінових заходів і у 1822 році ліберальний митний курс змінюється протекційним. На час прийняття тарифу 1822 року в Російській імперії сформувалась «нова» верства дворянства, особливо на Півдні України, яка будувала господарське життя маєтків на нових економічних засадах. Розвиток маєткових промислів, наприклад, вовняного, і цукрового вимагали від їх власників рішучих дій щодо відстоювання своїх економічних інтересів на внутрішніх і зовнішніх ринках. С.Ю.Вітте так оцінював наслідки тарифного регулювання згідно закону 1822 року: «Новий митний тариф сприяв надходженню капіталів, розумових сил з усіх цивілізованих країн, особливо з Британії і Німеччини. Дворянство почало створювати вовняні фабрики у своїх маєтках, що викликало попит на готову вовну, а це у свою чергу, значно збільшило вівцеводство. Але наслідки цієї реформи були знівельовані новою хвилею фритредерства. В 1857 році був введений митний тариф» [3, 158]. Дійсно, спостерігається тенденція, коли з 1830-х років знову в державній політиці розпочинають переважати фритредерські погляди. Це можна пояснити особливостями існуючих на той час міжнародних торговельних угод.

Так, до 80-х років XIX ст. Російська імперія керувалася в економічних відносинах з країнами Європи та Американського континенту автономним митним тарифом, який будовався на засадах рівності умов (тобто єдине мито) на імпортовані товари. Торговельні

угоди і конвенції про мореплавання містили в собі принцип надання країнам — учасникам угоди прав найбільшого сприяння. Переваги третім державам мали розповсюдження на інших учасників угоди (Трактат 1832 року з США, 1846 р. з Нідерландами, 1850 р. із Грецією, 1863 р. з Італією). Система автономного тарифу забезпечувала уряду відому свободу дій з митного обкладання імпорту, збереження права довільних тарифних змін згідно завдань внутрішнього економічного розвитку і фіска. Така форма торговельних угод не створювала незручностей і у міжнародному аспекті, оскільки аграрні продукти експорту звільнялись від великих мит згідно тарифного законодавства таких країн як Британія, Італія, Данія, Нідерланди. Але з кінця 80-х років XIX ст., коли політика протекціонізму охопила більшість країн, уряди почали застосовувати диференційовані мита на аналогічні групи товарів у залежності від їх національної приналежності. Захищаючи аграрну галузь своїх країн високими митами, уряди європейських країн припускали їх конвенційну знижку для країн, взаємовідносини з якими будувались за принципом найбільшого сприяння. Остання в свою чергу надавали пільги ввезення виробів фабрично-заводської промисловості. «Такий економічний принцип став світовою новиною в економічній політиці, який не співпадав з економічними теоріями, — писав Вітте. — Існував історичне неспівпадіння практики і теорії щодо переваг протекції чи вільної торгівлі. Протекціонізм завжди мав на увазі обробну промисловість. Думка про протекціонізм за допомогою мита на сирі вироби, особливо зерна, вважалась би у першу половину XIX ст. як ересь та безглуздя» [4, 301]. Піонером у галузі нового напрямку митної політики виступила Німеччина. Вільну конкуренцію змінило право встановлення цін, на захист яких з'явилися високі митні перешкоди. В умовах панування монополістичних союзів протекціонізм із засобів захисту національних економічних інтересів перетворюється у знаряддя наступу. 1891 рік для російської зовнішньоторговельної політики відзначився прийняттям радикально протекційного митного законодавства. Шлях до його прийняття був складним і довгим. Так, у 1876-1877 роки почали робитися перші кроки з відновлення протекційного курсу, щодо російської промисловості. Було встановлено стягнення мита у золотій валюті, що підвищило тим самим митні збори з 25-30% до 48%. У 1881 році вступивши у «змагання» західними країнами, уряд Росії збільшив мита на 10%, через чотири роки ще на 20% за 168 статтями експорту, а з 1890 року — додатково ще на 20% [1, 116-117]. Сукупність кардинальних змін митно-тарифного законодавства була зафіксована в законі про тариф 1891 року, в змісті якого відобразився протекційний зовнішньополітичний курс країни.

Загальна сума митних підвищень на всі імпорتنі групи товарів зросла з 14,7% їх вартості у 1877 р. до 32% у 1892 року. Введений під тиском промисловців з метою поповнення бюджету, тариф 1891 року створював умови для прискореного розвитку промисловості, відображаючи курс на індустріалізацію. Закон про митний тариф 1891 і 1893 років, Торговельні угоди 1894 та 1904 років, а також митна війна з Німеччиною створили нові перспективи для України, її південних губерній у зовнішньоторговельній діяльності.

Досліджування інформації про еволюцію митно-тарифного законодавства, дає змогу провести класифікацію і визначити основні групи документів які складали правову базу зовнішньоекономічної діяльності на початку XX ст. До головної групи документів, які регулювали міждержавні торговельні відносини слід віднести:

Торговельні угоди. До Угод, в яких безпосередньо брали участь українські промисловості належали: торговельні угоди з Францією 1894 р., з Італією 1894 р., з Австро-Угорщиною 1894 і 1907 років, з Болгарією 1894 р.

Конвенції про мореплавання (переважно з Британією та США).

Конвенційні угоди (додаток до основного Торговельного договору, який регламентував регулювання митних тарифів на окремі групи товарів, які для сторін, що домовлялися були стратегічними і вкрай необхідними. В отриманні яких зацікавлені держави, незважаючи на складні дипломатичні відносини [6, 30] (як приклад, експорт в США українських марганцевих руд незважаючи на ембарго з боку уряду США до цукрового експорту з України у 1900 р.).

Концесійні угоди (економічні угоди, які передбачали митні пільги для сторони, яка отримала право на концесію, або перенесення дії норм митного законодавства на територію концесії) [14, 773-775].

Система капітуляцій. Даний вид торговельних угод виникав в умовах, коли держава, користуючись дипломатичною перевагою, впливала на формування митної системи іншої країни на вигідних для себе умовах. Система капітуляцій діяла між Францією, Британією з одного боку і Османською імперією з іншого. Між Австро-Угорщиною, Німеччиною, Британією, Францією, Росією та Болгарією. В цьому випадку Болгарія не мала права збільшити 5% мита на імпорتنі товари вказаних держав [20, 126-128, 228-233]. Окрему групу складали нормативні документи, що безпосередньо регулювали зовнішньоторговельну діяльність промисловців-експортерів. До цих актів відносились: «Положення про товарні склади» 1888 року, Статут біржовий 1895 року, Закон «Про промисловий податок». Ці закони орієнтували і спря-

мовували експортну та імпорту діяльність у течію загальнодержавної протекційної політики.

Митна справа за визначенням дослідників правових засад здійснення митної політики Н. Шапошнікова, С. Кулішера, К. Ладжинського є суттю митної політики, формування якої здійснюється на основі пізнання законів функціонування митної справи. Тому буде логічним проаналізувати масив нормативних документів, згідно яких будувалась діяльність митних установ на території українських губерній. Загальні, базисні основи діяльності митних установ були викладені в Законі «Загальне установа міністерств» 1811 року, який остаточно затвердив міністерську реформу 1802 року. З 25 жовтня 1811 р. митне відомство очолили Міністерство фінансів та його Департамент зовнішньої торгівлі — пізніше Департамент митних зборів [15]. Митне відомство було створено як сукупність установ, підпорядкованих керівництву центрального галузевого органу управління і керувалось Статутами 1819, 1842, 1857, 1892, 1904, 1910 років [15, 687]. Оформлення єдиного митного відомства означало наявність у ньому: централізованого галузевого апарату у вигляді головного митного управління у складі Міністерства фінансів та Департаменту зовнішньої торгівлі; відомчого територіального розподілу митних установ з відповідними місцевими митними управліннями, митними округами, дільницями; постійний склад чиновників; єдиний адміністративний порядок відомства, його бюджет. 29 жовтня 1864 р. рішенням Державної Ради Департамент зовнішньої торгівлі було перейменовано у Департамент митних зборів [2, 355-356]. При цьому до цілей і функцій Департаменту митних зборів відносились; по-перше, фінансні; по-друге, економічні, що обмежували ввезення та вивезення товарів, і якими держава намагалася розвинути деякі з галузей внутрішньої промисловості; по-третє, поліцейські, які обмежували і контролювали привезення предметів, небезпечних з точки зору охорони існуючого державного та суспільного ладу, охороняли деякі галузі промисловості від шкоди, яка мала б бути заподіяна ввезенням окремих товарів (худоба із заражених районів, хворі рослини тощо). Так циркуляром по Митному відомству в 1.04.1912 року митні округи на території України повинні були контролювати і забороняти ввезення іноземної «хворої» виноградної лози. В той же час ввезення гусеничного клею для лікування кримської виноградної лози звільнялось від мита [7]; по-четверте, статистичні, які забезпечували ресстрацію зовнішньої торгівлі.

У якості робочого органу Головного митного управління Департамент митних зборів (надалі ДМЗ) через усі свої інструкції здійснював безпосереднє керівництво митними установами щодо виконання

митного законодавства, створював необхідні умови для діяльності митних установ. ДМЗ за участю своїх дорадчих органів — Особливої присутності Департаменту і особливих комісій розробляв проекти законодавчих і нормативних документів з митної справи. У першу чергу митних Статутів, правил та інструкцій головних операцій, залучаючи до їх обговорення спеціалістів і практиків місцевих митних установ [8, 22]. Наприклад, у 1911 році намагання уряду, Державної Думи розвинути експорт і усунути всі зайві обмеження та митні формальності при вивезенні цих товарів, спонукало Міністерство фінансів переглянути діючі правила про відпускання товарів з метою можливого спрощення митних процедур [9, 82]. Роботу з їх перегляду та підготовку нового проекту проводила Особлива комісія при ДМЗ, на підставі зібраних нею відгуків від головних митниць та біржових комітетів про необхідність змін у діючих правилах про відпускання товарів за кордон. Перед поданням даного проекту у вищі органи для затвердження, він був детально обговорений і доопрацьований у особливій нараді при ДМЗ і біржових комітетів Варшави, Києва, Одеси, Харкова, Одеси, Москви, Санкт-Петербургу, фахівців Ради Співки підприємців промисловості та торгівлі [10].

Місцеве митне управління на терені України у складі Російської імперії було представлено управліннями митних округів, а з 1 січня 1913 року — управліннями митних дільниць, управліннями митниць і митних застав. Розподіл митних округів здійснювався згідно закону «Установлення таможенного управления по европейской торговле». До складу митних округів входили усі митниці, митні застави, перехідні пункти, а до 1899 року і підрозділи прикордонної варті, що знаходилися у територіальних межах округів.

Аналіз еволюції розташування митних округів Російської імперії протягом XIX ст. свідчив про надзвичайно важливу роль України як центру зосередження торговельних комунікацій. Тут проходив зв'язок таких регіонів, як Західна Європа — країни Середземномор'я — Близький Схід — Кавказ, саме на ці фактори звертав увагу відомий науковець, дослідник «політико-географічного» наукового напрямку С. Рудницький, оцінюючи геополітичне значення України для Російської імперії [18, 142]. Ця оцінка збігається з документальними джерелами: так згідно Митного статуту 1811 року на території України розміщувались з 11 митних округів — 5; за Статутом 1842 року з 14 округів — в Україні — 7; за Статутом 1857 року з 16 округів — в Україні — 9; за Статутом 1892 року з 7 округів в Україні — 5 [16, 24].

У 1911 році з метою надання митним регіональним установам більшої оперативності дій в умовах економічного піднесення в країні і зростаючого тор-

говельного обігу міністр фінансів вніс на розгляд Державної Думи і Державної Ради пропозиції відносно зміни першого розділу Митного статуту 1910 року про установа місцевого митного управління [11]. 28 травня 1912 року було затверджено «Положення про місцеві митні управління», а з 1 січня 1913 року проведена реформа. Відповідно до неї митні установи як прикордонні, та і внутрішні, увійшли до складу митних дільниць. Кількість митних установ та їх штат визначались у законодавчому порядку. В Україні були створені такі інспекторські дільниці: 3-я Південно-Західна, 4-а Одеська [12]. Права, обов'язки інспекторів митних установ були визначені у законі «Про встановлення місцевого митного самоврядування» та «Інструкції інспекторів митних і чинів, що при них знаходяться» від 1912 року [12].

Згідно Митного статуту — митні установи створювались для пропуску через кордон осіб і товарів, а також для стягнення з них встановленого мита. В свою чергу митниці розподілялись на види та класи відповідно до об'єму прав. Право відкривати і скасовувати митні установи, визначати їх категорію надавалося вищій законодавчій владі, а також Міністерству фінансів. Згідно із Статутом 1819 року митниці розподілялися на чотири класи: I клас — складські, II клас — головні сухопутні та портів, III клас — дек-

лараційні, IV клас — митниці та застави [17, 418]. У той же час, митниці Києва і Харкова, що входили до відповідних округів підпорядковувались безпосередньо Департаменту митних зборів, а начальники цих митниць мали повноваження та обов'язки начальника митного округу. Такий правовий статус Київської митниці був пов'язаний із роллю Києва як промислового, торговельного і комунікаційного центру. Загальна кількість іноземних товарів, що надійшли в Київ у 1898 р. лише по Південно-Західній залізниці досягла 560 тис. пудів, а всього одержано 700 тис. пудів. На 1905 рік торговельний обіг становив 35,3% від всього торговельного обігу Південно-Західного краю [23, 24].

Аналіз розгалуженої інфраструктури митних установ на території українських губерній у складі Російської імперії, яка формувалась на протязі XIX ст., ще раз свідчить про виключну роль цього регіону для митної справи і політики Росії. Серед діючих митних округів найпотужнішими були: Одеський, Радзивилівський, Керченський, Таганрозький, що вказувало на головні напрямки експортних комунікацій. До того ж слід звернути особливу увагу на роль Харківської складської митниці, як центру митного контролю за транзитною торгівлею по лінії Південно-Західна Європа — Кавказ — Центральна Азія.

Література:

1. Бутенко В.А. Очерки истории русской торговой политики в связи с историей промышленности.-М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина.1910.-120 с.
2. Брокгауз. Энциклопедический словарь.-Т.ХІХ.-СПб.1890.
3. Витте С.Ю. Национальная экономия и Фридрих Лист // Вопросы экономики.-1992.-№2.-С.158.
4. Витте С.Ю. Воспоминания. - М. :Соцэкгиз. 1960.-Т.2.-732 с.
5. Грушевський М. На порозі нової України (репринтне відтворення видання 1918 року).-К.1991.
6. ДАХО. ф.84. оп.1. спр.542. а.30.
7. ДАХО. ф.84. оп.1. спр.663. арк.2.
8. ДАХО. ф.84. оп.1. спр.663а. арк.22.
9. Там же. ф.84. оп.1. спр.754. арк.82.
10. Там же. ф.84. оп.1. спр.754, арк.46,72,83.
11. ДАХО. ф.84. оп.1. спр.763а. арк.22.
12. ДАХО. ф.84. оп.1. спр.663. арк.404.
13. Ладыженский К.Н. История таможенного тарифа.-СПб.:1886.
14. Нарочицкий А.Л. Колониальная политика капиталистических государств на Дальнем Востоке 1860-1895 гг.-М.:Госполитиздат.1955.
15. Полное Собрание законов Российской империи (ПСЗ).-Т. XXXI. № 24686.-СПб.: Изд-во Канцелярии Его Величества.1830.
16. ПСЗ.-Т.ХХХІ.-СПб.: Изд-во Канцелярии Его Величества.1830.-с.681.
17. ПСЗ.-Т. ХХХVI.-СПб.: Изд-во Канцелярии Его Величества, 1830.
18. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України.-Львів:Світ,1994.-416 с.
19. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем.-М.:Гос.соцэкгиз. 1938.-Т.1.-335с.
20. Сборник Договоров России с другими государствами 1856-1917.-М.: Госполитиздат.1952.-№18,31,34.
21. Свод учреждений и уставов таможенных. 1857.-СПб.: Изд-во Канцелярии Его Величества.1857.- Кн. 1.- Разд.8.- Гл.1.-Ст.1427.
22. Чупров А.И. Речи и статьи.-СПб.: 1909.-413 с.
23. Юго-Западный край в экономическом отношении.-К.:1913.-219 с.

В. М. ЧОП

ЗБРОЙНІ СИЛИ ТА БОЙОВІ ЗАСОБИ МАХНОВСЬКОГО РУХУ

Чоп Володимир Миколайович — асистент кафедри українознавства Запорізького державного технічного університету

З розвитком антигетьманського повстання чисельність махновських загонів і їх бойове оснащення відразу виявили тенденцію різкого зростання. В грудні 1918 р., за даними історіографа руху П. Аршинова, махновці вже мали «кілька полків піхоти й кавалерії при батареї та значній кількості кулеметів»[1]. В цей час газета «Правда» сповіщала про 8000 махновців[2]. За даними штабу Революційних Повстанських Загонів ім. Батька Махно від 18 січня 1919 р., загоны з неозброєним резервом налічували близько 29000 чол.[3] На 9 червня 1919 р., згідно з даними штабу 1-ї Української Повстанської дивізії, в її складі налічувалося 11 полків чисельністю в 35000 чол. і 23000 бійців неозброєного резерву[4].

27 червня 1919 р. в с. Компаніївці махновці об'єднуються із загонами повстанців отамана Н. Григор'єва. В результаті об'єднання виникає нова політично суверенна організація — РПАУ (Революційно-Повстанська армія України). Повстанці називали себе «армією» з далеким прицілом, так як на момент об'єднання їх чисельність складала не набагато більше 2000 чол. Але вже через два місяці РПАУ повністю виправдала кількість свою військову назву, коли 30 серпня в с. Добровеличківці РПАУ об'єдналась зі своїми старими частинами, що, піднявши антибільшовицький заколот, перейшли на її бік. Був вибраний новий склад Військово-Революційної Ради, прийнята нова структура армії, до титулу РПАУ зроблено доповнення /м/ — махновців, щоб не плутати зі старою, напівгригор'євською.

Якою ж була чисельність РПАУ/м/ восени 1919 р., в пік її військового злету? Той, хто хоч поверхнево знайомий з історією «махновщини», не міг не помітити різнобій джерел визначенні чисельності повстанців на цей час. Різниця іноді сягає десятків тисяч чоловік, що серйозно ускладнює орієнтацію в описуваних подіях і ставить перед дослідником нерозв'язну дилему достовірності джерел. Зазвичай, зіткнувшись із цією проблемою, історики вибирають або цифру опосередковану, або найбільш відповідну, в їх розумінні, ситуації, хоча при цьому вони не можуть не розуміти всієї суб'єктивності подібного підходу, виправдовуючись неможливістю точного обрахунку партизанської армії в силу її специфіки навіть нею самою[5].

Вихід із ситуації запропонував В. Литвинов. Він виходив з того, що сторонні сили визначали чисельність махновців виключно на підставі агентурних донесень. Звідси простежується залежність, що чим більша

ступінь вкорінення тієї чи іншої розвідмережі в українське суспільство, тим більшу кількість махновців вона нараховує. Тому чисельність махновців за «білими» джерелами найбільш низька. Далі ідуть по зростаючій дані більшовиків, петлюрівців і, нарешті, самих махновців[6]. На вересень 1919 р. справи мають такий вигляд. За даними білого генерала Я. Слащова[7], чисельність махновців не перевищувала 8000 чол. Більшовики Ф. Анулов та А. Верхотурський визначають чисельність «змахнілих» червоноармійських частин 58-ї дивізії в 20000 чол.[8] Ще одне більшовицьке донесення повідомляє, що махновців було до 35000 чол.[9] А начштабу РПАУ/м/ В. Білаш вимірює силу довірених йому військ в 40000 багнетів і 10000 шабель, і це лише бійців, до яких додавались 13000 чол. обслуговуючого персоналу[10]. В цілому виходило більше 60000 чол., в 10 разів більше, ніж нарахував Я. Слащов. Але метод В. Литвинова дещо підривають дані анархіста П. Аршинова: близько 15 000 бійців і 8000 пораниених та хворих[11]. Застосовуючи метод Литвинова, треба брати до уваги постійну схильність партизан перебільшувати чисельність своїх формувань, що, на їх думку, доводило народний характер руху. Скоріше всього, РПАУ/м/ могла досягти таких розмірів лише з урахуванням всіх сидячих і лежачих в обозах людей. Помітно, що В. Білаш, вказуючи чисельність бійців 58-ї дивізії, що повернулись до РПАУ (до 55000 піхоти і 8000 кінноти)[12], відштовхується від чисельності 1-ї Повстанської дивізії, влитой в червоні частини в червні 1919 р. Вона нараховувала 55000 чол., з них більше 20000 беззбройних[13]. Було б наївно припускати, що під чужим командуванням, постійно відступаючи, частини могли зберегти не лише повноцінних бійців але й резерв, враховуючи стрімкий характер дезертирства зразка 1919 р. Так що дійсності більше відповідають дані П. Аршинова і більшовиків, які, до речі, в цей час знаходилися в складі РПАУ/м/.

Ситуація з обрахуванням махновських сил через місяць ще більш показова. Я. Слащов говорить про 15000, але вказує, що не враховував партизанських з'єднань[14]. Радянські історики традиційно називають цифру в 35000-50000 чол.[15], М. Кубанін — 80000 чол.[16] Розвідка УНР — 100000 чол.[17] В. Білаш запевняє, що в жовтні 1919 р. РПАУ/м/ нараховувала 250000 чол.[18], але вкупі з партизанськими частинами і наміченим резервом армії, який через епідемію тифу змобілізувати так і не вдалося.

Головною ударною силою махновського війська вважалась кіннота, яка отримала на довгі десятиліття

репутацію «рубак», наганяючи жах на ворога одним своїм виглядом. П. Аршинов не дарма казав, що більшість махновських кавалеристів були «їздцями з дитячих років» [19]. Це переважно були молоді заможні селяни та фронтовики світової війни, що приходили до війська зі своїми кіннями. Кубанські козаки, незважаючи на ворожі стосунки з махновцями, вважали їх «своїми» через застосування махновцями «козацької посадки» [20].

В 1920 р. махновці висунули гасло: «Кожне село має кінне депо». Тут заморені бойові коні віддавалися «на підкорм», і через деякий час махновці поверталися, аби забрати їх [21]. Мінючи коней, зважали на величезну різницю між конем бойовим та конем селянським. Перші в основному були вилучені в поміщицьких маєтках, німецьких колоніях та конезаводах. Селянський кінь, не призначений до сідла і довгих переходів, застосовувався тільки в обозі. Млявість червоної кінноти в порівнянні з махновською пояснюється саме тим, що вона вимушена була відніматися коней у селян.

Завбачливість у бойовому оснащенні часто ставала вирішальним фактором успіху операції. Наприклад, для належного використання кінноти взимку потрібно було робити її перековку нагостро, вставляючи в підкови гвинти, або охналі [21]. Кожен махновський кіннотник мусив ще з літа завжди возити з собою запас зимової перековки. Восени 1920 р. на врангелівських складах махновці насамперед захоплювали «гострі» підкови [22]. Завдяки цьому в грудні 1920 р. перекована маневрова група Н. Махна здійснювала за добу стокілометрові переходи, в той час як переслідуючі її частини 1-ї Кінної армії проходили 30 км., так що Н. Махно мав певне право хвалитися, що «водить Будьоного, як коропа на вудці» [23]. Крім цього, кожен кавалерист мав запасного коня [24], за недогляд якого кіннотника чекало специфічне покарання — «спішення» — відлучення від коня на невизначений час і переведення бійця в піхотну частину.

За своїми бойовими якостями махновська кіннота не поступалася кращим білокозачим частинам, але, на відміну від них володіла чудовою маневровою зброєю — кулеметними тачанками.

До 1918 р. тачанка як вид зброї була невідома. В російській армії кулемети перевозилися на підводах, але для ведення вогню завжди ставилися на землю. В авторстві тачанки з Н. Махном конкурують червоні. С. Будьонний твердить, що бачив тачанку в одному червонопартизанському загоні на Дону ще весною 1918 р. Кулемет, встановлений на ній, рухаючись за горбом створював враження задіяності кількох [25]. Проте головним критерієм ефективності тачанки, як бойового засобу все таки є її масове використання при підтримці піхотних та кавалерійських атак в ролі рухомої вогневої точки, здатної вести кулеметний

вогню на 360°. В цьому амплуа тачанка вперше була застосована саме Н. Махном восени 1918 р.

Тачанка відповідно до можливостей та бажаної швидкості пересування запрягалася відповідно парою, трійкою чи четвериком коней. В поході до неї ззаду прив'язувався запасний кінь.

Для парадних виїздів тачанка прикрашалась якнайдорожчими килимами та ковдрами, які, демонструючи запорозьку зневагу до набутого багатства, звисали до самої землі, краями волочачи за собою пилуку. Всередину клалася перина, з поміж яких найбільше цінувалися трофейні, німецького виробництва. Передок і задок тачанки бажано було прикрасити характерними написами, типу «Не догониш (спереду), не піймаєш (ззаду)». Особливим шиком вважалися написи зроблені з забитих у дерево цвяшків. Культура написів прямо залежала від особистості власника тачанки. Комуністи не раз закидали махновцям брутальний зміст гасел та повідомлень, що прикрашали їх бойові колісничі [26].

Тачанка — не селянський екіпаж. Першим джерелом тачанок для махновців була все та ж конфіскація в поміщицьких маєтках та німецьких колоніях. Проте похідні та бойові умови вимагали від тачанки певних параметрів, які не завжди могли забезпечити конфісковані тачанки. Занадто легкі, ресорні екіпажі по бездоріжжю швидко ламалися. Важкі — повільно рухалися, грузли в чорноземі, по роздоріжжі коні не могли тягти їх під гору [27]. Тому махновці весною 1919 р. організували в Гуляй-Полі дві спеціальні тачанкові артілі. Головними критеріями якості тачанки вважалися її легкість, швидкість, потрібні розміри, а також кількість спиць у колесах, які тачанка могла втратити, не зупиняючись при цьому.

Впровадження тачанок справило великий вплив на тактику кінноти, яка отримала можливість рухатися «перекатами», тобто займати нові позиції під прикриттям кулеметного вогню тачанок. Ними також було зручно здійснювати розвідку боєм і прикривати відхід військ. Як зимовий аналог тачанки використовувалися сани, спеціально перероблені для встановлення на них кулеметів [28]. Ідея тачанки серед махновців дістала своє продовження у вигляді кулеметних полків і загонів люїсистів.

Якщо тачанка стала видом зброї, що використовувався і в інших арміях, то команди люїсистів залишилися виключно махновським надбанням. Люїсист — вершник, озброєний ручним кулеметом французької системи «Люїс». Це теж рухома вогнева точка, але з більш вузькою спеціалізацією. Люїсти використовувалися переважно в двох випадках. Для дезорганізації ворожої кавалерійської лави, коли, вилітаючи з-за спин кіннотників, люїсти вели вогню, тримаючи кулемет наперевіс (досить складна дія, що, безперечно, вимагала спеціальної підготовки як вер-

шника, так і коня) В іншому разі люйсисти прикривали відступ, спішувались і залягали на землю. Люйсистів було небагато, не більше 60 чоловік, що входили до складу «особливого» (див. далі) полку на правах окремого підрозділу.

Махновська піхота за бойовими якостями поступалася і власній кінноті, і піхоті супротивників. Але в маневровому відношенні мала над останніми перевагу, бо вся без винятку перевозилась на підводах та тачанках, проходячи в складі маневрової групи більше 50 кілометрів в день і являючи собою прототип сучасної мотопіхоти. За своїм соціальним складом піхота регулярних частин в більшості складалася з мобілізованих селян, а частин маневрової групи — з безкінних бідняків, колишніх робітників, усіляких люмпенів та бійців перебіжчиків, через що відзначалися слабкою дисципліною. Недостатня військова підготовка відчувалася, наприклад, під час атаки, коли піхотинець відчував посилену нервову напругу і коли, як писав комдив М.Рибаків, «все нутро вивертається назвоні в передсмертній млості»[29]. Бійці компенсували відчуття власної слабкості інстинктивно, відкриваючи шквальну безсистемну стрілянину, мусуючи звуковий ефект з надією переходу кількості в якість. Сторонній спостерігач, вчувши канонаду, а вогонь відкривався на відстані в 2000 кроків, міг уявити, що там точаться запеклі бої з купами трупів і стогоном поранених. Насправді ж втрати були зовсім незначні.

РПАУ/м/ знала практику елітних формувань. В першу чергу ним стала так звана «чорна сотня» («чортова сотня», «особлива група імені Батька Махна», «іменна сотня Батька Махна», «сотня імені П.Кропоткіна», «чорношاپочники» — були вбрані у однакові папахи чорного кольору). Її бійці виконували обов'язки комендантської сотні, а сумісно з цим несли охорону командуючого та штабу. Це своєрідна махновська гвардія, що під час рейдів здійснювала в разі крайньої потреби прориви через ворожі лави для армійського керівництва і володіла особливими прийомами бою.

В «сотню» добиралися найбільш віддані та досвідчені повстанці, справжні віртуози в володінні шашкою. Знайомий з їх ударами комдив М.Рибаків згадував, як запросто «одним ударом розрубувалася голова, шия і півтулуба, або півголови скошувалося так точно, наче різали кавуна»[30]. Сотня була багато в чому улюбленим підрозділом командуючого. В.Білаш навіть закидав Н.Махну, що літом 1919 р. «він більше надавав уваги своїй охороні, ніж армійським підрозділам»[31]. Кількість її бійців весь час коливалася. На початку вересня 1919 р. В.Білаш оцінював її чисельність в купі з армійською контррозвідкою в 500 кіннотників при 10 кулеметах[32]. П.Аршинов визначає кількість «сотні» літом 1920 р. — 150-200 чол.[33] В січні 1921 р. червоноармійські розвіддонесення го-

ворили про 250-300 її бійців[34], Р.Ейдеман — рівно про сотню повстанців[35].

Вважалося, що командиром сотні був особисто Н.Махно. Він очолював і водив її в бій у найкритичніші моменти. Наприклад, 26 вересня 1919 р. у Перегонівському бою, що спричинив прорив РПАУ/м/ у денікінський тил, Н.Махно на чолі сотні першим здійснив обхід ворожих частин і на повному кар'єрі врізався у ворожі лави. Потім, під час рейду по денікінських тилах, він зі своєю сотнею рухався верст за 40 попереду інших своїх частин[36]. Буденне керівництво сотнею здійснював її «комендант». З серпня 1919 р. по лютий 1921 р. на цій посаді перебував Гаврило Троян, особистий ад'ютант Н.Махна.

Зазнаючи кількісного скорочення після переходу з регулярного в партизанський стан, армія відчувала надлишок командного складу, який скупчувався навколо штабу. В квітні 1921 р. з нього було створено окремих «офіцерський взвод» в 80-90 чоловік під командуванням Н.Махна[37], що займався в основному проведенням військової розвідки.

В 1921 р. була створена окремих Особливий (кавалерійський) полк, куди як самостійні військові одиниці були зведені «чорна сотня», «офіцерський взвод», а також підрозділ «люйсистів». Після загибелі Г.Трояна до серпня 1921 р. на посаді коменданта полку перебував Лев Зіньковський (Задов).

Твердження, що махновці завжди уникали військової техніки через свою нездатність нею користуватися, повністю не відповідає дійсності. В партизанському стані відсутність помітної кількості технічних засобів спостерігалася виключно через їх тодішню непристосованість до швидкого пересування. Мобільні ж їх види завжди застосовувалися з успіхом, особливо артилерія та кулемети. В регулярному ж стані РПАУ/м/ мала різноманітне важке озброєння: бронепотяги, панцерники, річкові пароплави, морські катери і навіть літак, не кажучи вже про гармати, міномети та величезну кількість кулеметів, які умисно накопичувалися протягом кількох років.

Єдиний літак махновської бригади зіграв досить важливу роль в історії руху. В квітні 1919 р. завдяки йому Н.Махну вдалося ліквідувати спробу військового пугчу, вчиненого командиром полку Падалкою. Покривши відстань від Бердянська до Гуляй-Поля за дві години, Н.Махно несподівано з'явився серед змовників і розстріляв їх ватажка[38]. Є свідчення, що у вересні 1920 р. махновці деякий час возили з собою аероплан[39] проте використати його так і не змогли.

Перші гармати в махновських загонах з'явилися в листопаді 1918 р., коли відступаючі німецькі та австрійські війська продавали селянам за харчі навіть важку зброю. В листопаді 1918 р. махновці вже володіли артилерійською батареєю[40]. Весною 1919 р. Н.Махно розпоряджався 3- та 6-тидьюмовими гар-

матами, захопленими у німців[41]. Кількість гармат зростала повільно, адже діставалася подібна зброя виключно у вигляді трофею. На червень 1919 р. начальник артилерії повстанської дивізії В.Шаровський мав під рукою 18 гармат німецького виробництва, що були поділені на три польові батареї[42]. В другій половині 1919 р. ситуація з артилерією стрімко змінилася, внаслідок захвату махновцями денікінських арсеналів. Лише в Бердянську їм дісталось 26 гармат[43].

В умовах маневрової групи перед повстанцями постало завдання пристосувати артилерію до швидкого пересування. Для цього артилерія була «полегшена». За звичним порядком гармату з зарядними ящиками пересувала шестірня кінна запряжка. Махновці почали возити гармати 8-12 кінними запряжками, перекинувши снаряди на спеціально пристосовані для цієї функції підводи, в яких уздовж рами влаштувалися особливі гнізда для лотків[44]. Особливо цінувалася гірська артилерія, яку можна було легко рухати по рельєфній місцевості — стежками, балками, байраками. Коні змінювалися після кожного переходу, про всяк випадок трималися запасні, «пристяжні» коні.

У випадку коли артилерія починала гальмувати рух маневрової групи або вичерпувався запас набойів, гармати ховалися в заздалегідь влаштованих у лісах та печерах схованках[45]. Коли подібна ситуація застигала махновців у незнайомій місцевості чи при втечі від переважаючих ворожих сил, гармати (попередньо знявши з них замки і панорами) кидали напризволяще або підривали. Іноді приреченою на полишення артилерією жертвували, аби відволікти супротивника[46].

Навіть коли в складі групи не було наявної артилерії, артилеристи, зберігаючи свої замки та панорами, перевозилися на тачанках. Стрімкі напади махновців на ворожі, особливо озброєні, частини досить часто призводили до захоплення трофейної артилерії, яка миттєво перетворювалася на махновську. В цьому ж таки бою вона могла бути використана і покинута.

Бронепотяги спочатку теж були трофейними. На червень 1919 р. 1-ша Українська повстанська дивізія мала в своєму розпорядженні три бронепотяги. Один з них був озброєний 6-тидюймовою гарматою, два інших — трьома 3-дюймовими гарматами і 15 кулеметами. Перший був відбитий у білогвардійців на ст. Гришино у січні 1919 р. загонем Петренка і являв собою встановлену на «американському» напіввагоні 3-дюймову гармату. Другий мав уже справжній військовий вигляд і був захоплений 6 лютого 1919 р. на ст.Пологи[47]. Ще один бронепотяг був захоплений у Маріуполі 29 березня[48]. В серпні 1919 р. махновці заволоділи бронепотягом «Непереможний» англійської конструкції, озброєним 2-х та 6-тидюймо-

вими морськими гарматами та 40 кулеметами. Проте в кінці місяця, використавши всі набойі, він був підірваний і залишений денікінцям[49]. Восени 1919 р. на озброєнні РПАУ/м/ знаходилось 4 бронепотяга, потім до грудня 1919 р. на катеринославських заводах було обладнано ще три бронепотяги. Найбільш потужний «бронепотяг Лонцова» був озброєний важкою польовою гарматою калібру 4,2 дюйма, 6 дюймовою гаубицею і 20 кулеметами «максим». Три інші бронепотяги були споряджені 2 гарматами і 16 кулеметами на кожному. Гармати махновських бронепотягів мали невисоку далекобійність, і махновці боролися з ворожими бронепотягами, переважно таранячи пущеними в лоб локомотивами. В січні 1920 р. всі вони були захоплені червоними військами.

З використанням потягів пов'язана також недовга історія махновських «інженерно-залізничних військ». Їх організатором став петроградський анархіст Михальов-Павленко, що прибув до Гуляй-Поля на початку 1919 р. Проте після загибелі Михальова-Павленка влітку 1919 р. даний різновид махновського війська так і не зміг відродитися[50].

В травні-червні 1919 р. махновці мали навіть морські сили, так звану Азовсько-Чорноморську флотилію в складі трьох катерів зі встановленою на них гарматою та кулеметами. Махновська флотилія відіграла в травні 1919 р. обстрілюючи місто французької есмінець[51]. Флотилія базувалася в Бердянську (ком. Камчатий) на Олександрівській пристані[52]. Серед махновців було багато матросів Чорноморського флоту, так що проблем з формування екіпажів не виникало. В жовтні 1919 р. в Олександрівську з захоплених річкових суден була створена Олександрівська флотилія, яка в листопаді 1919 р. була переведена в Нікополь[53]. В січні 1920 р. флотилія потрапила до рук наступаючої Червоної Армії.

В партизанському стані (1920-1921 рр.) головними структурними одиницями армії стали маневрова група та місцеві територіальні загони. Спочатку група складалася з кавалерії, піхоти, артилерійських батарей, потім до цього додався чисто махновський винахід — кулеметний полк.

Полк був сформований у вересні 1919 р. і поновлений в червні 1920 р. з кулеметних команд окремих полків, зведених до купи[54]. Командиром полку беззмінно був Хома Кожин. Практики подібних формувань не мала жодна з сучасних РПАУ/м/ армій. Ефективність полку була вражаючою. Безпеку кулеметників гарантували 500 кавалеристів прикриття. І.Стрельбицький в жовтні 1920 р., оглядаючи розташований у с.Софіївці кулеметний полк, визначав його чисельність в 100 кулеметів на 100 тачанках[55]. Кулеметний полк, що брав участь в Кримському поході налічував близько 250 кулеметів[56], але з Криму вдалося прорватися лише незначній його частині. Вдала

практика його застосування підбила Н.Махна до створення двох нових кулеметних полків при кожному «корпусові», але вже меншої, ніж перший потужності. Разом в них налічувалося 200 кулеметів[57].

Специфікою маневрової групи стала плінність її особистого складу. Партії повстанців чекали групу у визначених пунктах за принципом естафети. При її підході повстанці вступали до її лав, залишаючи своїх втомлених, хворих і поранених товаришів і коней. Весь рейд в основному витримувало лише керівництво — рядовий склад на шляху змінювався майже повністю.

Група не повинна була надмірно зростати чисельно, щоб не втрачати своєї мобільності і не лягати на місцеве населення занадто важким продовольчим тягарем. При зростанні чисельного складу від головної групи, що ще звалася «ядром», відокремлювалися інші, схожі за устроєм маневрової групи. Діяли вони автономно, але підтримували з «ядром» постійний зв'язок. Друга маневрова група з'явилася в червні 1920 р.[58], а в жовтні 1920 р. малось три повні і одна резервна маневрової групи. На кінець 1920 р. РПАУ/м/ складалася з трьох груп різного складу, але, як і раніше, трьохчленної будови, чисельністю 500 багнетів, 2000 шабель при 150-200 кулеметах[59]. В кінці квітня 1921 р., вийшовши з підпілля штаб РПАУ/м/ знову відтворює маневрову групу у складі 300 шабель і 8 кулеметів, поділених на три групи, які мали розростатися[60].

Обов'язковою приналежністю як регулярної армії, так і маневрових груп був обоз, складений із селянських підвод, тачанок та фургонів. Зимою 1921 р. в обозі тримався також певний запас саней[61]. В часи маневрової групи обози рухалися компактною масою в чотири ряди. Великі за обсягом обози рухалися досить швидко, разом з усією групою. Тут перебували сім'ї махновців, перевозилось їхнє майно, а також все необхідне для забезпечення групи: запаси цукру, набоїв і т.ін. В регулярні часи в обозі також знаходилися автомобілі, які за відсутності бензину тягли коні або верблюди[62].

Протягом кількох років існування руху об'єктом соціальної диференціації стало і повстанське середовище, де виокремилось кілька категорій махновців. Чільне місце в русі займав так званий «анархо-командирський кадр» — члени місцевих анархістських організацій з дореволюційних часів та 1917 р., які склали переважну більшість махновської еліти. В середовищі комскладу утворилися земляцтва — Гуляйпільське та Приазовське, які постійно конкурували одне з одним за владу та авторитет всередині армії.

Рядовий повстанець в побуті називався «хлопцем». Загальна маса рядових повстанців — «хлопцями-махновцями», серед яких виділялися «природні» махновці — категорія повстанців, що добровольцями вступили в загони в 1918 р. Через це вони вважа-

лися «старими» і найбільш відданими та досвідченими бійцями, що склали «ядра» — політичний і військовий актив загонів, чисельністю доходючи до 5000 чол. В основному це були уродженці махновських «столиць»: Гуляй-Поля, Дібрівки та Новоспасівки.

Окрему категорію становили мобілізовані махновці, особливо насильно мобілізовані, котрим махновці-добровольці часто відмовляли в довірі, допускали по відношенню до них зверхнє ставлення і навіть прояви «неустановчих відносин»[63].

Повстанцями-«поденниками» називалися озброєні селяни, які не знаходилися у складі партизанських формувань, але підтримували політику руху. Задумавши конкретну операцію, Батько слав гінців по навколишніх селах з проханням допомоги, на що відгукувалися «поденники», за день у кілька разів збільшуючи чисельність махновців. По закінченні бою «поденники» розходилися по домівках. І.Максименко визначав кількість «поденників» в околицях Гуляй-Поля 2000 чол.[64] Застосування подібної підтримки давало підстави С.Мамонтову говорити, що «фактично всі селяни були махновцями і приймали участь у боях... Тому боротьба з ними була особливо тяжка»[65].

Існувало також «ракло» — махновці-люмпени і взагалі професійні повстанці, що рахувалися селянами «відірваними від землі»[66] пройдисвітами.

Можливо виділити ще категорії «формальних» та «радянських» махновців. Перші це повстанці, які під час махновських рейдів або розсилки окремих загонів у нові райони (Правобережжя, Харківщина, Донська область) визнавали над собою зверхність РПАУ/м/, але в оперативному відношенні продовжували діяти самостійно. «Радянськими» також можна назвати махновців, що весною 1919 р. вступили в інші, крім 3-ої Задніпровської бригади, підрозділи Червоної Армії, зберігаючи свої погляди.

З часом мета боротьби визначала контингент повстанських загонів. Їх члени проходили спонтанний відбір: слабкі, нерішучі, схильні до компромісів відсіювалися. Залишалися групи однорідних бійців, тих, хто вирішував боротися до кінця.

За вельми короткий час, в ситуації відсутності зовнішніх джерел постачання, починаючи практично з голого місця, махновське командування досягло значних успіхів у досягненні РПАУ/м/ належної для тогочасних армій боєздатності. В повстанському війську були створені і отримали належний рівень розвитку головні на той час види військ. Незважаючи на обмежені людські та економічні ресурси району, було також досягнуто порівняно високої чисельності армії, що вказує на високі організаційні можливості армійського керівництва і помітний рівень зацікавленості військовими справами руху місцевого населення.

Література:

1. Аршинов П. История махновского движения. - Берлин, 1923. -С.80. 2. Правда. - 1919. - 14 февраля.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. -С.52.
4. Там же, С.262-263.5. Верстюк В.Ф. Махновщина. - К., 1991. -С.187.
6. Litvinov V. The militari cooperation between bolsheviks and makhnovtsy // Internationale reviev of social history. - Vol. XXXII. - 1987. - P.321.
7. Слащев Я. Материалы по истории гражданской войны в России // Военный вестник. - 1922. - № 11. - С.40.
8. Анулов Ф., Верхотурский А. Прорыв. - Б.м., 1929. - С.24.
9. Отчет Екатеринославского губкома зафронтбюро ЦК КП(б)У // Летопись революции. - 1925. - № 4. - С.90.
10. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. -С.303.
11. Аршинов П. История махновского движения. - Берлин, 1923. -С.131.
12. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. -С.292.
13. Там же. С.263.
14. Слащев Я. Материалы по истории гражданской войны в России // Военный вестник. - 1922. - № 12. - С.44.
15. История гражданской войны в СССР. - Т.4. - С.314; Худайкулов М. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма. -Ташкент, 1979. - С.118.
16. Кубанин М. Махновщина. - Л., 1926. - С.96.
17. Peters V. Nestor Makhno. - Winnipeg, 1970. - P.384.
18. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. - С.342.
19. Аршинов П. История махновского движения. - Берлин, 1923. - С.56.
20. Мамонтов С. Походы и кони // Подъем. - 1992. - № 5/6. - С.46.
21. Карагыгин. Партизанство. - Харьков, 1924. - С.37.
22. Куц И.Ф. Годы в седле. - М., 1964. - С.133.
23. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. - Лондон, 1967. - С.375.
24. Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 - по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при военной Академии РККА. - 1921. - № 1. - С.204.
25. Буденный С.М. Пройденный путь. Т.3. - М., 1973. - С.153.
26. Никулин Л. Махно в Париже // Огонек. - 1928. - № 18. - С.22.
27. Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеровича // Сборник Военно-научного общества при Военной Академии РККА. - 1923. - № 4. - С.114.
28. Там же. С.114.
29. Там же. С.117.
30. Там же. С.117.
31. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. -С.303.
32. Там же. С.303.
33. Аршинов П. История махновского движения. - Берлин, 1923. -С.180.
34. Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеровича... - С.116.
35. Эйдеман Р. К вопросу о борьбе с бандитизмом // Армия и революция. - 1922. - № 2. - С.65.
36. Аршинов П. История махновского движения... - Берлин,1923. -С.137.
37. ДАДО Ф.3377. Оп.1. Спр.5. Арк.65.
38. Аршинов П. История махновского движения.- Берлин, 1923. -С.103.
39. ДОДА Ф.1146. Оп.2. Спр.57. Арк.117.
40. Аршинов П. История махновского движения. - Берлин, 1923. -С.84.
41. ЦДАГОУ Ф.5. Оп.1. Спр.351. Арк.88.
42. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. -С.187.
43. Путь к свободе. - 1919. - 16 жовтня.
44. Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеровича... - С.107.
45. Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 - по январь 1921 г... - С.200.
46. Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921. -Seattle and London, 1976. - P.280.
47. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. -С.67.
48. Там же. С.118.
49. Там же. С.303.
50. Аршинов П. История махновского движения. - С.215.
51. Бек А. Такова должность. - М., 1973. - С.213.
52. ЦДАГОУ Ф.5. Оп.1. Спр.262. Арк.195.
53. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. -С.335.
54. Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. -Харьков, 1921. - С.29.
55. Стрельбицкий И. Ураган. - М., 1977. - С.65.
56. Коротеев М., Спектор М. В логове Махно // Подвиг. - 1969. -№ 5. - С.364.
57. Kulchicki G. The Ukrainian Insurgent. Movement 1919-1926. -Washington, 1970. - P.115.
58. Ibid. P.125.

59. Каратыгин. Партизанство. - Харьков, 1924. - С.25.
60. ДАДО Ф.3377. Оп.1. Спр.5. Арк.65.
61. Рыбаков М. Действия летучего корпуса Нестеровича... - С.114.
62. Верстюк В.Ф. Махновщина. - К., 1991. - С.162.
63. Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. -1994. - № 9. - С.107. Парасочка М. Махновщина // Знамя труда. -1989. - 3 августа.
64. Максименко. Из истории партизанской борьбы в Екатеринославщине и на Донбассе в 1918 -1919 гг.// Летопись революции. - 1925. - № 4. - С.160.
65. Мамонтов С. Походы и кони // Подъем.- 1992. - № 5/6. - С.71.
66. Герасименко Н.В. Батько Махно. - М., 1990. - С.92.

В. С. ОРЛЯНСЬКИЙ

ДЖЕРЕЛА ПО ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСТВА УКРАЇНИ 1920-1930-Х РОКІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Орлянський Володимир Семенович — докторант Запорізького державного університету, кандидат історичних наук, доцент

Знайомлячись із літературою по українській іудаїці, рідко можна зустріти публікації, присвячені джерелознавчому аналізу документів по єврейській проблематиці. Настільки ж рідкими є і виступи на цю тему на різного роду наукових конференціях. Так, на щорічній науковій конференції в 1998 році, проведеній Інститутом іудаїки, із усієї множини доповідей і повідомлень лише одне було присвячено аналізу архівних джерел по історії Волині. Автор цього повідомлення Е.Меламед цілком правий, відмічаючи, що сьогодні незадовільно вирішується «проблема, актуальна для архівних джерел по єврейській історії в цілому, це проблема введення їх у науковий обіг, інакше кажучи, їхні описи і публікації» [1, 73].

У цій статті дається характеристика джерелознавчої бази по історії українського єврейства в 1920 — 1930 роки.

Особливості джерелознавчої бази будь-якої проблеми дослідження залежать від багатьох чинників: характеру досліджуваної епохи (періоду), у тому числі і сутності політичного устрою, що існували на той час у даній державі; кількості джерел і їхньої розмаїтості; ступеня заангажованості джерел, т.зв. «масових документів», маючи на увазі ступінь відбитка в цих джерелах офіційної ідеології правлячих політичних сил.

Преломлюючи зазначені вище чинники через призму досліджуваного нами періоду, можна констатувати наступне. Насамперед необхідно мати на увазі ту обставину, що корпус найважливіших документів, що стосуються досліджуваної нами проблеми, формувався в роки становлення і утвердження в країні тоталітаризму, що не могло, природно, не відбитися на змісті й ідеологічній спрямованості документів тих років. Більшість цих документів, призначених для масового читача, піддавалися з початку частковому при-

украшенню, надалі, особливо в 1930-і роки, підробка і містифікація стають чи ледве не стилем роботи державної системи. От чому для документів тих років особливо необхідна ретельна внутрішня критика, яка зв'язана з необхідністю відділення реального від привнесеного, продиктованого політичним замовленням.

Справа в тому, що між реальною подією минулого і фактом, що відклався в документі, стоїть його автор, що жив у цій конкретній епосі, який мав свої погляди на події, що відбуваються.

У свій час у радянському джерелознавстві проходила дискусія на тему: «Що таке історичний факт?» У ході цієї дискусії ставилися такі питання: «Чи будь-який факт минулого є історичним, а якщо ні, то в чому полягають відмінні риси історичного факту, тобто які критерії добору фактів істориками; що, власне, ми маємо на увазі, говорячи про історичний факт, — реальне явище «як воно було насправді» або деяку конструкцію, створювану істориком на основі наявних матеріалів? Нарешті, яке відношення фактів, про які говорять історики, до реальних подій минулого?».

Один з активних учасників цієї дискусії, А.Я. Гуревич, відмічаючи двоїстість природи історичного факту, вважав, що він «невичерпний як через множинність підходів до нього, так і через безупинно мінливу перспективу, в якій розглядається минуле» [2, 83].

Робота над темою нашого дослідження зв'язана переважно з масовими джерелами, під якими, по визначенню І.Д. Ковальченко, ми маємо на увазі «джерела, що характеризують такі об'єкти дійсності, що утворюють визначені суспільні системи з відповідними структурами» [3, 6].

Якщо говорити про кількість масових документів по темі нашого дослідження, то необхідно спочатку підрозділити їх на ті, у яких є лише окремі нагадуван-

ня по нашій проблемі (таких більшість), і на ті, у котрих безпосередньо мова йде про різні соціально-політичні аспекти життєдіяльності українського єврейства в контексті проведеної в ті роки політики коренізації (подібних документів набагато менше).

Особливо слабкими, у своїх інформаційних можливостях, є документи 1930-х років. Вони виявилися особливо «вихолощеними» — у плані наявності якоїсь інформації, адекватної реальній дійсності, і особливо «причесаними» — у плані їхньої максимальної політизації та ідеологізації в дусі «сталінських п'ятирічок», а потім і «сталінської Конституції».

Працюючи з джерелами, необхідно враховувати наступні два моменти: перший — зміст будь-якого історичного документу проходить через світогляд його автора, погляди котрого самим безпосереднім способом відбиваються на цьому зтісті. По суті кожне джерело володіє двома шарами інформації — відкритої і схованої. Перша — це те, що затверджується в даному документі, і ця інформація лежить як би на поверхні. Друга — це те, чому автор документа саме так говорить, а не інакше, і як він говорить.

Другий шар інформації має особливо важливе значення, тому що дозволяє краще розбиратися з різними соціально-політичними нюансами в ході реалізації політики коренізації, а також судити про психологічний клімат того часу, коли створювалося дане джерело; другий момент полягає в тому, що будь-який документ дає лише ту інформацію, що є відповіддю на поставлені істориком питання.

Л.В.Таран відзначає, що «істина» історії залежить від того, які питання задає дослідник цим документам. А ставить він їх із погляду того, що хвилює суспільство сьогодні, і оцінює відповідно до системи суспільних пріоритетів» [4]. Цілком зрозуміло, що історик повинен мати певні уміння, щоб задавати документам такі питання, що дійсно хвилюють сучасне суспільство.

Корпус джерел згодом не сильно змінюється. Змінюються підходи до джерел, робота з ними, змінюється те, що вчений у цих джерелах шукає і знаходить. Складність гуманітарного пізнання полягає в тому, що досліднику недоступне пряме спостереження за тим, що відбувалося в досліджуваній період. Все це дослідник може відтворити у своїй свідомості на основі принципу «визнання чужої піднесеності» [5, 141], що затвердився в джерелознавстві.

У свій час В.О.Ключевський відзначав, що «історична критика — це або критика текстів, що передають історичні факти, або критика фактів, відтворених текстами» [6, 476]. Очевидно необхідно і те, і інше в залежності від обставин.

Перед дослідником будь-якої проблеми постає питання про те, чи самодостатньою є джерелознавча база його проблеми. Це цілком зрозуміло, тому що

від відповіді на це питання залежить дуже багато чого: і вибір сукупності методів дослідження, і глибина цього дослідження, і, у кінцевому рахунку, новизна тих висновків і узагальнень, до яких приходять дослідник.

Джерелознавчу базу дійсної теми складають самі різноманітні документи і матеріали:

— документи радянських і партійних органів різного рівня, що відклалися в Центральних і обласних державних архівах;

— постанови вищих партійних органів, а також вищих органів законодавчої і виконавчої влади, які формували державну етнополітику 1920 — 1930-х років в Україні;

— статті партійних, державних і суспільних діячів СРСР УРСР;

— періодична преса досліджуваного періоду (газети і журнали);

— тематичні збірники документів і матеріалів;

— статистичні збірники; спогади особистого походження.

Така сукупність джерел по обраній нами темі, поперше, відображала основні закономірності того джерелознавчого масиву, що склався на період роботи дослідника, а по-друге, інформаційний потенціал джерел, що оброблені автором, створює йому достатні можливості для повнокровного конструювання того зрізу реалізації політики коренізації стосовно єврейського населення, що визначений автором.

Значну частину архівних джерел складають документи Центральних і обласних державних архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади і керування України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських організацій України (ЦДАГО), а також державних архівів Дніпропетровської області (ДАДО), Донецької (Дадно), Запорізької (ДАЗО), Кіровоградської (ДАКО), Миколаївської (ДАМО), Одеської (ДАОО) і Херсонської області (ДАХО).

Оскільки суцільне вивчення масових джерел практично неможливе та й недоцільне, то автор здійснив не суцільне вивчення. Намагаючись не допустити довільного висмикування джерел, нами використувалися наступні види їхнього добору:

а) випадкова вибірка (без неї не обійтися при роботі з однорідними масовими джерелами), при якій кожний документ має рівні шанси потрапити в цю вибірку;

б) вибірка основного масиву, при якій документи одного виду (наприклад, протоколи засідань бюро національних меншостей), що відносяться до якоїсь території, вивчаються у визначеному тимчасовому проміжку.

Зупинимось на характеристиці деяких фондів державних архівів.

У Центральному державному архіві вищих

органів влади і управління України особливу увагу дослідника отримали фонди Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) (фонд 1), Центральної комісії зі справ національних меншостей при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (фонд 413) і Наркомату просвітництва УРСР (фонд 166).

Безпосередню цінність для дослідження представляють матеріали про сфери життя суспільства, що безпосередньо стосувалися питань проведення політики коренізації серед єврейського населення, матеріали по підготуванню і прийняттю двох спільних постанов ВУЦВК і РНК УРСР по наданню допомоги єврейському населенню (1926 і 1929 р.). Ці постанови зіграли, безсумнівно, важливу роль у пом'якшенні «єврейського питання» у тому вигляді, в якому воно склалося в Україні на початок 1920-х років. Велику інформацію несуть постанови Президії ВУЦВК по окремих, конкретних питаннях життя українського єврейства. Так, при розгляді питання про роботу Сталінського окрвиконкому Президія зазначила його керівництву на неприпустиму затримку зі зрівнянням у правах кустарів, реалізації політики коренізації серед національних меншостей. Ці вказівки по конкретних питаннях носили принциповий характер для реалізації політики в цілому.

У цьому фонді зосереджені також матеріали Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК), діяльність якої була зв'язана з формуванням національних територіально-адміністративних утворень на території України.

Багатий матеріал містить 413 фонд. Чисельність єврейського населення України і складність проблем, що накопичилися, проявилися в тому, що практично на кожному засіданні ЦКНМ розглядалися питання, які стосувалися євреїв. Часто єврейській тематиці присвячувалися і цілі засідання. Так, 31 жовтня 1925 р. ця комісія розглядала такі питання: 1. Про мережу судових камер на єврейській мові. 2. Про штатних працівників окрбюронацмен по єврейській лінії в Запорізькому і Херсонському округах. 3. Про терміни реєстрації євреїв-переселенців. 4. Про відношення Херсонського земвідділу до єврейських переселенців.

Велику цінність складають циркулярні листи, що розсилаються комісією на місця. По ним можна судити, з якими труднощами зіштовхувалася реалізація політики коренізації на місцях.

Наростання нівелювання й адміністрування в управлінні привело до ліквідації цієї комісії в структурі державних органів у першій половині 1930-х років. Разом з цим зникла і можливість мати справу з документами, які найбільш правдиво відображали дійсне положення справ.

Створення шкільної національної мережі було одним із головних напрямків політики коренізації. Це

і визначило місце документів фонду 166. Насамперед варто зазначити на справи, зв'язані з діяльністю Ради по справах утворення національних меншостей (Раднацмен), створеного при Наркоматі просвітництва, і його підрозділи — Центревбюро. Функціонування цього органу почалося задовго до проголошення політики коренізації — 1921 р. Цей орган був одним із генераторів політики коренізації, що добре проглядається у виступах керівництва цієї Ради. Так, у тезах доповіді голови Раднацмена Маца на всеукраїнській нараді завідуючих губернськими відділами народної освіти в 1923 році пролунало, що відсутність правильно функціонуючої школи на рідній мові меншостей гальмує проведення національної політики на Україні, тому що населення нацменшин стає мимоволі носієм русифікації [7].

Крім матеріалів про єврейські школи, у справах цього фонду відклався також матеріал і про інші напрямки національно-культурного розвитку українського єврейства в той період (культурно-просвітня робота, професійна освіта, видавнича справа і т.д.).

На початку 1930-х Раднацмен розділив долю ЦКНМ, він був скасований. Документи Наркомату просвітництва ставали все біднішими у фактографічному плані й усе більш політизованими.

У фонді 1 Центрального архіву громадських організацій України найбільший інтерес викликають справи, зв'язані з діяльністю партійних органів різних рівнів по визначенню основних напрямків роботи партійних, радянських і господарських організацій по вирішенню «єврейського питання».

Незважаючи на ідеологічну тенденційність, велику інформативність несуть документи, що висвітлюють діяльність Главбюро єврейської секції при ЦК КП(б)У, її структурних підрозділів у низових організаціях, а також єврейських секцій в інших партійних структурах, комсомольській і профспілкових організаціях. Велику інформаційну цінність несуть різного роду звіти про роботу, звертання з конкретними пропозиціями, інформаційні довідки, а також протоколи засідань. Функціонування подібного органу в партійних структурах, незважаючи на досить суперечливу оцінку їхньої діяльності, несло в собі постійну актуалізацію єврейської тематики в діяльності партії. В одному із звертань Главбюро, датованому червнем 1924 р., констатовалося: «Якщо до ХІІ з'їзду партії національному питанню приділялася недостатня увага, то після цього з'їзду питання про нацменшини, зокрема, про євреїв, дотепер залишаються на задньому плані» [8].

На початку 1930-х років усі національні утворення в партійних структурах були ліквідовані. Незважаючи на досить суперечливі оцінки роботи цих органів, вони були органом, що постійно стимулював єврейську тематику в діяльності партії.

Наявність у цьому ж фонді звітних документів ОГПУ по діяльності єврейських організацій більш повніше дає можливість представити політичні аспекти протікання реалізації політики коренізації.

Величезний інформаційний масив по досліджуваній нами проблемі відклався в обласних державних архівах. Особливістю цих документів є те, що вони несуть інформацію про реакцію на директиви, що спускаються «зверху». Саме цей масив документів несе найбільш цінну інформацію про протікання реалізації національної політики, — інформація, яка поступала на «верх» уже піддавалася певній фільтрації. Відносно ліберальні форми управління в 1920-і роки дозволяє працювати з документами, що відбивали реальну картину дійсності, чого не можна сказати про період 1930-х років, коли фільтрація і переломлення реальних подій досягло крайніх форм.

Найбільший інтерес по досліджуваній темі представляють документи євсекцій при губернських, а потім окружних партійних комітетах, окружних бюро національних меншостей, а потім відповідних відділів облвиконкомів.

Величезний інформаційний масив представляють протоколи засідань Рад різних рівнів, від окружних до сільських. Саме ці органи були в епіцентрі подій, саме вони були своєрідним барометром, фіксуючі всі коливання політичних процесів у країні.

Конкретні аспекти протікання реалізації політики коренізації несуть у собі документи різних наркоматів, відомств і організацій, що безпосередньо реалізують на місцях державні нормативні акти.

Отримана з такої множини архівних джерел інформація зажадала серйозної роботи по її тлумаченню і відповідному угрупованню. При аналізі (тлумаченню) текстів джерел головна увага концентрувалась на розкритті його змісту, виходячи з відповідності тієї конкретно-історичної обстановки, в якій виникло джерело.

Відповідальним етапом у роботі з джерелами є їхня синтетична критика. В.І. Стрельський, на наш погляд, правильно визначає призначення такої критики: «з'ясування зв'язків між різними сторонами досліджуваного цілого, між його елементами для того, щоб розкрити і висловити внутрішню їхню взаємозумовленість» [9, 121]. У ході синтезу отриманої нами інформації було зроблено її групування як по окремих складових частинах предмету нашого дослідження, так і по хронологічних рамках.

Визначальне місце у формуванні державної етнополітики в 1920—1930-і роки займали рішення з'їзді ВКП(б) і КП(б)У, а також пленумів їхніх Центральних комітетів. Знайомлячись із стенограмами партійних з'їздів, відзначає С. Макаруч, «дослідник може краще зрозуміти, що собою представляла партія більшовиків, яку роль у ній виконували вожді і рядові партійці,

яким був механізм і філософія диктатури» [10, 239]. Відповідно до установок цих партійних з'їздів приймалися вже потім і відповідні постанови Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад по даному питанню. Документи цих вищих партійних і радянських органів, а також статті і виступи їхніх керівників з'явилися важливим джерелом дослідження досліджуваної нами проблеми [11]. У даному випадку особливо необхідний глибоко критичний підхід до оцінки джерел такого роду.

Особливе місце в джерелознавчій базі проблеми займають матеріали двох Всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншостей, що проходили в 1923 і 1930 р. Найбільше цінними є матеріали першої наради, що супроводжувалися численними таблицями, аналітичним матеріалом глибокими по своєму змісту резолюціями по кожній національній секції [12].

Окремою групою виступають різного роду тематичні збірники документів і матеріалів, що були видані в останні роки. До них можна віднести «Доповідь ВУЦВК про проведення роботи з обслуговування нацменшин в УРСР» (1926 р.), де опублікований матеріал містить глибокий аналіз проведеної в той час політики коренізації у відношенні національних меншостей [13, 132].

Динаміку соціальних і демографічних процесів у міжвоєнний період дозволяють простежити проведені в 1923, 1926, 1931 і 1939 роках переписи населення. При роботі з подібними джерелами варто враховувати політичну кон'юнктуру в суспільстві, що впливає на них (об'єкти статистичного обстеження, побудови динамічних рядів і т.п.) [14].

При роботі з газетами і журналами, які виходили в досліджуваний період, варто мати на увазі те місце, яке вони займали в суспільстві. Оцінки, що даються в них, мали пріоритетний, а часом вирішальний характер у формуванні відношення до обговорюваної теми. При цьому слід зазначити, що характер публікацій у 1920 і 1930-х роках носив різний характер. До кінця 1920-х років велика частина публікацій була відкритою, критичною, а часом і дискусійною. Високий ступінь об'єктивності освітлення положення справ у суспільстві був характерний для більшої частини періодичних видань в Україні, причому як для місцевих, так і для центральних. Про ступінь об'єктивності в 1930-і роки практично не доводиться навіть і говорити.

З огляду на таку розмаїтість видів масових джерел, у роботі над ними слід, на наш погляд, притримуватися наступних правил:

а) обов'язковий облік різного ступеня об'єктивності, властивий різним видам джерел: будь то документ партійних комітетів, матеріал низових органів влади або публікація в газеті; «очищення» трактуван-

ня тієї або іншої події досліджуваного періоду від усього того, що зв'язано з певними світоглядними, у тому числі і політичними, поглядами автора даного документу, щоб максимально перебороти суб'єктивність цих поглядів. Варто зауважити, що один із самих авторитетних західних істориків Е.Карр, працюючи з величезною кількістю радянських джерел, водночас, як відзначає Ю.И.Ігрицький, зумів перебороти цю суб'єктивність і «у своїх фундаментальних роботах дав виклад післяреволюційної історії Росії, що можна назвати найбільше безстороннім із всіх існуючих» [15, 125];

б) прагнення з'ясувати, які сторони тієї або іншої події, що описується в документі, освітлені достатнім чином, а які залишилися непоміченими і чому. Іншими словами, здійснення свого роду діалогу між дослідником і автором документу;

в) порівняння інформації про ту або іншу подію, явище, процес, закладеної в різних джерелах; виявлення такої інформації, котра максимально наближа-

лася б до того, що відбувається реально в дійсності;

г) прийняття кожного джерела як продукту своєї епохи, розуміння неминучості всього того, що відбувалося в минулому, у даному випадку в 1920 — 1930-і роки, виходячи з характеру існуючого суспільного ладу і принципів, на яких базувалася діяльність правлячої партії;

д) визначення методики роботи з кожним видом масових джерел і його різновидів, стосовно до характеру теми дійсного дослідження.

Таким чином, з огляду на особливості перерахованих вище видів письмових джерел, можна говорити про досягнуту самодостатність джерелознавчої бази свого дослідження [16]. Ця джерелознавча база, як по кількості документів, так і по їхній розмаїтості, містить такий інформаційний масив, що дозволяє досліднику одержати достатній об'єм знань про об'єкт і предмет свого дослідження для формулювання відповідних висновків і узагальнень по обраній темі.

Література:

1. Меламед Е. Архивные материалы о местечках Волыни (Историко-генеалогический аспект) // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірн. науков. пр. - К., 1999.
2. Гуревич А.Я. Что такое исторический факт? // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. -М., 1969.
3. Ковальченко И.Д. Предисловие // Массовые источники по социально - экономической истории России периода капитализма. -М., 1979.
4. Таран Л. Пока история не станет наукой ... // Зеркало недели. - 1998.
5. Румянцева М.Ф. Методология истории А.С. Лаппо-Данилевского и современные проблемы гуманитарного познания // Вопросы истории. - 1999. - № 8.
6. Ключевский В.О. Соч. Т. 6. - М., 1959.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф.413, Оп. 2, Спр. 1769, Арк. 14.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф.1, Оп. 20, Спр. 1841, Арк. 10.
9. Стрельский В.И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. - К., 1961.
10. Макачук С. Писемні джерела з історії України. - Львів, 1999.
11. Національні моменти в партійному і радянському будівництві (доповідь т. Сталіна і промови Раковського, Скрипника, Грінька на XII з'їзді РКП). - Харків, 1923.
12. Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8 - 11 января 1927 г. - Харьков, 1927; Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 2-е. - М. -Х. - Минск, 1930.
13. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - К., 1994.
14. Гринь Д. Деякі методичні підходи до аналізу підсумків переписів населення 1920 - 1930 - х рр. як історичного джерела // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XI. - Запоріжжя, 2000.
15. Ковальський М.П., Святець Ю.А. Методична розробка до вивчення термінології в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії». - Дніпропетровськ, 1992.
16. Игрицкий Ю.И. Ещё раз по поводу «социальной истории» и «ревизионизма» в изучении сталинской России // Отечественная история. - 1999. - № 3.

СОЦІОЛОГІЯ

В. Г. ГОРОДЯНЕНКО, Е. А. ЛАРИОНОВА
ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО САМОЧУВСТВИЯ
ЭТНИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЕЙ ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО
РЕГИОНА

Городяненко Виктор Георгиевич — заведующий кафедрой социологии Днепропетровского национального университета, член Правления Социологической ассоциации Украины, доктор исторических наук, профессор

Ларионова Екатерина Андреевна — студентка факультета психологии и социологии Днепропетровского национального университета

Межэтнические отношения в полиэтническом государстве представляют собой весомый фактор национальной безопасности страны. Именно они выступают необходимым элементом общественного согласия в целом, объективной предпосылкой территориальной целостности государства. Для современной Украины проблемы межэтнических отношений остро актуализированы тем обстоятельством, что они разворачиваются в контексте построения национального государства.

Особую значимость в этой связи приобретают межэтнические отношения в восточных регионах страны, где проживают представители многих национальностей и присутствуют их мощные исторически укоренившиеся диаспоры.

Днепропетровск, как и любой другой полиэтничный регион Украины, представляет собой конгломерат различных типов культур. Возможность возникновения противоречий между лингвистическими, религиозными, политическими и иными интересами национальных общностей обуславливает необходимость социального управления этническими процессами. Одно из неперемных условий эффективного социального управления — наличие социологической информации об объекте управления.

В социуме, переживающем период системной трансформации, проблема конфликтности в межэтнических отношениях приобретает особую актуальность. Украинские специалисты Е. Головаха и Н. Панина утверждают, что «ксенофобия стала реальным фактором жизни общества в период развала тоталитарной системы». Наблюдаемый социологами низкий уровень этнической толерантности, по их мнению, является элементом общей социальной нетерпимости, вызванной падением уровня жизни населения. [1, 36] В этой связи внимание исследователей, по нашему мнению, должно быть обращено на оценку социальной ситуации, изменения в социальном самочувствии этнических общностей.

Социальное самочувствие как категория отража-

ет субъективное состояние группы в наиболее общем контексте, акцентируя внимание на изучении того, как чувствует себя каждый член группы в качестве представителя данной общественной системы. «Социальное самочувствие — эмоционально-оценочное отношение индивида к системе социальных отношений и своему месту в этой системе» [2, 20].

Вполне естественно, что ни одно этносоциологическое исследование не в состоянии охватить все этническое разнообразие региона. Да и навряд ли подобный подход был бы оправдан: исследователи М.В.Савва и В.И.Чупров отмечают значимость фактора численности в условиях дисперсного расселения как одного из определяющих уровень внутригрупповой этнической сплоченности [3, 27]. Напрашивается вывод, что малочисленные этнические группы, представители которых дисперсно расселены по территории региона, имеют более слабые внешние этнокультурные показатели по сравнению с крупными этническими общностями.

Анализируя динамику социальных характеристик этнических групп Украины, Т.М.Рудницкая сосредотачивает свое внимание на семнадцати наиболее крупных, общий удельный вес которых достигает 99,60% всего населения страны [4, 52]. Такой подход позволил выбрать объектом нашего анализа семь наиболее многочисленных этнических общностей, суммарный процент которых составляет 99,09% населения региона.

К большому сожалению, отсутствие в настоящий момент реальных сведений о количественном составе этнических общностей обусловило необходимость использовать результаты переписи населения 1989г. [5] и предоставленные нам управлением по делам национальностей и миграции при Днепропетровской областной государственной администрации расчеты численности этнических групп в регионе на вторую половину 90-х г.г., сделанные на основе данных текущего учета населения.

Согласно указанным источникам, наиболее мно-

гочисленную группу в регионе составляют украинцы — по данным переписи, в 1989г. их проживало 2769,6 тыс. чел. (71,6% населения региона); в связи с крупными миграционными перемещениями (в первую очередь, за рубеж) [4] к 1996 году численность украинцев снизилась до 2761,6 тыс. чел. Однако снижение общей численности населения региона привело к тому, что в процентном соотношении украинцы в 1996г. составили 71,9%.

Вторую крупную этническую группу традиционно представляют русские — 24,2% населения (935,7 тыс. чел.) в 1989г. и 24,6% (944,8 тыс. чел.) в 1996г. Обращает на себя внимание соотношение численности украинцев и русских в регионе: оно практически совпадает с подобным соотношением по всей Украине. В 1989г.: в Приднепровском регионе 71,6% населения составляли украинцы, 24,2% — русские. В целом по Украине — украинцы — 72,7%, русские — 22,1% [4, 53].

Третья по численности этническая группа региона — белорусы. Миграционные потоки также оказали влияние на их количественный состав: за семь лет потери белорусского населения в регионе составили 2 тыс. человек. В 1989г. на долю белорусов приходилось 1,3% населения региона; в 1996 — уже 1,2%. В отношении белорусской общности специалисты, как правило, отмечают высокую степень подверженности ассимиляционным процессам [5, 16].

До недавнего времени опережавшие белорусов по количественному признаку евреи в настоящий момент занимают четвертую позицию. В 1989г. процент евреев в регионе был равен 1,34% (50,1 тыс. чел.), в 1996г. удельный вес евреев снизился до 0,7% (28,4 тыс. чел.). Практически вдвое уменьшилась еврейская группа. А ведь еще в 1989г. Днепропетровщина была третьим регионом Украины по количеству еврейского населения после Киевской и Одесской областей: в ней проживало около 10% всех евреев страны [6, 12].

Тенденции депопуляции демонстрирует также немецкая этническая группа: в 1989г. в регионе проживало 6,4 тыс. немцев (0,17% населения), в 1996г. — уже 4,1 тыс. (0,11%). За эти годы большое количество немцев эмигрировало на родину своих исторических предков. Хотя немецкая община в регионе имеет очень глубокие корни; многие колонии немцев были образованы еще в XVIII и XIX веках (например, нынешнее село Ямбург Днепропетровской области).

Армянское население региона, напротив, обнаруживает склонность к увеличению: за семь лет количество армян увеличилось более чем в два раза. В 1989г. в регионе проживало 4,8 тыс. армян (0,12% всего населения), а в 1996г. — 10,1 тыс. армян (0,26%). Вообще, согласно данным, наш регион содержит в своем составе одну из крупнейших армянских диас-

пор в Украине [7, 15].

Закрывает ряд крупнейших этнических групп региона польская общность. Ее численность с 1989 по 1996гг. также несколько возросла — с 5,6 тыс. чел. до 5,8 тыс. чел. Интересно отметить одну особенность. Как отмечают исследователи, исторически обусловленное многовековое проживание поляков на украинской земле и близость языков этих двух народов определили значительный уровень ассимиляции украинцами поляков [4, 83; 8, 17]. Однако в Приднепровском регионе, по данным 1989г., 73,2% всех поляков отметили, что свободно владеют русским, а 20,8% — украинским языком. Как видно, социально-культурные черты нашего региона обусловили русифицирование польской группы.

Довольно сложным явилось решение вопроса о выборке исследования, ее типе и способе формирования. Исходя из того, что наше исследование является аналитическим, проблема статистической репрезентативности, согласно В.А. Ядову, «является второстепенной в сравнении с необходимостью обеспечить качественное представительство изучаемых социальных объектов» [9, 114]. Поэтому мы остановились на целевом типе выборки. Учитывая материальные возможности и временные ограничения исследования, было решено представить объем каждой из семи подвыборок 60-ю респондентами.

Характерной особенностью Днепропетровска, как и многих крупных городов, является дисперсное проживание этнических общностей. Поэтому для формирования выборки нами был применен метод «снежного кома». Согласно этому методу, поиск респондентов происходит через культурные центры этносов; каждый респондент называет нескольких представителей данной этнической группы, к которым затем обращаются социологи с просьбой ответить на вопросы исследования [10, 262].

Таким образом, в выборочную совокупность вошло 420 респондентов. Из них мужчины — 48,7%, женщины — 51,3%. Респонденты в возрасте до 20 лет составили 11,9% выборки; в возрасте от 20 до 30 — 25%; от 30 до 45 — 27,9%; от 45 до 60 — 22,4%; старше 60 — 12,95%. Образовательные характеристики опрошенных выглядят следующим образом: начальное и неполное среднее имеют 5,7% респондентов, общее среднее — 15,5%, среднее специальное — 25,9%, неоконченное высшее — 13,1%, высшее — 39,8%. Результаты исследования, проведенного в апреле — мае текущего года, позволяют нам ответить на вопрос, насколько отличаются этнические группы нашего города по уровню социального самочувствия. Гипотетично мы предположили, что у украинцев и русских как у доминирующих в регионе групп, а также у белорусов в силу их высокой ассимилированности уровень социального самочувствия будет выше, чем

у прочих общностей, чувствующих себя «чужими».

Для измерения социального самочувствия мы использовали методику украинских специалистов Е.И. Головахи и Н.В. Паниной. Эта методика позволяет выяснить удовлетворенность жизнедеятельностью этнических групп в различных социальных сферах. Для этого исчисляется так называемый «индекс достаточности». Отражением общего эмоционального отношения к социальным условиям жизни является интегральный показатель — индекс социального самочувствия группы.

Согласно методике, в опросе использовалась номинальная шкала социальных благ. Каждый из предложенных факторов оценивался респондентом по шкале: хватает; трудно сказать, хватает или нет; не хватает; не интересует. Для вычисления интегрального индекса социального самочувствия (ИИСС) номинальная шкала достаточности трансформируется в условно метрическую трехбалльную: позиции «не хватает» присваивается 1 балл, «не интересует» и «трудно сказать» — 2 балла, «хватает» — 3 балла.

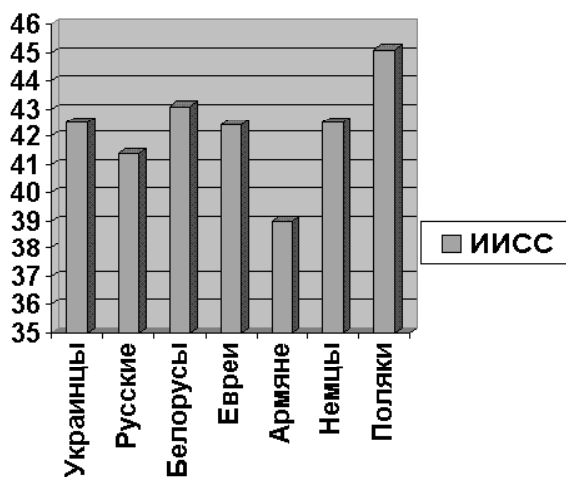
ИИСС -25 рассчитывался по формуле:

$$\text{ИИСС} = \frac{N_1 a_1 + N_2 a_2 + N_3 a_3}{25}, \text{ где:}$$

N_1, N_2, N_3 — количество респондентов, ответы которых получили соответственно 1, 2 и 3 балла;
 a_1, a_2, a_3 — количество баллов [2, 23-24].

Используя обозначенную формулу, мы получили следующие значения ИИСС -25 для разных этнических общностей (см. рисунок 1).

Рисунок 1. Значения ИИСС этнических общностей Днепропетровска.

Для опросника ИИСС, используемого в нашей анкете, значение ИИСС, равное 50, будет считаться условным нулем. Значения ниже 50 отражают отрицательное социальное самочувствие, выше — поло-

жительное. В таблице помещены уровни социального самочувствия, отражаемые значением ИИСС-25.

Таблица 1. Уровни социального самочувствия.

Уровень социального самочувствия	Значение ИИСС-25
1. Низкий	25-35
2. Пониженный	36-45
3. Средний	46-55
4. Повышенный	56-65
5. Высокий	66-75

Таким образом, социальное самочувствие этнических общностей региона можно определить как пониженное. Однако налицо различия между группами в оценке социальной ситуации, которые наглядно отражены на рис. 1. Наивысший уровень социального самочувствия, согласно результатам нашего исследования, имеют поляки; самый низкий уровень — у армян. Чтобы объяснить подобную ситуацию, необходимо проанализировать степень удовлетворенности этнических групп конкретными социальными благами. Для этого используется индекс достаточности, который отражает, насколько представители определенной группы в среднем ощущают нехватку (достаточность) тех или иных социальных благ:

$$I_g = \frac{N_1 a_1 + N_2 a_2 + N_3 a_3}{N}, \text{ где:}$$

N — количество респондентов.

Максимальный индекс достаточности равен 3, минимальный — 1.

Не останавливаясь на всех значениях индекса достаточности, следует обратить внимание на самые значимые, на наш взгляд, моменты. Так, например, поляки обнаруживают наибольшую степень достаточности по параметрам, отражающим личностную сферу и сферу межличностных отношений: у них самые высокие показатели уверенности в своих силах (индекс 2,05 при среднем 1,87), умения жить в новых условиях (индекс 2,18 при среднем 1,8), здоровья (индекс 1,97 при среднем 1,67), счастья в семейной жизни (индекс 2,12 при среднем 2,02). Социальные условия поляки оценивают примерно также, как и другие группы. Однако именно положительный эмоциональный настрой и хороший социально-психологический климат в ближайшем окружении делают социальное самочувствие поляков более высоким, нежели у других групп.

Армяне же по некоторым пунктам заметно ниже

оценивают свое социальное самочувствие. Так, например, армянам не хватает умения жить в новых общественных условиях — индекс достаточности 1,43 при среднем 1,8; армяне ощущают нехватку возможностей приобщения к национальной культуре (индекс 1,8 при среднем 2,17); у них нет уверенности в том, что не будем межнациональных конфликтов (индекс 1,32 при среднем 1,62); наконец, им не хватает доброты и сочувствия окружающих (индекс 1,57 при среднем 2,01).

Сравнение индексов достаточности социальных благ позволяет установить, что представители различных этнических групп более всего испытывают потребность в социальной безопасности. Очень низкие значения индексов наблюдаются по параметру достаточности правовой защищенности: несоблюдение в стране прав человека отметили все этносы города. Наиболее низкий показатель по этому пункту демонстрируют немцы и русские (индекс достаточности у обеих групп составил 1,18); у украинцев значение индекса достигает 1,35; индекс белорусов, армян и поляков представляет 1,4; 1,43; 1,47 соответственно. Учитывая, что оптимальное значение индекса равно 2, можно сделать вывод, что всеобщее ощущение собственной бесправности сегодня становится одним из решающих факторов, определяющих уровень социального самочувствия населения — общий индекс достаточности правовой защиты составил 1,33.

К правовой незащищенности присоединяется потребность в социальной защите. Государственной защиты от снижения уровня жизни сегодня не хватает 78,3% всех респондентов (общее значение индекса достаточности — 1,23). Минимальные показатели удовлетворенностью государственной социальной политикой видим у немцев (индекс равен 1,17), белорусов (1,17), русских (1,18). Евреи и армяне демонстрируют несколько более высокие показатели: индекс достаточности этих групп равен 1,35.

Кроме указанных пунктов, все без исключения этнические группы подчеркнули отсутствие стабильности в государстве: общий индекс достаточности по выборке — 1,26. Наименьшее значение индекса наблюдаем у немцев -1,13; максимальное — у армян (1,38). Уточним, что только 1,9% всей выборочной совокупности ответили, что стабильности в государстве им хватает.

Еще одним фактором, в значительной мере обуславливающим пониженный уровень социального самочувствия этнических групп, является неуверенность в завтрашнем дне. Индекс достаточности этого параметра колеблется от 1,22 у русских до 1,42 у украинцев и евреев; общий показатель по выборке составил 1,3. Распространенность в общественном сознании пессимистических настроений, неверия в возможность улучшения сложившейся ситуации явля-

ется одной из характерных черт кризисного общества. В нашу задачу входило проследить, как влияет подобное самоощущение этнических общностей на социокультурную сферу жизнедеятельности.

Анализ показал, что пониженный уровень социального самочувствия этнических групп вызван в первую очередь явлениями социально-правовой незащищенности, дестабилизации общества, отсутствием уверенности в завтрашнем дне. Эти признаки сложной общественной ситуации в период социальной трансформации одинаково испытывают все этнические группы. Поэтому различия между доминирующими этническими группами и национальными меньшинствами по показателям социального самочувствия за редкими исключениями не наблюдаются. Но именно это исключение может многое сказать: по показателю достаточности взаимопонимания между национальностями украинцы получили 2,05, а русские — 2,07 баллов, в то время как индекс белорусской общности по данному пункту составил 1,62, а армянской — 1,6. Немцы, евреи и поляки (индекс соответственно 1,78, 1,73 и 1,88) тоже не проявляют такой уверенности в благоприятном климате межэтнических отношений, как украинцы и русские.

Видимо, этнические меньшинства так или иначе сталкиваются с негативными настроениями со стороны других этнических групп. Подтверждают это предположение результаты нашего опроса. Почти половина опрошенных (46,76%) отмечают, что им приходилось ощущать недоброжелательное отношение окружающих по причине национальной принадлежности. Подобное утверждение высказали 76,66% всех евреев в выборке, 48,36% немцев, 46,66% поляков, 41,67% армян. Наиболее остро проблему отрицательного восприятия своей национальности переживают евреи: 33,33% из них утверждают, что часто сталкиваются с негативным отношением со стороны окружающих.

На открытый вопрос о формах проявления неприязни наиболее охотно отвечали евреи. Среди объяснений встречались такие: «Меня обзывала учительница в школе «жидовской мордой»; «На работе мне говорили: «Хороший ты парень, но жаль, что еврей»; «Трудно было поступать в ВУЗ и устроиться на работу в СССР». В целом евреи чаще указывают на проявления бытового антисемитизма, оскорбления и презрительное отношение со стороны окружающих. Армяне чаще других отмечают моменты дискриминации со стороны властей, необоснованные преследования правоохранительными органами (19,97% армян). Немцы и поляки фиксируют настроенное к себе отношение, напоминания об исторической роли немцев и поляков в судьбах украинского и русского народов.

Украинцы, русские и белорусы (25%, 30%, 28,33%

соответственно) также замечают некоторые проявления недоброжелательности по отношению к своим этническим группам. Однако анализ ответов на открытый вопрос позволил установить, что у русских подобные оценки мало связаны с Днепропетровским регионом. Чаще всего представители русской общности указывают, что негативное отношение к себе они встречали в Прибалтике, в Западной Украине. Однако два респондента русской национальности заметили, что антирусские настроения мешают им в приеме на работу и в общении с представителями государственных учреждений. Среди украинцев, ответивших на открытый вопрос, шесть респондентов отметили неуважение к украинскому языку и культуре со стороны русского населения. Из белорусов на открытый вопрос ответили двое, выделяя насмешки по поводу белорусского акцента в качестве проявления недоброжелательности к национальности.

Известно, что ни в одной стране мира не существует идеальных межэтнических отношений. Этнокультурные различия обуславливают трудности в понимании другого, принятии его ценностей, норм поведения. Но указанные выше данные свидетельствуют не столько о значимости культурной дистанции, сколько об отсутствии у части населения культуры межэтнического общения. А ведь именно повседневные коммуникации образуют жизненный мир индивида, определяют его отношение к обществу, в котором он живет.

В целом можно заключить, что на сегодняшний день в «заботах» этнических групп социальные интересы явно перекрывают этнокультурные. Как отмечает Н.А. Шульга, это вполне закономерно; в современном мире этнические факторы редко главенствуют над социальными [11, 90]. Но проблема касается не столько приоритета социального и этнического, сколько их взаимовлияния. Локальные групповые «заботы» обусловлены глобальными общественными «проблемами». Социальная дезорганизация, экономическая нестабильность, политическая раздробленность, идеологический вакуум вызывают на индивидуальном и групповом уровне тревогу и неуверенность в завтрашнем дне, отсутствие ощущения безопасности, ценностный раскол. Чем опасна подобная ситуация, красноречиво повествует американский социолог Р. Инглхарт: «Глубокая неуверенность в будущем способствует...возникновению ксенофобии. Пугающе быстрые перемены рождают нетерпимость к изменениям в культуре и к иноэтническим группам. Так, в США в конце XIX — начале XX в.в., когда упали цены на хлопок, на Юге участились

случаи линчевания негров. Это была реакция на неуверенность в будущем...Подобным же образом великая депрессия 30-х г.г. породила двойной феномен Гитлера и антисемитизма — и, в конце концов, холокост. Это произошло в обществе, которое до тех пор было толерантнее к евреям, чем другие страны Европы» [12, 18].

Естественно, мы не проводим аналогий между современной Украиной и Германией 30-х г.г. Однако необходимо заострить внимание на сложности и неоднозначности этнической ситуации, сложившейся в регионе. С одной стороны, на фоне отдельных параметров оценки социального самочувствия (общественная стабильность или уверенность в будущем) те факторы, которые относятся к сфере межэтнического взаимодействия, оцениваются сравнительно высоко. Так, общий индекс достаточности по вопросу: «Хватает ли вам взаимопонимания между представителями разных национальностей?» составил 1,84 балла (при норме 2 балла индекса достаточности). В то же время уверенность в том, что не будет национальных конфликтов, несколько ниже: общее значение индекса достаточности 1,62. При этом заметны различия между оценками различных этнических групп: белорусы и армяне ощущают нехватку взаимопонимания между людьми разных национальностей; русские, армяне и поляки в большей степени, чем другие группы, допускают возникновение конфликтов на этнической почве.

Результаты исследования позволили установить распространенность такого феномена, как бытовой шовинизм — проявление негативного отношения к другим национальностям. Воздействие этого фактора ощутила на себе почти половина респондентов, особенно представители этнических меньшинств. В условиях общей социальной нестабильности очень важно затормозить дальнейшее развитие подобного явления в полиэтническом регионе.

Наличие этих тревожных аспектов — пониженного уровня социального самочувствия и существование бытового шовинизма — делает картину межэтнических отношений напряженной. Поэтому необходима корректировка ситуации со стороны органов управления. При этом перед властью стоит двойная задача: с одной стороны, им необходимо восстановить равновесие в межэтнических отношениях, а с другой — помочь национальным группам реализовать их культурные потребности, сохранить этническую специфику. В решении подобного рода проблем невозможно обойтись без дальнейшего социологического изучения этнокультурных систем.

Литература:

1. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Тенденції розвитку українсько-російських відносин у громадській думці Росії та України // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. - К.: МІУРВ, 1998.-С.28-38.
2. Головаха Е.И., Панина Н.В. Интегральный индекс социального самочувствия: конструирование и применение

- соціологічного теста в масових опросах. - К. 1997. - 64 с.
3. Савва М.В., Чупров В.И. Этнический статус в молодежной среде // Социс. - 1992. - №7. - С.20-30.
 4. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. - К. 1998. - 176 с.
 5. Национальный состав населения Днепропетровской области. - Днепропетровск. 1991. - 156 с.
 6. Шкляр Л.Е. Етнічна мозаїка України. Евреї // Рейтинг. - 1997. - № 31. - С. 12-14.
 7. Шкляр Л.Е. Етнічна мозаїка України. Вірмени // Рейтинг. -1997. - № 40. - С. 15-17.
 8. Шкляр Л.Е. Етнічна мозаїка України. Поляки // Рейтинг. -1997. - № 33. - С. 15-17.
 9. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. - М.: Добросвет, 1999. - 596 с.
 10. Этносоциология. Учебное пособие для вузов / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева, А.А. Сусоколов. - Аспект - Пресс, 1999. - 271 с.
 11. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. -К..1996. - 200 с.
 12. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. - 19997. - № 4. - С.6-32.

Ю. Ю. БРОДЕЦКАЯ КОНЦЕПТ «МАРГІНАЛЬНОСТІ» У ТЕОРІЯХ ЗАХІДНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Бродецкая Юлия Юрьевна — аспирант кафедры социологии Днепропетровского национального университета

Однією з найактуальніших проблем сучасності, яка має велику практичну та теоретичну значимість є феномен маргінальності. Це явище охоплює не лише окрему особистість, але і суспільство в цілому. Про це говорить, зокрема, посилення градації населення, зростання чисельності безробітних, що в решті-решт призводить до розвитку процесів маргіналізації українського суспільства. Так, сумна статистика свідчить, що мінімальна заробітна платня станом на 1999 рік становила лише 74 гривні, а розмір найменшої пенсії фактично становив 48 гривень. Тоді, як рівень прожиткового мінімуму за оцінками Мінпраці України мав би становити 96,2 гривні [1, 27]. Актуальним показником маргіналізації на сьогодні є бездомність. Лише за офіційними показниками сьогодні на Україні нараховується близько 100 тис. бездомних [2, 99].

Розповсюдження даної проблематики обумовлюється ще і самою соціальною реальністю, що пояснюється наступним чином — так або інакше деякі соціальні процеси, явища кожної з галузей життєдіяльності суспільства вступають в конфлікт з його домінантами, зумовлюючи тим самим своє маргінальне положення.

Категорія «маргінальності» сьогодні являється об'єктом дослідження багатьох наук, зокрема, соціології, політології, економіки та багатьох інших. Кожна з дисциплін досліджує саме свій аспект даної проблеми, але аналіз літератури вказує на те, що необхідно виділити загальні положення її наукового аналізу.

Традиційно під маргінальністю розуміють пере-

хідне, структурно не визначене соціальне становище суб'єкта. А виходячи з цього, під маргінальною особою («проміжною») розуміють тип особистості, що формується на межі різних соціальних середовищ, що зумовлює її суперечливу, конфліктну свідомість та поведінку [3, 370].

Вперше постановка цієї проблеми пролунала в роботі німецького соціолога Г. Зімеля «Соціологія» [4, 315]. Вчений розглядає соціальний тип чужинця, як соціальну універсалью, пов'язуючи її з становищем в суспільстві з категоріями руху та міграції.

Засновником концепції «маргінальності» слід вважати главу чиказької школи міської соціології Р.Парка, який у 1928 році сформулював поняття «маргінальність», пов'язавши його зі збільшуваною міграцією на межі історичного переходу людини від локальних культур і поселень до цивілізації. Концепція «маргінальності» Р.Парка є домінантою його соціально-екологічної теорії і акцентує увагу переважно на культурній маргінальності.

З точки зору Р.Парка, необхідною умовою виникнення маргінальних ситуацій є просторове переміщення, мобільність, міграція. Міграція дихотомічна за своєю природою, це не просто переміщення індивідів, пов'язане зі зміною місця проживання. Вона, як соціальне явище повинна розглядатися не тільки з позицій об'єктивних, але й в суб'єктивних аспектах, які призводять до трансформації типу особистості. В наслідок міграції індивідуум втрачає сакральність культури в якій він перебував і стає на шлях до цивілізації. Саме за умов еволюції цивілізації, коли не завж-

ди можливі процеси асиміляції та акультурації, виникає маргінальна особистість — людина, яка перебуває в культурному житті та традиціях двох різних народів, яка не прагне повністю поривати стосунки зі своїм минулим, але й не зовсім прийнята новим оточенням [5, 168]. Структурні умови виникнення маргінальної особистості — конфлікт культур, дезорганізація індивідуальної структури досвіду — несуть в собі нестабільність та деструктивність цілісності особистості, що призводить, в свою чергу, до внутрішнього конфлікту. Ці умови забезпечують формування окремих рис маргінальної особистості, таких як стурбованість, напруженість, загострена самосвідомість, неспокій та інше.

Таке розуміння маргінальної особистості з часом було переглянуто Р.Парком і набуло більш позитивної інтерпретації, зокрема вже у 1965 році вчений дає означення маргінальної особистості, як типу людини, який з'являється в тому місці і в той час, де з конфлікту рас та культур починають з'являтися нові народи та культури. Доля спонукає цих людей на існування в двох світах одночасно. В цих умовах вони змушені прийняти роль чужинця та космополіта. Така людина з рештою стає індивідом з більш широким горизонтом, більш витонченим інтелектом, більш незалежним та раціональними поглядами [5, 170]. На його думку, маргінальна людина завжди більш цивілізована істота.

Подальша розробка проблеми маргінальної особистості знайшла своє місце в монографії Е.Стоунквіста «Маргінальна людина». Дослідник розглядає маргінальну особистість, як функцію соціальних умов. Умовою виникнення маргінальної ситуації за Стоунквістом є проблема перехідного суспільства, яка містить в собі зміни та невизначеність, необхідність постійної адаптації. Саме за цих умов, вважає Е.Стоунквіст, формується маргінальна людина — «особистість на рубежі культур ...призначена долею для життя в двох суспільствах та в двох не просто різних, але антогоністичних культурах» [6, 111].

Таким чином, цілком правомірно визначити ситуацію маргінальності як конфлікт, напруженість соціальних груп, в якій члени однієї групи роблять спроби пристосуватися до іншої, яка має більшу владу та престиж. Люди, які відносяться до підлеглої групи, соціальні зв'язки яких призвели до часткової асиміляції та психологічної адаптації з пануючою групою, все ж не прийнявши їх до себе, знаходяться в положенні особистостей на рубежі культур [6, 112].

Маргінальна людина належить водночас до двох соціальних груп, незливаючись з жодною з них. Саме цей факт, на думку Стоунквіста спричиняє в неї психологічний дискомфорт.

В цілому концепція Е.Стоунквіста має багато спільного з концепцією маргінальної особистості

Р.Парка. Зокрема Стоунквіст говорить про те, що перебування в стані конфліктів впливає на формування характеру маргінальної особистості, формуючи його нестабільність, неврівноваженість та напруженість.

Крім того, характерною рисою концепції маргінальної особистості Стоунквіста є його аналіз життєвого циклу маргінала. На основі даного аналізу дослідник будує модель становлення маргінальної особистості, яка складається з трьох фаз: фаза розвитку, коли він ще не може збагнути, що національний або расовий конфлікт впливає на його життя; фаза, коли він свідомо сприймає цей конфлікт та фаза більш постійного пристосування, яке виробляється, як захисна реакція в даній ситуації. В результаті маргінальна людина характеризується подвійністю сприйняття та установок.

Концепція Парка-Стоунквіста несе в собі перш за все риси психологічного номіналізму, так як обидва дослідники вивчають перш за все людину в контексті культурних та расових відмінностей та конфліктів. Тобто основна увага звертається на вивчення характерних рис поведінки індивіда (агресивність, спрямованість до лідерства та інше), які проявляються на рівні міжособистих відношень.

Класичний підхід до розуміння маргінальності в рамках психологічного номіналізму не в змозі освітити всі аспекти цього багатофакторного феномену. Тому, на наш погляд, слід звернутися до розгляду маргінальності в феноменологічному ракурсі, до якого звертається в своїй роботі «чужинець: соціально-психологічний нарис» німецький дослідник А.Шютц. На його думку маргінальна ситуація виникає у разі неконгруентності «життєвих світів». Тобто в ситуації, коли індивід перебуваючи в «ми-групі», під її опікою, раптово під впливом об'єктивних чи суб'єктивних чинників залишає групу, втрачаючи при цьому стабільність своєї поведінки. За цих умов втрачають своє домінуюче значення традиційні уявлення «ми-групи» про сточуючий світ, а разом з цим стають недійсними більшість з звичайних способів поведінки. В наслідок радикальних змін «життєвого світу», або проміжного положення між різними «життєвими світами», особистість переживає внутрішній конфлікт. Таким чином, знаходження в маргінальній ситуації впливає на психічну орієнтацію та особистість індивіда.

Культурний взірць «нерідної» групи, на погляд А.Шютца, дійсно створює для чужинця проблематичну ситуацію, в наслідок якої він повинен займати неоднозначну по відношенню до нового становища позицію. З одного боку спостерігається об'єктивність чужинця яка пояснюється його критичністю та обмеженістю «буденного мислення», а з іншого спостерігається нездатність повністю змінити культурний взірць рідної групи притаманним йому (цей випа-

док культурного гібрида описаний концепціями Р. Парка та Є. Стоунквіста), або несприйняття нового культурного взірця в цілому в якості кращого з усіх можливих рішень будь-якої проблеми.

В заключенні А. Шютц говорить про те, що «адаптація новачка до іншої групи являє собою перманентний процес дослідження культурного взірця цієї групи. Якщо цей процес протікає успішно, даний взірець та його елементи стають для чужинця прийнятими. Але тоді чужинець вже не є чужинцем, тому його специфічні проблеми можна рахувати вирішеними» [8, 192]. Тобто, по суті, аналізуючи проблему маргінальності, А. Шютц не просто констатує наявність серйозної проблеми, але й пропонує перші кроки до її вирішення.

Узагальнюючи номіналістичний та феноменологічний підходи до маргінальної ситуації, зробимо наступні висновки. По-перше, маргінальність — це проміжне положення індивіда або груп, яке змушує його (їх) за об'єктивних та суб'єктивних умов існувати в двох різних культурних групах. По-друге, маргінальна ситуація виникає в результаті не лише просторового переміщення індивідів (хоча за Р. Парком це найважливіша з умов виникнення маргінальної ситуації), але й в наслідок відмінності норм, уявлень, ціннос-

тей, моделей поведінки, які складають зміст ситуації, в якій опиняється він. Це призводить в свою чергу до конфлікту особистості.

По-третє, реальною сферою маргінальної ситуації є сфера міжособистих відношень, оскільки індивід переживає маргінальний стан в умовах взаємодії з іншими особами.

По-четверте, в результаті маргінальної ситуації виникає конфлікт культурний та особистий, це викликає необхідність виникнення в індивіда «подвійної» адаптації, що спонукає його пристосовуватися до існування в рамках двох відмінних культур та враховувати взірці кожної з них.

І нарешті, маргінальна ситуація найбільш яскраво проявляється в тих випадках, коли особистість пов'язана зі своєю групою міцними традиціями, цінностями, психологічними узами, відношенням до неї, але через певні (об'єктивні чи суб'єктивні) умови повинна перейти до іншої групи.

Отже, розглянувши наробки західних соціологів відносно феномену маргінальності, ми бачимо їх креативний потенціал і можливість застосування їх до процесів, що відбувається в сучасному українському суспільстві.

Література:

1. Мандибура В. Особливості процесів маргіналізації населення України // Україна: аспекти праці. 1999. № 6. С. 27 - 34.
2. Петрова І. Люди на узбіччі // Віче. 1998. №3. С. 89-102.
3. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В. І. Воловича. К.: Укр. центр духовної культури, 1998. 728 с.
4. История теоретической социологии. В 4-х томах. Т.1. М.: Канон+, 1997. 556 с.
5. Парк Р.Э. Человеческая миграция и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер.11 Социология. М.: ИНИОН, 1998. №3. С. 167-176.
6. Стоунквист Э.В. Маргинальный человек. Исследование личности и культурного конфликта // Современная зарубежная этнопсихология. Реферативный сборник. М.: ИНИОН, 1979. С. 90-112.

А. К. ТАЩЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Ташченко Алла Казимирівна — асистент кафедри соціології Запорізького державного педагогічного університету

Сучасний період історичного розвитку України характеризується реформуванням багатьох аспектів соціального життя, змінами соціального контексту. Реконструкція старого і конструювання нового соціокультурного простору, поєднання в ньому визначених взірців і моделей поведінки є результатом інтеріо- та екстерорізаційної активності різних соціальних груп, в тому числі і молоді.

Молодь в Україні складає 19,54% від всього населення України [1]. В роботах сучасних соціологів суттєво змінюється погляд на молодь та її місце у системі суспільних відносин. Молодь розглядають як «об'єктивне біосоціальне явище, як продукт історії і культури визначеного суспільства, як своєрідне «дзеркало» соціальної дійсності, як об'єкт соціалізації і суб'єкт історичної діяльності». На

молодь сподіваються як на силу, яка в змозі відродити Україну. І зазначають, що треба кардинально змінити ситуацію і забезпечити умови для того, щоб «молода людина була переважно суб'єктом соціально-перетворюючої діяльності» [2].

Проте, нинішня перехідна ситуація показала незадовільність існуючих підходів суспільних наук до аналізу сучасних проблем соціалізації. При розгляді сучасних проблем молоді ключовими словами стають «криза людських цінностей та ідеалів», «катастрофа виховання» «крах гуманізму» і т.д., а також більш відкрито визнається теоретична і методична безпорадність «вихователів» та «соціалізаторів» різних рівней і напрямків [3]. Реальні умови нового суспільного середовища набули нових форм, наповнилися новим змістом. Це потрібно не тільки констатувати, але і адекватно оцінювати та глибоко аналізувати.

Успішність соціалізації молодого покоління в складних умовах сьогодення, насамперед, залежить від того, що пропонується йому в якості соціального та культурного «меню», які картини світу, настанови, стереотипи, цінності формуються у молоді, тобто, залежить від змісту процесів соціалізації та тих умов, на основі яких ці процеси відбуваються. Тому, щоб з'ясувати характер, особливості, типи і моделі процесу соціалізації в сучасному суспільстві, потрібно визначити, які цінності в ньому домінують.

З одного боку, майбутнє українського суспільства представлене в процесах ринкових перетворень. Саме ринкові реформи повинні на основі демократичних принципів і більш ефективного виробництва конкурентноздатних товарів, що відповідають попиту населення, задовольнити матеріальні потреби людей, покращити їх життя, значно підвищити рівень розвитку як виробництва так і суспільства взагалі, дати можливість кожній людині реалізувати свої здібності, свободу, вивести Україну на рівень високорозвиненого цивілізованого суспільства.

З іншого боку, наявні ринкові перетворення за десятиліття перехідного періоду виявилися у суспільній нестабільності і таких непривабливих явищах, що її супроводжували, як тіньовий бізнес, високий рівень інфляції, приховане безробіття, стрімке зuboжіння більшості населення України.

З третього боку, українське суспільство певною мірою продовжує існувати в своєму радянському минулому, яке представлене певним образом життя, цінностями значної частини населення України, і яке відчутно впливає на соціальні і політичні процеси суспільного перетворення.

Разом з тим, за цей час виросло покоління молоді, яка не бачила нічого, крім кризи. Для них перехідна ситуація стала своєрідною нормою, точкою

життєвого відрахунку. Тому необхідно визначити чого прагне сучасна молодь, на що саме вона зорієнтована, а також оцінити міру впливу основних агентів соціалізації на процес її соціального становлення.

За результатами соціологічних досліджень, що були проведені у Кривому Розі в 1998 — 2000 роках (вибірка 1200 респондентів; репрезентативна за віком, статтю та місцем навчання), серед головних джерел здобуття знань, що формують уявлення про людину, суспільство і соціальні відносини, найбільш впливовими були визнані наступні: сім'я (62%), друзі (32%), телебачення (20%), школа (19%), вулиця (15%), художня література (11%), власний досвід (10%). Тобто, в умовах кризового суспільства сім'я залишається головним інститутом соціалізації молоді.

Молодь в цілому має емоційно-позитивне ставлення до своєї сім'ї. Так 62% молодих людей сказали про те, що вони пишаються своєю сім'єю, лише 4% молодих людей серед хвилюючих проблем назвали «неувагу до моїх проблем в сім'ї».

Якщо в докапіталістичних суспільствах сім'я була єдиним інститутом соціалізації, в якому проходило і освітнє, і професійне, і особистісне становлення, то, по мірі свого розвитку, суспільство стає більш складним, і для підтримки його функціонування стають необхідними нові спеціалізовані інститути, діяльність яких концентрується на економічних, освітніх, професійних та інших аспектах соціалізації. Сім'я ж залишається основним інститутом первинної соціалізації і, здебільшого, концентрується на емоційних функціях, що покликані забезпечувати певну лінію життя, усталеність стосунків з навколишнім світом, психічну і фізичну рівновагу. І тому в будь-який період розвитку суспільства, чи то стабільний, чи то кризовий, головною її функцією залишається закладення «людської» основи особистості. Саме цю основу було покладено у визначення «золотого» правила етики І.Канта: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі кожного другого так як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [4].

За даними дослідження, серед молоді, що завжди дотримуються «золотого» правила етики, вирішальний вплив сім'ї на формування світогляду відмітили 41% опитаних, в групі, що лише іноді дотримується цих правил, вплив сім'ї дорівнює 38%, серед респондентів, що ніколи не дотримуються правил етики — 35%.

Ринкові інститути мінімізують вимоги до «людського капіталу», скорочують потреби суспільства в патріотизмі, милосерді і солідарності, сприяють вибору егоїстичної поведінки. В той час, коли задача виховання, в першу чергу, полягає у

формуванні колективізму. В групі молоді, на соціальне становлення якої найбільший вплив здійснює сім'я, в 3 рази більше значення мають знання, отримані в школі, в 2 рази більший вплив здійснює художня література. Тобто, домінуючий вплив сім'ї зумовлює підвищення значення дії цілеспрямованих факторів на формування світогляду молоді. Як наслідок, ці респонденти більш схильні до використання колективістських принципів у побудові відносин з іншими людьми. 70% молодих людей з цієї групи вказали на своє бажання будувати взаємовідносини з іншими людьми за принципом «Один за всіх, всі — за одного».

Міра впливу цілеспрямованих факторів виховання скеровує і на певне бачення сутності ринкових відносин, а відповідно і на засоби реалізації життєвих планів. Визначальний вплив цілеспрямованих факторів сприяє більш «цивілізованому» баченню сутності ринкового суспільства, розумінню значущості особистісних якостей: компетентності, цілеспрямованості, інтелектуальних здібностей, власної відповідальності за своє майбутнє. 24% респондентів з цієї групи серед бажаних засобів побудови майбутньої кар'єри назвали працелюбність, 16% — знання.

Дані соціологічного дослідження свідчать про те, що хоча такий впливовий соціальний інститут соціалізації молоді як сім'я, хоча і залишається основним в сучасному суспільстві, проте відбувається послаблення її референтної функції. Залишаючись оплотом традиційних цінностей, вона відчуває конкуренцію з боку такого потужного джерела впливу, як група однолітків — 31% і вулиця — 15%. Зменшення ступеню впливу сім'ї лише в 1,2 рази, в 2 рази збільшує вплив вулиці та друзів. Розглядаючи значення однолітків, як одного із важливих агентів соціалізації молоді в сучасному українському суспільстві, треба сказати, що близько 34% молодих людей зазначили, що ровесник — друга людина після матері, до якої можна звернутися у важку хвилину, близько 20% опитаних вказали на те, що під час спілкування з однолітками вони вирішують більшість своїх проблем і задовольняють одну з головних своїх потреб — бути поряд з ровесниками. 33% молоді зазначили, що при організації своєї діяльності вони обмежуються цілями, задачами та інтересами своєї малої групи і керуються принципом «Своя компанія понад усе», що породжує таке явище як груповий егоїзм [5]. Серед цієї групи респондентів вдвічі зменшуються показники рівня дотримання правил етики.

Зменшення значення цілеспрямованого впливу сприяє сприйняттю ринку в його «дикому» варіанті, як засобу наживи та власного збагачення, що і є підґрунтям для розповсюдження девіантної по-

ведінки молоді. 31% молоді у побудові майбутньої кар'єри бажає спиратися на гроші, 18% — на ризик, 16% — вдачу і 13% — зв'язки. У побудові подальших життєвих планів кожна друга молода людина з цієї групи планує досягти життєвого успіху і збагачення будь-якою ціною, навіть вважає для себе можливою участь у кримінальних угрупованнях. 8% молоді на запитання: «Ким Ви мрієте стати?» — дали таку відповідь: рекетиром, кілером. 3% хотіли б робити кар'єру за допомогою грошей і грубої фізичної сили. Саме ця молодь і поповнює справжні злочинні угруповання, що займаються крадіжками, рекетом, вбивствами.

Молодь оцінює відношення влади і суспільства до себе як байдуже і відверто споживацьке. Захоплені внутрішніми проблемами виживання, молоді люди прагнуть отримати ту культуру і освіту, яка допоможе вистояти і досягти успіху. Вони замикаються у власному світі. Тусовки стають формою об'єднання молоді, інструментом її соціалізації, знаходячись поза сферою освітнього, виховного і культурного впливу держави і суспільства.

Наступним важливим інструментом формування духовного світу, ціннісних орієнтацій, соціальних настанов молодого покоління та інших каналів трансляції ринкових моделей поведінки є засоби масової інформації. Вони контролюють значну частину дозвілля молоді і виступають третім за впливом і значимістю джерелом отримання знань і формування суспільних уявлень молодих людей. На це вказали 20% респондентів.

Опитування молоді Криворізького регіону дозволяє виділити таку характерну рису: практично кожна друга молода людина більшу частину свого часу проводить біля екрана телевізора і половина з них довіряє інформації, яку пропонують їм програми телебачення. 47% молоді найбільше цікавлять розважальні програми. Лише 12% молодих людей цікавляться науково-популярними передачами, 17% опитаних — інформаційними, 42% респондентів — всіма потроху. Потрібно також звернути увагу на те, що молодь з меншим бажанням читає друковані видання, а ніж дивиться телевізор. Так, лише 15% опитаної молоді регулярно читають газети і журнали. У порівнянні з рівнем читання періодичних видань дорослими, ці показники є вкрай низькими.

Завдяки засобам масової інформації відбувається значне розширення меж інформаційного простору, наповнення його новою за змістом та ідеологічною спрямованістю інформацією, і відповідно, розширення репертуару життєвих сценаріїв молоді та діапазону її поведінкових стилей. Проте, як зазначає український педагог Д.Сухомлинська у своїй праці «Проблеми теорії виховання дітей і

підлітків в Україні», для телебачення сучасної України характерна пропаганда західних, причому, далеко не самих кращих зразків життя що «пов'язані з всевладю грошей і загорнуті в упаковку красивого життя, секса, сильної особистості» [6], і які, здебільшого, зорієнтовані не стільки на засвоєння, скільки на споживання духовних цінностей.

Хоча виникнення інституту формальної шкільної освіти було пов'язано саме із зародженням ринкових відносин і розподілом праці, але в сучасних умовах один з головних інструментів соціалізації у будь-якому суспільстві — школа, знаходиться далеко не на перших місцях по його впливу на молодь.

Зрозуміло, той факт, що в об'єктивному плані школа дає знання та певні вміння відмітили 42% респондентів, але менш за все вона є тим місцем, де молода людина може проявити свої здібності (18%), де їй цікаво (12%), де вона може підготуватися до реального життя.

Молоді потрібні предметні знання. 67% респондентів вказали на те, що належний рівень предметних знань сприяє відчуттю ритму життя та кращому розумінню процесів суспільних перетворень.

Предметні знання є підґрунтям для продовження подальшої освіти, що відмітили близько 80% молодих людей. Підвищенням ж рівня освіти дає впевненість у досягненні життєвого успіху. Так найбільший відсоток молоді, що вірять у досягнення життєвого успіху фіксується серед студентів вузів і складає 48%. Серед школярів в успішність подальшого життя вірять 43% респондентів, серед студентів середніх спеціальних навчальних закладів — 41%.

Але з віком, поряд з потребою в «чистих знаннях», все чіткіше і усвідомленіше виникає потреба в знаннях «про життя» чи, іншими словами, в акумуляованому досвіді. Потреба в акумуляованому досвіді, з одного боку, говорить про наявність бажання мати теоретичний досвід у рішенні як соціальних, так і особистісних проблем, з другого — про відсутність реальних джерел, які б сприяли його самостійному формуванню.

Школа перестає бути тим середовищем, де б молодь змогла б навчитися вирішувати свої осо-

бисті проблеми і більш ефективно взаємодіяти з соціумом. Така однобічна функція школи, коли основний акцент робиться на отриманні учнями лише предметних знань, призводить до того, що знижується суб'єктивна значимість школи для молоді як в особистісному так і в соціальному аспектах, молодь відноситься до неї як до чогось архаїчного, що не відповідає її життєвим потребам і вимогам.

Важливим фактором, що забезпечує успішну соціалізацію, під якою розуміється процес поступового становлення соціальної сутності людини і включення її в систему суспільних відносин, є формування молодої людини в якості суб'єкта суспільного життя. Дійсне ж засвоєння індивідом соціального досвіду, включає в свою структуру момент активного пристосування до оточуючого світу не тільки в колі сім'ї чи стінах школи, а в першу чергу поза їх межами, адаптацію як «автоматичне» виховання визначених соціальних навичок у зв'язку з постійним перебуванням індивіду у визначеному соціальному середовищі зі своїми цінностями, нормами, взірцями. Тому кроки соціалізаційної діяльності мають узгоджувати «базисний світ», набутий завдяки первинній соціалізації, з конструктами оточуючого суспільного світу через соціалізацію вторинну. В умовах же сучасного українського суспільства засвоєння стереотипів поведінки відбувається через інститути соціалізації, які відокремлені один від одного і виступають як конкуруючі, непов'язані між собою утворення, і які до того ж знаходяться у нерівних умовах для розповсюдження свого впливу. Як наслідок, у свідомості молоді формується і співіснує велика кількість «окремих світів»: «родинного» і «суспільного», «власного» і «чужого», «теоретичного» і «реального». Тому, оцінюючи відношення молоді до основних агентів соціалізації та ступінь їх впливу на процеси її соціального становлення, доречно буде поставити як проблему і висунути як гіпотезу для подальших емпіричних досліджень положення про можливі зміни у співвідношенні двох форм соціалізації в перехідний період розвитку українського суспільства.

Література

1. Статистичний щорічник України. - К.: Українська енциклопедія. -1997. -543.
2. Головатий Н.Ф. Современная молодёжная политика (социологический аспект). В кн.: Матеріали засідання секції «Соціологія молоді» міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні і методологічні питання)». К. -Укр. НДІ проблем молоді. Інститут соціології АН України. -1994. -С.18.
3. Воронков С.Г., Иваненков С.П., Кусжанова А.Ж. Социализация молодежи: проблемы и перспективы. Оренбург, 1993.
4. Кант И. Соч. т.4, ч.1. -М.: Мысль. -1964. -С.270.
5. Соціологія. Короткий енциклопедичний словник. //Під ред. В.І.Воловича.-К.: Український центр духовної культури. -1998. -С.116.
6. Сухомлинська О.В. Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні. // Педагогіка і психологія. -1997. -№4. -С.117.

Н. С. УДРІС
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ
ІНСТИТУТІВ РЕКЛАМИ ТА МИСТЕЦТВА В СУЧАСНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ

Удріс Наталія Сергіївна — аспірантка кафедри соціології Криворізького державного педагогічного університету

Реклама як суспільний феномен сьогодні вже активно увійшла в життя кожного українця та українського суспільства в цілому. Увійшла як складова масової культури, адже вона здатна виконувати майже всі її функції — комунікативну, розважальну, виховну, естетичну тощо. В контексті сусідства соціального інституту реклами з мистецтвом, через схожі, на перший погляд, їх функції та використання подібних художньо-образних засобів в спеціальній літературі певним чином порушується питання їх тотожності. Хотілося б детальніше розглянути та проаналізувати взаємини цих соціальних інститутів.

При першому згадуванні про рекламу серед декількох її різновидів (комерційна, соціальна, видовищна, політична), на думку одразу спадає саме комерційна реклама. Тому зосередимо увагу на ній.

За призначенням своєї дії вона носить чисто утилітарний характер, стосується світу матеріальних речей та розрахована на масове сприйняття. Але поряд з цим в ній наявне й естетичне начало та певною мірою вона торкається життя духовного. Між рекламним образом та споживачем завжди існує дистанція — усвідомлення того, що перед ним зображення дійсності, а не сама реальність. Поряд із функцією створення потреби та мотиву для дії-придбання, товар в рекламному повідомленні виконує роль міфа, якому притаманна естетична значущість. Сучасний споживач має бажання (і, через сучасні технології та розвиток технічної і рекламної естетики, — можливість) отримувати насолоду не лише від користання предметом, а й від милування ним та атмосферою, що створена навкруги нього у рекламному повідомленні. А з часом і атмосферою, що створив навкруги себе згідно із тим самим рекламним зображенням.

Споживаючи рекламні повідомлення, глядач знаходиться під дією навіювання з боку реклами. Під її впливом у свідомості людини з'являються мотиви для покупки чи вчинку, формуються ілюзорні оцінки та судження, стереотипи, ціннісні орієнтації та життєві форми. Рекламні повідомлення пропагують не стільки конкретну торгівельну марку, виробника чи товар, скільки певну культурну модель, модель суспільної поведінки та способу існування. Ця модель, яка, до речі, зазнає певних трансформацій кожні 10-15 років відповідно до змін стилістики у рекламному виробництві, є фундаментально важливою для суспільного

устрою та суспільства, оскільки створює ідеологічні стрижні та є одним з засобів збереження його цілісності.

Реклама — це високоорганізована матерія, амплітуда реакцій сприйняття та оцінок якої в соціальному організмі суспільства величезна. За деякими параметрами вона схожа на мистецтво, і окремі дослідники (О. Оленіна) розглядають рекламу як особливий нетрадиційний, тривіальний-синтетичний вид сучасного мистецтва. Однак зважають на те, що назвати її мистецтвом в «чистому» вигляді не можна. Серед причин можна відзначити відсутність елітарної, так би мовити, «високої» ланки в «рекламному мистецтві», адже за своєю сутністю воно повинно спрямовуватись на широкі прошарки населення, тобто на масові, «середні» смаки та поняття. Комерційна реклама орієнтована на відображення та створення предметно-речового середовища та формування впевненості людини у необхідності його вдосконалення. До того ж надає все це у формах прикладів масової культури. Використовуючи водночас художні засоби та образні елементи різних видів мистецтва, реклама є синтетичною діяльністю.

На наш погляд, важливим аспектом проблеми тотожності реклами та мистецтва треба вважати характер діяльності авторів, які створюють рекламні зображення та витвори мистецтва.

Чи можна рекламіста назвати справжнім художником і чи може митець бути компетентним рекламістом? Однопорядковим з поняттям «мистецтво» є «творчість», тобто здатність і можливість автора виразити у творі в першу чергу себе, своє власне відчуття, ставлення до світу людських стосунків та речей. Художник саморуч вбачає якісь суспільні негаразди чи позитиви, і відтворюючи особисті враження та бажання, свій внутрішній світ намагається передати це глядачеві. На відміну, рекламна діяльність має конкретні завдання та мету і, перебуваючи в їх вузьких межах, рекламіст не має права думати про себе, свої враження.

Проблема самовираження митця пов'язана з питанням стосунків в соціумі автора й глядачів. По-перше, істиною є, що будь-якому митцю необхідна глядацька аудиторія. Але художник може дозволити собі розкіш створювати або на обмежену аудиторію, або взагалі на початкове нерозуміння спільноти. Мистецтво може жити у необмеженому часовому просторі,

чекати певних соціально-культурних змін, «свого» покоління. По-друге, сила мистецтва полягає в здатності викликати у кожної людини власні індивідуальні емоції та роздуми, інколи протилежні, воно надає глядачу можливість трансформувати себе згідно із його внутрішнім світом. Комерційна ж реклама повинна діяти і сприйматись тепер і зараз; професійний рекламіст зобов'язаний викликати у споживача якомога однозначніші, стандартизовані реакції, установки, бажання та поведінку. Ефективно (а саме ефективність є визначальною рисою) комерційна реклама працює лише у конкретних соціально-економічних та культурних умовах. Тому можна припустити думку, що ефективне рекламне повідомлення не може існувати тривалий час, адже в соціумі як у відкритій системі відбуваються зміни, він зазнає нових надходжень, трансформацій, змінюються культурні моделі, соціально схвалені типи, манера поведінки, прагнення, змінюється потенційний споживач. Реклама, яка розрахована на нього, також повинна змінюватись і зазнавати «устареванія», неактуальності, що, до речі, й характеризує її як складову масової культури. На відміну від мистецтва, справжність якого затверджується актуальністю впродовж століть та здатністю впливати на нові й нові покоління.

Розглядання порушеного питання впливу й формування певних культурних моделей у суспільстві також вказує на деяку різницю між рекламою та мистецтвом. Відомо, що мистецтво формує художню культуру суспільства, виховує в людях духовні потреби, прагнення до краси, краси внутрішньо-особистісної та зовнішньої, навкруги себе. Воно примушує замислитися над сьогоденням й вічним. Воно створює конкретні ціннісні орієнтири та естетичні ідеали. Але його діяльність відбувається неначе збоку. Будучи породженням суспільства, мистецтво є явищем самостійним, його автори неначе осторонь спостерігають за суспільством, аналізують його зміни чи усталені тенденції та матеріалізують свої висновки.

Реклама як соціальний інститут також формує певну соціальну культуру (споживацьку), пропагує відповідні моделі поведінки, стосунків, ставлення людини до себе та своєї ролі у суспільстві, до інших сучасників, до оточуючого предметного середовища. Вона створює певний стереотип мислення, характерний соціально-культурній історичній добі. Але на відміну від мистецтва реклама є суто внутрішнім соціальним проявом. Як вже відзначалося, реклама існує задля конкретного соціуму, лише в ньому і в ньому знаходить образну мову для своїх творів. Вона вбачає маленькі паростки змін у культурній моделі (стосунки між соціальними суб'єктами, зовнішні типи, одяг, поведінку), що можуть стати актуальними та модними, та, використовуючи у своїх творах, що робить її ефективною на даний момент, активно їх розвиває.

Тим самим реклама інституалізує невеликі паростки субкультурних трансформацій у загальні ціннісно-нормативні орієнтації. Тобто можна сказати, що мистецтво здійснює формування культурних моделей із зовні, а реклама із середини.

Сьогодні реклама стала специфічною формою контактів між людиною та оточуючим середовищем. Реклама є формою комунікації, яка стає засобом соціально-психологічного впливу.

Згідно із теорією інформації та естетичного сприйняття (А.Моль) існує два види інформації, семантична та естетична. Семантична інформація слугує виключно практичним діям людини та вільно переводиться з одного коду на інший. Естетична інформація відображає внутрішній стан індивіда, вона веде переважно до емоційних реакцій. В рекламі ці два види інформації чітко простежуються.

Дослідження в галузі реклами та рекламної графіки свідчать, що рівень переробки та засвоєння інформації, що закодована в рекламному повідомленні залежить від того, які характеристики цієї інформації, тобто її тип, домінують в процесі декодування. З цієї точки зору можна виділити:

1) структурно-фізичні параметри інформації (форма літер, колір картинок);

— структурно-просторові риси (ритм, схожість, контраст, аналогія);

2) семантичні характеристики (пов'язані з переносом значення рекламного повідомлення та його перетворенням на абстрактному та реляційному рівнях)

— особливості, що належать до сфери «Я» отримувача інформації.

Як видно, перші два пункти складають естетичний тип інформації, останні — семантичний. За ствердженням К.Альбіна переробка інформації, що ґрунтується на просторових рисах, тобто естетичної, найменш глибока. Вона не заохочує споживача в подальший серйозний процес сприйняття та інтерпретації змісту повідомлення. В протилеж цьому, інформація семантичного характеру та характеристика індивідуального «Я» отримувача викликає його активну участь у сприйнятті. Отже, естетична інформація виступає в ролі спонукача уваги до рекламного повідомлення, але залишається лише «шумом» який, до того ж, заважає сприйняттю та інтерпретації самої інформації. Усвідомлена увага до рекламного повідомлення виникає в результаті неодноразової демонстрації або ефективній формальній, змістовно-семантичній чи емоційній конструкції. І тільки на цьому етапі рекламне повідомлення стає елементом інформаційної передачі.

Звідси можна зробити певний висновок щодо ефективності виконання завдання комерційної реклами, тобто спонукання споживача придбати товар чи

скористатись послугами. Чим конкретніше повідомлення, тим скоріше воно перетворюється в мотивуючу інформацію, тим скоріше споживач нею скористується. Чим вищий рівень художності, образності, естетичності рекламної графіки, тим більш часто треба її демонструвати в рекламних носіях, оскільки в цій ситуації перетворення в інформацію уповільнюється.

Можна зробити ще один висновок, більш конкретний. Співвідношення естетичної та семантичної інформації змінюється в залежності від стадії рекламної кампанії. Спираючись на теоретичну класифікацію реклама є трьох типів:

— інформаційна: етап виведення товару на ринок. В цей період головним завданням є первісний попит;

— умовляльна: етап зростання. В цей час постає завдання вибіркового попиту. Поступово умовляльна реклама переходить в порівняльну;

— нагадувальна: етап зрілості.

Отже, на першому етапі, у випадку рекламування нового, невідомого публіці товару доречним є максимальне використання семантичної інформації. В ситуації рекламування знайомого споживачеві товару, в силу повторення рекламних повідомлень, кількість семантичної інформації можна знижувати, водночас підвищуючи естетичну. Саме рівень використання у рекламному зображенні семантичної та естетичної інформації є показником, що наближує його (у всякому випадку з точки зору естетичного сприйняття) до творів мистецтва.

Розглянуті аспекти співвідношень реклами та мистецтва дозволяють зробити висновок, що ці впливові соціальні інститути не є тотожностями. Вони виконують ряд схожих соціальних функцій, але завдання їхньої дії, шляхи реалізації та результати дещо різняться.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

**Ф. М. КИРИЛЮК
РОБЕРТ ОУЭН — МИРНЫЙ РЕФОРМАТОР
КАПИТАЛИЗМА (НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ
ОЧЕРК)**

Кирилук Федор Михайлович — доктор философских наук, профессор Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

О лучшем устройстве общества люди мечтали веками. Одни мечтали о царствах, другие о жалком клочке земли. Среди мечтателей были и такие, которые мечтали о судьбах всего человечества. Одни возвращали свои реформаторские планы в тиши кабинетов, создавая панацеи от всех социальных бед. Другие поднимали крестьян на борьбу «за тысячелетнее царство» справедливости и равенства. Многие отдавали десятки лет жизни тюрьмам и ссылкам, шли на казнь за всеобщее счастье. Чем выше в своем развитии поднималось человеческое общество, тем ярче проявлялось мечтание о таком справедливом обществе, в котором не будет угнетателей и угнетенных, а единственным властелином станет освобожденный труд.

Тысячелетиями жила в человеке мечта о счастье и тысячелетиями оно вынашивало социалистический идеал, олицетворявший эту мечту. Его формирование прошло долгий путь в истории мысли и социальных движений, путь гениальных прозрений и горьких ошибок, падений и взлетов.

Одним из видных представителей утопической социалистической мысли, оставившим заметный след на этом большом пути был Роберт Оуэн — великий гуманист и просветителей XIX века, которому 14 мая 2001 года исполняется 230 лет со дня рождения.

Основоположники марксизма называли его «основателем английского социализма», относили к «патриархам социализма» на плечах, которых стоит научный социализм. В их произведениях имеется более 110 ссылок на Р. Оуэна. В данном случае К. Маркс и Ф. Энгельс ведут с ним научную полемику, в другом вместе с ним выступают против вульгаризаторов и различного рода фальсификаторов и ниспровергателей социалистических идей, в третьих, резко критикуют его за мистицизм и непоследовательность. Однако, всегда Р. Оуэн так же как и другие великие социалисты-утописты Ш. Фурье, и Сен-Симон, для основоположников марксизма были великими научными

авторитетами.

Роберт Оуэн вошел в историю как человек, который дал яркую и глубокую для своего времени критику капитализма. По данным библиографии Национальной библиотеки Уэльса и Уэльского университета его перу принадлежит более 150 трудов в первом издании, более 200 — в следующих изданиях.

Выходец из мелкобуржуазной семьи, но прожил 87 лет как мирный реформатор. А начал ее с чисто практических опытов усовершенствования ведения одного промышленного предприятия в Шотландии, в котором состоял акционером.

Теоретические воззрения Оуэна явились результатом не научных изысканий и исследований или отвлеченных размышлений, а в большей части — результатом наблюдений над явлениями общественной жизни, на которые он наталкивался в практической реальности. Логикой самой жизни он пришел к выводу о необходимости реформировать, вернее, убрать с пути, подрубить коренные основы своей привычной старой Англии: частную собственность и религию, буржуазное государство и существующую форму брака и семьи.

Сорок лет служил он неустанно интересам трудящегося класса, как он его понимал. Он настойчиво и горячо боролся за законодательное ограничение рабочего дня, за охрану труда, за просвещение рабочих масс, за общественное воспитание детей.

Его жизнь состоит как бы из двух частей. Говоря словами Ф. Энгельса, «пока он выступал как филантроп, он пожинал только богатство, одобрение почет и славу. Он был популярнейшим человеком в Европе. Его речам благосклонно внимали не только его собратья по общественному положению, но даже государственные деятели и монархи. Но как только он выступил со своими коммунистическими теориями, дело приняло другой оборот... Он знал, что ему предстоит стать отверженным в среде официального общества и лишиться своего общественного положения. Но эти соображения не могли остановить

Оуэна, не убавили его энергии, его бесстрашного нападения».

С самых ранних лет Оуэн не переставал удивляться тому, что «мир насыщен богатством и всюду царит нищета». Он был убежден с том, что в пороках человека виновны экономические отношения капитализма, которые уродуют человека. Это — частная собственность, конкуренция, жажда наживы, кризисные перепроизводства. А раз так, поскольку личности формируются под воздействием окружающих обстоятельств, постольку их нужно заменить. Оуэн был уверен, что это преобразование подготовлено ростом материальных, производительных сил общества, гигантским подъемом промышленности.

С другой стороны, эта уверенность еще более окрепла, когда удался его эксперимент в Нью-Ланарке. Здесь впервые в истории была поставлена и положительно решена проблеме взаимосвязи экономической эффективности и социальных факторов труда благодаря тому, что не машина, не показатели выработки, а человек рассматривался как основной элемент производства.

Однако, Оуэн при этом оставался идеалистом: он возлагал все надежды на перевоспитание людей путем хорошего примера и пропаганды, просвещения масс. Ф.Энгельс отметил такие существеннейшие недостатки оуэновского социализма: терпимость к буржуазии, его «смирный и миролюбивый характер», «абстрактность» его принципов, непонимание исторического развития, отрицательное отношение к «озлоблению» рабочего класса, т.е. классовой борьбе, проповедь «филантропии и всеобщей любви».

Р.Оуэн был первым из утопистов, ориентировавшимся на преобразующую роль рабочего класса (хотя и видел в нем мирного реформатора). Он — единственный пытался связать, пусть на основе ненаучной теории и потому ненаучно, проблему социалистического преобразования с рабочим движением. Он первым объяснил в национальном масштабе разрозненные профессиональные союзы английских рабочих. Он был инициатором создания кооперативных организаций трудящихся. В.И. Ленин по этому поводу говорил, что мы находимся в оуэновском «кооперативном социализме сплошь фантастику, нечто романтическое, даже пошлое в мечтаниях о том, как простым кооперированием населения можно превратить классовых врагов в классовых сотрудников и классовый мир «так называемый гражданский мир».

Сам Оуэн дошел до понимания, что в «косной Англии он замурован со всех сторон». Поэтому он попытался осуществить свой идеал за ее пределами. Несколько раз он пересек океан, чтобы основать в Америке социалистические общины. И каждый раз они терпели неудачу. Вместе с ним опыт существования таких общин показал большую важность пробле-

мы воспитания человека коммунистического общества. Оуэн формировал целый ряд качеств, которыми должен обладать человек коммунистического общества, а именно: честность, трезвость, прилежание, забота об общем благе, опрятность, стремления к знаниям, убеждение, что характер человека создается не им самим, а окружающими условиями. Всю жизнь он прожил по принципу: «Я счастлив, если счастливы другие», которым пронизана вся его система воспитания. Именно Оуэну принадлежит пальма первенства среди социалистов-утопистов в обосновании необходимости нового ассоциативного образа жизни и обрисовать некоторые характерные его черты.

Российское освободительное движение, как и во всей Европе, отчетливо испытывало на себе благородное прикосновение прогрессивных мыслей Р. Оуэна. «Я жду великого от вашей родины, — говорил он при личной встрече А. Герцену, — у вас поле чище, у вас попы не так сильны, предрассудки не так закостенели... а сил-то..., а сил-то!» На фабрике Р. Оуэна побывал А.И. Тургенев, Н.П. Огарев, разрабатывая проект устройства крестьянской политической школы, пытался создать ее по типу «социального поселка Оуэна». Идеи Оуэна оказали также некоторое влияние на формирование взглядов Н.Г. Чернышевского, Д.И. Писарева и др.

Глубочайшие изменения произошли в мире с той поры, когда жил Р.Оуэн. многие его идеи не выдержали проверку временем, оказались фантастичными. Но оуэновские мысли, об изувеченности человека, брошенного капиталистической действительностью в ее магнитное поле, о гнетущей человека несвободе бытия его и сознания, в условиях буржуазного строя не потеряли значения и в наши дни.

Приказчик магазина

С десятилетнего возраста Роберту Оуэну пришлось самому зарабатывать деньги на хлеб насущный. Старший брат подыскал место в Стамфорде близ Лондона у одного купца, некоего Мак-Гуффога.

Его новый хозяин добился благосостояния тяжелым трудом. Он был во всех отношениях порядочным человеком и обладал сильным характером. Поэтому молодой Оуэн находил время для чтения и занятий. Он очень много занимался точными науками: математикой, естественными науками. Не забывал и историю, которую любил по-особому. Она ему помогала разбираться до некоторой степени в вопросах религиозного характера, и все больше вызывала сомнений о сущности реального бытия.

Первым серьезным столкновением с реальной действительностью стала его борьба за лишение воскресного отдыха религиозного характера. Уже тогда он назвал этот день «как благодетельная мера защи-

ты трудящегося человека». Работа в воскресенье и тому подобное «осквернение субботнего дня», чему он был еженедельным свидетелем, его так возмущали, что он написал стоящему тогда во главе правительства Питту длинное письмо, в котором требовал строгого соблюдения закона о праздничном отдыхе. Однако это письмо он не отправил, а разорвал и бросил в корзину. Это был, по сути, первый, акт в защиту трудящихся.

Оуэн не только старательно относился к служебным обязанностям, он внимательно изучал посетителей лавки, интересовался их условиями жизни, настроениями. Ему очень нравилось, когда кто-нибудь из них рассказывал остросюжетные былинны и анекдоты, в которых находилось отражение реальной жизни. Позже он сам признается, что запомнил на всю жизнь одну былинку из жизни лавки.

Некая покупательница «более богатая деньгами, нежели умом», однажды потребовала самого тонкого ирландского полотна. Ей показали требуемое, заявив, что цена его — 8 шиллингов за ярд.

— Я желаю лучшего качества; это полотно не достаточно хорошее для меня.

— М-м, но более тонкого и другого полотна, чем за 8 шиллингов не существует, — сказал Мак-Гуффо, стараясь убедить покупательницу.

Затем, желая не потерять богатую покупательницу, он попросил, чтобы Робертс принес другой кусок полотна, которое отличалось бы наибольшей тонкостью, но зато будто стоило 10 шиллингов за ярд.

— Вот, это то, что я хотела, — ответила довольная покупательница, укладывая покупку в сумку. Оуэн тут же выразил свое недовольство, мысленно заявив: «Прочитать глупую женщину, — это хорошо и справедливо. Но совершить обман — этого не должно быть!» И поставив, по 8 шиллингов за ярд, подал чек покупательнице. Барышня подумала, что произошла ошибка, и подала причитающуюся по ее мнению заявленную сумму, сосчитав по 10 шиллингов за ярд. Однако, когда ей объяснили в чем дело она пришла в сильнейший гнев: над ней, мол, насмеялись, ее бесовестно обманули. Все объяснения о мнимом обмане не увенчались успехом. Мак-Гуффог навсегда потерял такую богатую покупательницу.

Такие житейские истории, которые приходилось видеть юноше в течении 4 лет, еще больше укрепили сознание в далеко не коммерческих воззрениях. Он все более отчетливо понимал, что лишь насковзь иковерканные и ненормальные условия делают не только возможными, но даже вызывают подобные явления. Перед его разумом, стремившимся проникнуть в глубь вещей, все более и более выдвинулась пропасть, существующая между теоретически признанными правилами морали и правилами жизненного опыта, проводимыми на практике.

Он начал задавать себе вопрос: вечна ли эта пропасть? Существует ли она в силу неизбежного закона природы, или она лишь следствие общественных условий, которые можно преобразовать?

Жизнь в Стамфорде для Оуэна была скучной, однообразной, и слишком надоела. Его больше всего, как магнит, тянет Лондон. Это внутреннее стремление 14-летнего юноши заметил и Мак-Гуффо. Уж очень не хотелось ему его отпускать. Однако, Оуэн был настолько последовательным в своих суждениях, и убежденным в своей правоте, что Мак-Гуффогу ничего не оставалось, как отпустить Роберта в Лондон.

В 1785 году, снабженный отличными рекомендациями своего бывшего шефа, Оуэн прибыл в этот таинственный и гигантский город.

Здесь он поступил приказчиком в галантерейный магазин фирмы «Флинт и Патер». Магазин размещался на старом Лондонском мосту. Торговля здесь очень сильно отличалась от торговли у Мак-Гуффога в Стамфорде. Здесь покупатели были из низшего класса. С ними обращались по-другому. Не позволяли долго торговаться, каждый товар имел свою цену, притом более дешевую, чем в других магазинах. И если покупатель мешкал, или долго колебался, спрошенный им товар убирал и приказчики переходили к другим покупателям. Заработная плата составляла 25 ф. ст. в год, кроме стола и комнаты. Работа была очень тяжелая. В своем распоряжении он имел только поздние вечерние часы, и занимавшаяся зарплата заставляла его большей частью за книгами.

По свидетельству самого Оуэна обязанности приказчика в этом всегда переполненном магазине были очень тяжелы. Они должны были встать, позавтракать, одеться и быть готовыми для приема покупателей к 8 часам утра. Одевание тогда было делом не из легких.

Каждый день юному Оуэну приходилось ожидать своей очереди у парикмахера. Ему следовало напудриться, напomadиться и завить свои волосы. По обе стороны головы он носил два двойные букли и тугую косичку. И до тех пор, пока все это не было приведено в порядок, нельзя было появиться перед покупателями.

Между 8 и 9 часами магазин начинал наполняться покупателями. Хотя размеры магазина были достаточно велики, спустя некоторое время в нем образовывалась настоящая давка. Так все продолжалось до вечера, точнее до 22.00-22.30. обед и чай происходили наспех. Единственной регулярной едой были завтраки, если не считать воскресных дней, когда подавался хороший хлеб.

После ухода покупателей приходилось некоторое время работать в магазине. Количество товаров, с которыми имели дело в розничной торговле, было

бесчисленно.

Посмотрев их, покупатели бросали их и нагромождали кучами. В магазине был настоящий хаос и беспорядок. Навести полный порядок в течении дня было невозможно из-за большого скопления людей. Поэтому это приходилось делать после работы, часто до 2 часов ночи. И после этого на сон оставалось всего 5 часов.

Такое напряжение на работе главным образом было в весенние и летние месяцы. Однако природный оптимизм Оуэна заставлял его прийти к выводам, что работа эта была для него чрезвычайно полезна. Она давала ему тренировку и вырабатывала сноровку. Приучив его к скорой и напряженной работе, к быстроте и поворотливости, она познакомила его с совершенно другими слоями населения.

Здесь он проработал около года, затем получил от брата вызов на новую работу в Манчестере.

Манчестер

Роберт Оуэн прибыл в Манчестер в 1787 году. На всем пути из Лондона его не покидала мысль о прожитом, и каждый раз он ловил себя на мысли: «А ведь недаром прошел год в фирме Флинт и Памер, как ни была тяжела работа, однако удалось главное — узнать жизнь многих слоев Лондона». Но больше всего его тревожила предстоящая работа. Ведь он ехал в один из городов, который принес мировую славу Англии. Это был центр текстильной промышленности.

Это волнение Оуэна было замечено его соседями по купе. Один из них, когда поезд миновал Блекстон-Эдж, обратился к Роберту: «Сер, видно Вы никогда не были в этих краях. Сейчас мы вступили на одну из красивейших местностей. Сто лет назад здесь были сплошные болота с редким населением. А сейчас! Это наиболее густо населенная часть Англии. Сравните, если только в Манчестере в XVII веке не было и тысячи человек. Сейчас в нем с примыкающими поселками проживает около 350 тысяч человек».

Роберт, очарованный красотой проезжавших поселков, явно не хотел продолжать разговор. Перед ним открывалась местность с восхитительно покрытым зеленым ковром долин и рек. Он только понаслышке знал, что здесь протекают такие реки с их притоками как Рибл, Эруэлл и Мерсей.

Однако, подъезжая к Манчестеру перед взором Роберта открывалась все более неприглядная картина. В городах и поселках он обнаружил резкую контрастность во внешнем виде. Однако часть из них плохо и неправильно застроена, с грязными дворами и улицами. Они полны угольного дыма и производили особенно мрачное впечатление своими зданиями, сложенными из ярко-красного, но уже успевшего

почернеть кирпича. Другая часть, благодаря своему очаровательному местоположению и архитектуре, ухоженная, чистая, явно принадлежала богатому классу общества.

Еще более в этом убедился Оуэн в первые дни, когда он знакомился непосредственно с Манчестером.

Манчестер располагался у подножия южного склона цепи холмов, которая тянется от Олдема между долинами рек Эруэлл и Медлок. Обращает на себя внимание своеобразие застройки города. Оно заключается в том, что на основании определенного осознанного расчета рабочие районы самым строгим образом отделены от тех частей города, которые предоставлены богачам. В центре города находился довольно обширный торговый район, состоящий из контор и торговых складов. От биржи расходятся главные улицы по всем направлениям и окраинам города, на которых расположены непрерывные ряды магазинов. Именно из них расположились бесчисленное множество мелких производителей и торговцев. За ними в глубине скрываются улицы с магазинами второго ранга и пивными, заканчивающиеся невзрачными магазинами. Они становятся чем дальше, тем грязнее, и все чаще уступающими место кабаками и трактирами, клиентами которых в основном являются рабочие и только рабочие.

Осмотрев старую часть города, расположенную между северной границей бедного квартала, а рекой Эрк, Роберт пошел вверх по улице Лонг-Миллгейт. Начиная от старой церкви, по левой стороне, разместились дома, которые до недавнего считались лучшими постройками, так как в них жили в основном зажиточные люди. Однако, вскоре, став слишком неудобными, их бывшие обитатели переселялись в другие роскошные жилища. Таких, например, как Читем-Хилл, Бротон, Пендлтон, которые разместились на загородных, хорошо проветриваемых возвышенностях с чистым и свежим воздухом. Видно было, что даже этот, некогда богатый район, начинал постепенно хиреть. Здесь так начали перестраивать и достраивать дома, что между ними не осталось ни одного кусочка, на котором можно было что-нибудь построить. Между ними оставались узкие проходы, в которых даже два человека не могли разминуться. Через них можно было попасть во внутрь дворов. Зайдя через один из таких проходов перед Оуэном открылась самая отвратительная картина. Он увидел грязь, неопрятность, которая могла любого человека привести в ужас. Везде кучи мусора, лужи гниющей мочи и испражнений. Более того, несколько кожевенных предприятий заполнили всю окрестность запахом разлагающихся животных отходов. Далее с ними расположились красильни, костомольни и другие заводы, жидкие и твердые отходы, которые сплавляли в

реку Ерк. Можно себе представить, какого рода осадки оставляет эта река.

Не лучшими представились Роберту и сами жилища. Одни из них развалены без крыш, заполнены мусором, другие построены так, что первый этаж необитаем, не имеет ни окон, ни дверей. Эта удручающая картина представилась по левую сторону Лонг-Миллгейт. Достаточно пройти из одного двора в другой, как сразу же можно заблудиться. Везде ветхие жилые сооружения. В домах редко где можно увидеть дощатый или каменный пол, но зато почти везде встречались плохо прилаженные окна и двери. Везде кучи мусора, нечистот и отходов, стойные лужи вместо канав, и запах, которого достаточно, чтобы сделать здесь жизнь невозможной для человека хоть сколько-нибудь культурного.

Но довольно! В этом районе реки Эрк примерно одна и та же картина везде. Запущенность внутри домов целиком соответствует окружающей грязи.

И Оуэн решил посетить другой более новый квартал, который тянется от церкви Сент-Майклс до Уити-Гров и Шед-Хилл. Поначалу ему показалось, что здесь больше порядка. Вместо хаотической застройки он увидел здесь прямые улицы и тупики или четырехугольные двory.

Чем дальше в глубь района шел Оуэн, тем сильнее перед его взором представлялось сходство с уже увиденным. Единственную особенность, которую он заметил, было то, что во многих дворах и на улицах масса бродячих свиней. Позже он узнал, что здесь как и в большинстве других рабочих кварталах Манчестера, колбасники снимали двory и устраивали в

(Продолжение читайте в следующем номере альманаха)

них свинарники. Почти в каждом дворе имеется один или несколько таких отгорожений, куда обитатели двора сбрасывали все отбросы и нечистоты. Свиньи от этого жиреют, а воздух, и без того спертый в этих застроенных со всех сторон дворах окончательно портится от гниющих растительных и животных веществ.

Из бесед с жителями этого района Роберт Оуэн пришел к выводу о том, что такое положение с жилищными условиями рабочих классов стало возможным благодаря промышленному буму. Только промышленность загнала в такие дома те полчища рабочих, которые в них теперь ютятся. Только промышленность застроила каждый закоулок между старыми домами, чтобы разместить массы, которые она привлекла из сельскохозяйственных областей и из Ирландии. Только промышленность позволяет владельцам этих хлевов сдавать их людям в качестве жилья за высокую плату.

О резких контрастах жизни Оуэна убеждала вся предшествующая жизнь. Очень запомнился один из первых дней в Манчестере, когда он, знакомясь с городом, разговорился с одним из встретившихся интеллигентным по виду мужчиной. Весь его вид подчеркивал его глубокую неудовлетворенность существующими порядками. С первых минут разговора Оуэн убедился, что этот человек из большого числа тех, кого затронула промышленная революция. Он безработный.

Оуэн прибыл в Манчестер по приглашению своего брата Уильяма. Он подыскал здесь Роберту работу с жалованьем 40 ф. ст. Это было оптово-розничное предприятие Сатерфилда.

В. О. ТАРАН

ПРОБЛЕМА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Таран Володимир Олександрович — професор кафедри соціально-економічних дисциплін Запорізького юридичного інституту МВС України, кандидат філософських наук, доцент

Перспективи розвитку будь-якого перехідного суспільства завжди розгортаються як складний процес «просування» історичної необхідності через багатоваріантне поле можливостей, що залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних, закономірних та випадкових тощо факторів і дає підстави для різноманітних аналітичних міркувань і прогнозів. Це повною мірою має відношення для виявлення ідеологічних тенденцій як можливих векторів соціальних перетворень в перехідному українському суспільстві, де, з одного боку, зіткнення, взаємопереплетення та взаємозаперечення комуністичної, націоналістичної

та ліберальної ідеологічних течій відповідає процесу трансформації соціальної структури і домінуючих у соціумі ціннісно-орієнтаційних систем, але з другого — кожна з них має свою соціальну основу та певну логіку існування і перспективу розвитку.

В контексті широких політико-економічних та юридично-правових перетворень, метою яких проголошується укріплення демократичних інститутів, розширення правової основи суспільного життя, формування ринкових відносин, орієнтація на європейську систему цінностей, специфічний інтерес викликає осмислення стану і перспектив розповсюдження в

перехідному українському суспільстві ліберальної ідеології.

Ліберальна ідеологія є органічним продуктом розвитку європейської культурної традиції, яка, за визначенням А.М.Шлезінгера молодшого створила «...унікальне джерело... ідей індивідуальної свободи, політичної демократії, правління закону, прав людини і культурної свободи...» [1; 88]. Вихідні принципи цієї ідеології починають формулюватися ще в працях Г.Гроція, Т.Гоббса, Дж.Локка, Ш.Монтеск'є, продовжуючи свій розвиток в ідеях І.Канта, А.Сміта, В.Гумбольта, Т.Джеферсона, Дж. Медісона, Дж.С.Мілля, А.Токвіля та інших. Вона залишається однією з тих найвпливовіших сучасних ідеологій, яка значною мірою відповідає певній спрямованості суспільства, орієнтованого на західну модель цивілізації, до його демократичного, правового, громадянського, соціального стану. І це не випадково, оскільки головний принцип лібералізму — свобода особистості вирішується ще й через пошук механізму забезпечення такої свободи, адже, як відомо, зіткнення навіть двох свобод може призвести до насильства. У зв'язку з цим лібералізм на відміну від, скажімо, анархізму, визнає державу як надособистісну суспільну інституцію, що гарантує індивідуальні свободи. На тлі відношення до авторитаризму в усіх його формах, лібералізм зберігає при цьому індивідуалістичний характер, оскільки цінність соціальних інституцій та груп визначає через те, як вони захищають окрему людину [2; 214].

Лібералізм став невід'ємною складовою прагнення громадян не тільки до економічної, але й до політичної свободи, яка фактично означає право людини брати участь в управлінні державою. Причому, політична свобода розглядається ліберальною ідеологією не як самоціль, а лише як засіб забезпечити громадянську свободу, на якій і будується державний устрій. Звідси не випадково, що ліберальна ідеологія об'єднує переважно прибічників парламентського устрою, буржуазних свобод і, перш за все, свободи капіталістичного підприємництва [3; 30]. Такі загальні сутнісні особливості лібералізму та відповідність його інтересам певних соціальних груп роблять ліберальну ідеологію досить привабливою для перехідних пострадянських суспільств. Його вихідні положення, дійсно, з одного боку, відповідають прагненню суб'єктів суспільних відносин до економічної незалежності і автономності, з другого — спробам позбавитись наслідків тоталітаризму з його сталим намаганням «розчинення» особистості в загальній суспільній масі, і з третього — потребі в створенні сприятливих умов для формування правових, соціально орієнтованих громадянських держав.

Все це значною мірою відповідає стратегічній спрямованості розвитку України, яка згідно з Конституцією визначається як «суверенна і незалежна, де-

мократична, соціальна, правова держава» [4; 4]. Однак реальний процес створення подібної держави відбувається в умовах складного відношення до лібералізму і суперечливого сприймання ліберальних цінностей.

Як свідчить соціальна дійсність, ідеологічну основу лібералізму в Україні створює практична зацікавленість деяких шарів населення в капіталізації суспільства на зразок найбільш розвинутих західних країн.

Подібна зацікавленість на рівні теоретичного обґрунтування знаходить підтримку серед тих науковців, котрі для «удосконалення» чи реформування українського суспільства пропонують саме ліберальний вектор його розвитку, що розробляється на основі переосмислення сучасних ліберальних технологій найбільш розвинутих країн світу. Значну кількість таких науковців складають гуманітарії і фахівці, орієнтовані на пріоритет демократичних цінностей, індивідуально-особистісної та національної свободи — тобто прихильники ідей, що ґрунтуються на індивідуалізмі як специфічному феномені української культури і ментальності, який упродовж сторіч позитивно вирізняв Україну з деперсоніфікованого православно-візантійського моноліту і є, на думку деяких мислителів, логічним продовженням скандинавської демократичної лінії, започаткованої ще в Україні-Русі [5], та певної світоглядно-філософської традиції, історично сформованої в надрах української суспільно-філософської думки.

Позиції ліберальної ідеології підтримують і носії технократичної свідомості, які частіше за все є представниками тієї частини технічної інтелігенції, приватного сектору, підприємців, управлінського апарату і т.ін., що найбільш відверто виступають за створення і укріплення ринкових відносин в суспільстві. Ринкові ж відносини розглядаються ними як найдосконаліша форма оптимізації виробництва, в основі якої лежить механізм його внутрішнього саморозвитку.

Однак поступовому розповсюдженню і укріпленню ідеології і практики лібералізму в Україні активно сприяє і «зовнішній» фактор, роль якого не можна призменшувати в умовах намагання молоді української держави інтегруватися в лібералізоване європейське співтовариство. Насправді, цьому процесу дуже активно сприяють як західні теоретики і фахівці-радники, так і політичні лідери провідних західних країн, керівники міжнародних фінансових організацій (МВФ, СБ та ін.) та комерційних структур, пов'язуючи можливість своєї політичної, фінансової та економічної підтримки України з активними її кроками в напрямку реалізації ліберальної ідеології. Сама ж ідеологія лібералізації українського суспільства, за пропозиціями західних фахівців, ґрунтується на досить конкретних принципах: якомога повніше відлучення держави від втручання в економіку; тотальна приватизація у

промислового виробництва, сільському господарстві, торгівлі, фінансовій сфері тощо; беззастережна лібералізація зовнішньоекономічної діяльності; ніякої дотації сільському господарству і вугільній промисловості; відсутність державного замовлення; побудова ринкової системи класичного капіталізму за моделлю Адама Сміта та Чиказької школи (XVIII-XIX ст.) [6; 47].

Сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів створила об'єктивну передумову для висунування президентом Л.Кучмою фактично проліберальної програми на президентських виборах у 1999 році [7], а підтримка його політичної платформи більшістю виборців свідчить про певну зацікавленість в перспективах перетворення суспільства на ліберальних основах.

До речі, про позитивну трансформацію «психологічної готовності» українського суспільства до втілення деяких принципів лібералізму свідчать певні зрушення в настроях населення України. Наприклад, на кінець 1995 року за даними служби Соціс-Геллап прихильниками ліберальних змін в Україні були лише 5,9 відсотка опитаних [8; 28]; навіть приватизаційні сертифікати наприкінці 1996 року отримали лише близько 85% українських громадян, тобто не отримав кожний сьомий [9; 21]. Однак ставлення до лібералізму в українському суспільстві поступово змінюється, про що свідчить, зокрема, зміни у відношенні до нього серед представників різної політичної орієнтації. Очевидно, що найбільш послідовними прихильниками ліберальної ідеології та ліберальних перетворень в Україні є переважна більшість націонал-демократів, християнських демократів, лібералів, націонал-радикалів. Показником тут може служити відношення до приватизації як одного з важливих елементів механізму лібералізації суспільства, зафіксованого одним з соціологічних опитувань у 1998 р. Так, як виявилось, 61,1% з респондентів правоцентристських поглядів є «оптимістичними прихильниками приватизації», 23,3% «песимістичними прихильниками», 15,6% «противниками приватизації». Однак характерно, що певну «сприйнятливість» до ліберальних перетворень в українському суспільстві демонструє і ліве крило політичного спектру країни. До нього входять, зокрема, представники колишніх партійно-номенклатурних шарів, і навіть частина активних партійців лівого крила політичного спектру країни, в тому числі й лідери комуністичного руху в Україні. Так, згідно з результатами того ж опитування, лише 66,7% з прихильників «лівих» поглядів назвали себе «противниками приватизації», в той же час 22,8% з них визначились як «песимістичні прихильники», а 10,6% — «оптимістичними прихильниками приватизації» [10; 55]. У більш конкретному вигляді «лібералізація» ідеологічних орієнтацій «лівих» знаходить про-

яв у толерантному ставленні їх до елементів приватної власності, підприємницької діяльності, підприємців, фінансових магнатів і т.ін, що разом з тим сполучається з використанням тими ж «лібералізованими» лівими застарілих політичних гасел, які відстоюють пріоритет планово-розподільчої організації суспільства, принципи командно-адміністративного керування економікою, збереження колгоспно-радгоспної системи тощо.

Щоправда, подібну тенденцію посилення симпатій певною частиною українського населення до позицій лібералізму необхідно сприймати з урахуванням деяких корекцій, що ґрунтуються на культурних і психолого-ментальних особливостях перехідного українського суспільства. Справа в тому, що провідні гасла ліберальної ідеології сприймаються представниками цієї частини частіше за все як соціальний міф про ідеалізоване майбутнє на зразок розвинутого Заходу.

ГПри цьому кінцева мета досягнення всезагального добробуту суспільства пов'язується лише із зовнішніми проявами лібералізму без урахування того, що само ліберальне суспільство виникає не з причин якогось чуда чи зовнішнього нав'язування, а стає логічним результатом свого послідовного історичного розвитку, його специфічних соціокультурних основ, тривалої наполегливої праці всіх його соціальних шарів з практично атрибутивною відповідальністю за власну свободу і вибір, з елементами ризику, з можливими невдачами, матеріальними та соціально-статусними падіннями тощо. Тобто, якщо говорити про сучасні розвинуті держави, в яких домінують ліберальні цінності, то йдеться про органічне вплетення ідеології лібералізму в історію і культуру кожної конкретної країни. Наприклад, у США протягом усього історичного періоду їх існування ідея «великого лібералізму» завжди перемагала, справляючи позитивний вплив на розвиток суспільства та об'єднуючи його [11; 47-48].

Ідеалізуючи роль певних зовнішніх форм ліберального суспільного життя, в сучасній Україні з'явився помітний потяг до активної участі в численних сумнівних підприємствах, у тому числі на зразок різноманітних фінансових пірамід. Переважна їх більшість рекрутує своїх «клієнтів» з урахуванням розповсюджених в суспільстві морально-психологічних та культурних норм, часто пропонуючи, зокрема, досить легкий спосіб збагачення за рахунок знайомих і близьких цих же самих клієнтів, на що останні йдуть цілком усвідомлено. В такому вигляді прояви лібералізації в суспільстві якраз і сприймаються як способи «раптового» збагачення без прикладання якихось професійних або ж значних інтелектуальних чи фізичних зусиль. Звідси зрозуміло, що, перебуваючи в стані певного ірраціонального захоплення очікуваними позитивними наслідками тих чи інших «ліберальних» заходів, певна частина населення України висловлює

свою прихильність ліберальній ідеології і ліберальним перетворенням.

Очевидно, що зміни українського перехідного суспільства у ставленні до позицій лібералізму зумовлюються самою соціальною дійсністю. Реальний процес суспільних перетворень у сучасній Україні свідчить: принципи ліберальної ідеології вийшли за межі теоретичних обмірковувань і деякі з них вже знайшли прояв у конкретних заходах, що спостерігаються в законотворчих процесах та певних кроках внутрішньої реформаційної політики держави, особливо впродовж останніх років. Серед позитивних результатів таких кроків, які здійснюються незважаючи на наявність багатьох «стримуючих» факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру, можна виділити: досить повільний темп інфляції і навіть певні передумови подолання кризовості в деяких галузях виробництва, активізація торгівлі, суттєве розширення асортименту товарів на внутрішньому ринку та зняття проблеми «дефіцитності» значної їх частини, укріплення принципів демократичності, гласності, розширення дій правового поля, формування нової системи суспільних відносин і нового типу мислення, підвищення міжнародного політичного авторитету України, як країни, що розвивається цивілізованим шляхом і є реальним кандидатом до вступу в європейське співтовариство, впливаючи на вибір представниками певних шарів населення ліберального вектору світоглядно-ідеологічної орієнтації, тощо.

Подібні зрушення зумовлюються в першу чергу намаганням створити певні умови для формування ринкової системи, точніше, програми-максимум — «соціальної ринкової системи» на зразок Західної Європи — стратегічного завдання для України. А звідси — запровадження програми приватизації державного майна і власності, послаблення контролюючих функцій державних органів і взагалі спроба дистанціювання держави від управління майже всіма соціальними процесами, насамперед економічними і т.ін.

Однак розробка таких широкомасштабних програм потребує комплексного і поетапного підходу, не в останню чергу пов'язаного з подоланням стереотипів мислення та інерції руху механізмів попередньої системи суспільних відносин. Перш за все необхідно позбавитись наслідків тоталітарної системи. Адже, як справедливо вважають деякі фахівці, лібералізація в тоталітарній чи абсолютистській державі завжди приховує в собі небезпеку і рідко закінчується успішно. Мається на увазі, що в таких умовах між державою та індивідом немає проміжних розвинутих корпоративних організацій: варто державі відмовитись від якихось своїх прерогатив, вони тут же захоплюються у стихійному та неорганізованому порядку і, як правило, стають спрямованими проти держав-

них інститутів [12; 68]. Позбавлення наслідків командно-адміністративних форм господарювання повинно відбуватися паралельно із створенням передумови для ефективної господарської діяльності осіб, які вже набули необхідних ділових, професійних та інших навичок ведення ринкового господарства. Це потребує і формування відповідних звичаєвих, моральних та правових регуляторів суспільних відносин, які на Заході, до речі, створювались протягом декількох століть. Характерно, що принципи ліберальної ідеології там, на відміну від комуністичної ідеології, практично не були тотожними ідеї формування певної соціальної мети, як загальної програми розвитку суспільства, зумовленою бажанням досягнення високого рівня життя населення. Фактично вони базувалися на культурно-світоглядних та морально-етичних принципах, пов'язаних, не в останню чергу, з протестантською етикою. Тому, мабуть, в деяких пострадянських країнах, таких як Чехія, Угорщина, Польща, країнах Прибалтики, де остаточно не втрапились відповідні морально-етичні традиції підприємництва та залишилися зв'язки з європейськими культурними (в тому числі релігійними) традиціями, застосування принципів ліберальної ідеології і перехід до ринкових відносин виявився не таким болісним, як у східно-європейських пострадянських країнах.

Звідси зрозуміло, чому ідеологія ринкових реформ і приватизації в Україні, що вважалась проявом «демократичних» перетворень, не знайшла реалізації, адекватної своєму ліберальному змісту і не мала позитивних соціально-економічних наслідків. Тобто вона (ця ідеологія) якраз і набула того змісту, що більш відповідає сформованому у нашій країні культурним і морально-правовим традиціям. Як приклад, «ваучерна» (сертифікаційна) приватизація, що була здійснена в Україні, не дозволила залучити інвестиції для розвитку виробництва, «розпорошила» власність серед численних довірчих товариств та інвестиційних фондів, ускладнила керівництво приватизованими підприємствами. Наслідки такої приватизації призвели навіть до зворотнього: виявилась більша зацікавленість нових «власників» у продажі акцій за вищою ціною, аніж у одержанні прибутку через участь у керівництві діяльністю цих підприємств. Не кажучи вже про те, що значна частина довірчих товариств вдалася до шахрайства, привласнила кошти громадян, привабивши їх обіцяними високими дивідендами. Нарешті можна казати, що виграв перш за все якраз керівний склад підприємств та пов'язані з ним представники владних структур і колишньої номенклатури, які пристосували механізм приватизації для власного збагачення. Як визначають деякі фахівці, «приватизація навіть дала той ступінь легітимності нагробованого номенклатурою, яку колишній режим намагався узаконити через ідеологію, а не через давній і плановий

інститут приватної власності, але так і не зміг її забезпечити» [13; 40]. Така ситуація стала можливою, зокрема, завдяки відсутності необхідної правової культури та соціальної пасивності рядових членів акціонерних товариств, які є результатом недосконалості демократичних інституцій.

На додаток до цього з'ясувалось, що взагалі створення великих та середніх підприємств через механізм приватизації в колективних власників не є найефективнішим засобом активізації процесу виробництва в ринкових умовах. Як справедливо пише з цього приводу О. Кошик, «увесь світовий досвід... свідчить: колективна власність ефективна лише на малих підприємствах, що працюють у стабільних економічних умовах. Ці підприємства, як правило, належать до галузей, які не визначають науково-технічного прогресу... По суті, робітничая власність є формою соціального захисту. Підприємства, які базуються на ній, користуються численними пільгами — податковими, кредитними, тощо. Головна мета їх створення — пом'якшення суспільних протиріч, що виникають в наслідок структурної перебудови економіки. Цей засіб соціального захисту досить обтяжливий для державного бюджету... У світі немає розвинутих країн, економіка яких базується на колективній власності робітників» [14; 2].

Такий висновок певним чином збігається і з тезою про те, що саме укріплення інституту приватної власності є важливою передумовою формування стійких носіїв ліберальної ідеології. Укріплення ж такого інституту передбачає створення міцного середнього класу як основного суб'єкта приватної власності. На жаль ані міцного інституту приватної власності, ані сформованого середнього класу в Україні поки що немає.

Звідси можна зробити висновок, що механізм і результати ідеології приватизації в Україні стали логічним продовженням попереднього культурно-світоглядного та морально-психологічного стану українського суспільства, а також етно-культурних особливостей історичного розвитку різних регіонально-територіальних утворень в межах української держави. Наприклад, якщо у Галичині та Києві «оптимістичними прихильниками приватизації» є більшість населення (відповідно 69,5% і 55,2%), то «противників приватизації» найбільше серед населення Донбасу (48,4%), центральних — Вінницької, Кіровоградської, Полтавської, Хмельницької областей (46,9%) та областей північного регіону — Житомирської, Черкаської та Київської (54,5%). «Песимістичні прихильники приватизації» найчастіше зустрічаються в Криму (85,4%) та в північно-східному регіоні — Харківської та Сумської областях (44,0%) [15; 54].

До речі, даний аспект свідчить, що при розробці і запровадженні ліберальної ідеології необхідно врахо-

увати не тільки західний теоретичний і практичний досвід лібералізації суспільних відносин, але й специфіку місцевих національних умов. Із цього приводу існує обґрунтована думка, що навіть за значної допомоги місцевим приватизованим підприємствам, яку здійснюють закордонні компанії, найбільш швидко і ефективно розвивається економіка країн, які використовують власні сильні риси національної економіки та особливості духовної атмосфери суспільства [16; 24]. Тобто йдеться про те, що ліберальна ідеологія, маючи певні загальні принципи, в той же час не тільки невід'ємна від національних культурних основ, але й здійснюється заради національних інтересів (національна економіка, національний виробник, національний ринок, національні соціальні проблеми тощо).

Тому цілком логічною можна вважати пропозицію деяких фахівців користуватися сукупністю різних економічних теорій — зокрема, української інноваційної теорії Михайла Туган-Барановського, Кейнса, монетаристської теорії, теорії раціональних очікувань і пропозицій та ін [17; 49]. Як бачимо, формування і запровадження принципів ліберальної ідеології потребує поєднання соціальних і етно-національних завдань.

У той же час неврахування специфіки соціокультурних особливостей перехідного українського суспільства, що стало результатом несформованості зрілого суб'єкта ліберальної ідеології, мало негативні наслідки. До них можна віднести, по-перше, втрату механізмів регульованості державною власністю, передача її на розсуд відомчої та регіональної номенклатури.

По-друге, недієздатність ухвалених Верховною Радою пакетів законів, спрямованих на регулювання економічних процесів, що створювались за західними зразками, для умов соціально-економічних відносин ринкової системи, якої в Україні фактично не існувало. Невідповідність законодавчої бази реальній економічній практиці не в останню чергу сприяла процесу «тінізації» останньої.

По-третє, що витікає з попередніх моментів — тотальна криміналізація суспільства. Певним чином вона пов'язана з розповсюдженням нової економічної парадигми, коли на зміну «моделі масового виробництва і масового споживання» прийшла «економіка послуг», орієнтована на кваліфіковане задоволення індивідуального, часто досить специфічного «примхливого» попиту, що часто знаходить конкретний прояв у легалізованій або напівлегалізованій системі кримінального сервісу.

По-четверте, руйнування традиційної моралі і соціокультурних цінностей. Адже цінності праці, знання, практика лицемірства і «привілей за заслуги перед суспільством», які домінували в попередній період, змінилися культом власного успіху, багатства,

практикою цинізму і наживи та т.ін. Подібна тенденція в духовному житті сполучається з розповсюдженням у суспільстві викривленим уявленням про ринкові відносини як такі, що відкривають шлях до абсолютної свободи дій без будь-яких обмежень з боку суспільства та державних структур, а також обмежень морального характеру. (Це, до речі, порушує один з основних принципів соціальної ринкової системи про чесність змагань у політиці й економіці, запропонований у свій час Л.Ерхардом). Така «ідолізація» ринкових свобод, що скоріше має відношення до феномену «псевдо-ринку», видає, так би мовити, суспільну санкцію на будь-яку заповзятливість, у тому числі й кримінальну. Можна навіть казати про тенденцію криміналізації суспільної свідомості як віддзеркалення криміналізованого буття суспільства, що знаходить прояв у розповсюдженні моральних принципів кримінального світу, його жаргону, риторики, романтизації та ідеалізації кримінального життя і «кримінальних героїв» тощо. Виділені моменти взагалі відіграли негативний вплив на формування і розповсюдження принципів лібералізму, надаючи йому характеру псевдолібералізму.

Все це в сукупності з іншими факторами — недосконалою кредитно-фінансовою системою і структурним розбалансуванням економіки — викликало інфляцію, падіння виробництва, безробіття, підвищення цін і зростання масового невдоволення населення, а тому й сприяло розповсюдженню серед тих верств українського населення, що економічно і морально найбільш постраждали в кризових умовах перехідного процесу, досить стійкої недовіри до лібералізму. Взагалі треба сказати, що така недовіра має тенденцію до періодичного посилення. Адже будь-який негативний результат соціальних експериментів в українському суспільстві відразу ж обертається такою ж негативною і різкою переорієнтацією по відношенню до всього, що має відношення до поняття «ліберальне».

Останнє також пов'язано ще й досить розповсюдженою недовірою щодо позитивних наслідків будь-яких, в тому числі і ліберальних змін. Хоча подібне «стримане» відношення певних шарів населення до ліберальних перетворень у країні є цілком зрозумілим. Адже, по-перше, в масовій свідомості відсутнє розуміння ідеологічних основ і природи лібералізму. Така позиція активно підсилюється антиліберальними висловлюваннями ідеологів певних політичних орієнтацій, налаштованих на реставрацію радянської системи, які намагаються довести, що кризовість українського суспільства зумовлена в першу чергу спробами застосування ліберального вчення, в результаті чого країна живе за «вовчими законами» [18].

По-друге, навіть сама програма ринкових перетворень в Україні з самого початку несла в собі амо-

ральний відтінок, оскільки знову ж таки будувалася на відомому постулаті про необхідність (вже вкотре?) терпіння і самопожертви переважної більшості населення заради ім'я свого «світлого ринкового майбутнього», в той час як незначна частина українського суспільства в результаті таких ринкових (чи псевдоринкових) заходів відверто демонструвала і продовжує демонструвати своє прогресуюче «благополуччя» вже сьогодні.

По-третє, непослідовність і фрагментарність ліберальних перетворень, що стало, з одного боку, проявом відсутності достатньої політичної волі тих, хто намагався здійснити такі перетворення, а з другого — причиною цілеспрямованих протидій економічним реформам деякими політичними силами та гальмування їх реалізації чиновницьким апаратом, не дала можливість практично показати українському суспільству конкретної переваги ліберальної ідеології в національно-українських умовах.

По-четверте, інерція неліберального минулого як прояв консерватизму суспільної свідомості, що зберігає ціннісні орієнтації колишньої радянської системи.

Все це свідчить: соціальна база лібералізму в перехідному українському суспільстві залишається досить розмитою і неорганізованою, що поки що дозволяє говорити не про існування якогось структурно і соціально вже остаточно визначеного суб'єкта ліберальної ідеології, а лише про суб'єкта незрілого, який знаходиться в стадії свого формування. В цілому цей суб'єкт ліберальної ідеології в Україні має досить активну, хоча й внутрішньо суперечливу авангардну ідеолого-формуючу частину, однак в ньому — перш за все з причин несформованості чисельної соціальної бази у вигляді середнього класу — залишається слабко розвинутою ідейно-генеруючою основою, що позбавляє і саму ліберальну ідеологію достатньо переконливої і міцної соціальної підтримки.

Звідси можна зазначити, що, відмічаючи певну тенденцію лібералізації українського суспільства, стверджувати про безумовну перемогу позицій ліберальної ідеології в Україні поки що передчасно. Незважаючи на наявність сталих прихильників і посилення її позицій в українському соціальному просторі, реальна підтримка ідеології ліберальних зрушень у певній частині українського населення часто пов'язана не з повним розумінням суті лібералізму, а з його ідеалізацією та одночасно скептичним ставленням цієї частини українських громадян до цінностей соціалістичної суспільно-політичної системи. Подальше ж розповсюдження лібералізму в Україні залежить як від знаходження оптимальної моделі ліберальної ідеології, що відповідає історичним традиціям і національним особливостям України, так і від позитивних практичних результатів ліберальних пере-

творень в українському суспільстві. Все це і створюватиме об'єктивну передумову для укріплення і розширення соціальної бази ліберальної ідеології на

новій, вже не романтизованій, а реальній хвилі активізації проліберальних настроїв у країні.

Література:

1. Семюел П. Хантінгтон. Захід: унікальність versus універсализм // Філософська думка. - 1999. - №1-2. - С.82-100.
2. Див.: Попович М.В. Нарис історії культури України. - К.: «АртЕк». - 1999. - 728 с.
3. Див.: Воронкова В.Г. Современный французский консерватизм. - К.: Либідь. - 1991. - 131 с.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. - К.: Преса України. - 1997. - 80 с.
5. Див.: Крымский С. Какие ценности и идеалы могли бы консолидировать наше общество? // День. - 11 декабря 1999 г.
6. Див.: Павловський М., Білорус О. Національний порятунок України - в принципово новій економічній стратегії // Віче. -1998. - №6. - С.45-50.
7. Див.: Інавгураційна промова Президента України Л.Д.Кучми в Національному палаці «Україна» 30 листопада 1999 року // Урядовий кур'єр. - 1 грудня 1999 р.
8. Див.: Кремень В., Ткаченко В. Жодний національний рух не гарантує демократичної політики // Віче. - 1997. - №2. - С.18-32.
9. Див.: Міщенко М.Д. Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві. - К. НІСД. -1998. - 102 с.
10. Див.: Там само.
11. Харц Л. Либеральные традиции в Америке. - М.: Мысль. - 1993. - 238 с.
12. Див.: Одайник В. Психология политики: Полит. и социал. Идеи К.Г.Юнга / Пер. с англ. К.Бутырина: Под общ. ред. [и с послесл.] В.Зеленского; Вступ. Ст. М.- Л. Фон Франц. - СПб.: Ювента. -1996. - 382 с.
13. Фридман Р., Мерфи К., Рапачинский А. Капитализм с компартийным лицом // Финансовая Украина. - 1996. - 6 февр. - С.40.
14. Кошик О. Приватизація та проблема формування ефективного власника // Приватизація в Україні. - 1994. - №3. - С.2.
15. Див.: Міщенко М.Д. Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві. - К.: НІСД. - 1998. - 102 с.
16. Див.: Погорелов А. Мы железным конем все поля обойдем // Финансовая Украина. - 1995. - 19 дек. - С.24.
17. Див.: Павловський М., Білорус О. Національний порятунок України - в принципово новій економічній стратегії // Віче. -1998. - №6. - С.45-50.
18. Див.: Пересунько С. Сегодня у Марчука «контрольный пакет» голосов «каневской четверки» // День. - 7 октября 1999 г.

Ю . П . СУРМИН

ПРОБЛЕМЫ ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОГО

МОРАЛЬНОЙ ОБЩЕСТВА

МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Сурмин Юрий Петрович — заведующий кафедрой философии, социологии государственного управления Днепропетровского филиала Украинской Академии управления при Президенте Украины, доктор социологических наук

Эпоха поставторитарного развития, развернувшаяся после народно-демократических революций 90-х годов в странах, образовавшихся на территории развалившегося Советского Союза, вызвала к жизни мощный поток обновления всех сфер жизни общества. По силе и многообразию её воздействия на общество можно сравнить, разве что, с эпохой Возрождения, которая засветилась ярким светом вступившей в мир личности после темной ночи средневековья. Как бы велико не было значение перемен произошедших в хозяйственном и политическом переустройстве общества, на первый план выдвигаются происходящие перемены в морали: принципах, нормах,

культуре, ценностях и т.д. Изменения, которые произошли в течение десятилетия в большинстве посткоммунистических стран столь масштабны и разительны, что многие люди не могут «освоить» их, принять их ценностное содержание. Человек напоминает растение перекаати-поле, которого несет куда-то ветер перемен.

Если экономические и политические трансформации достаточно хорошо исследованы, но нравственные перемены остаются наиболее сложными и малоизученными процессами. Общество, сжатое корсетом единой коммунистической моно морали, стало разрождаться огромным числом моральных

систем, подсистем, моральных ценностей, моральных достижений и аморальных уродств. Протекавшая по единому руслу жизнь людей неожиданно вышла из берегов, напоила засохшие пустыни, но и затопила прибрежные зоны половодьем.

Аскетическая моно мораль неожиданно рухнула. Вспыхнули и загорелись многообразные моральные мировоззрения. Произошла дифференциация людей по моральному типу образа жизни.

Суть произошедших перемен в значительной мере сводится к тому, что довольно четко стали выделяться три противоположных этических типа людей. На сценах жизни в странах, вышедших из развалившегося СССР, появились «старые», «новые» и «новейшие» русские, украинцы, белорусы, армяне и т. п. Эти типичные представители социального поставторитарного мира получили сочную художественную характеристику в народном фольклоре. Анекдоты заполнены «новыми русскими», покупающими за тысячу долларов галстуки по принципу «кто дороже». «Старые русские» бодают своими «Запорожцами» «Мерседесы», а «новейшие русские» киснут за компьютерами в сети Интернет. В ценностной системе последних, одолеваемых вечным интеллектуальным голодом, нет ни «Мерседесов», ни «Запорожцев».

Обстоятельства исторического развития сложились так, что «старые», «новые» и «новейшие» оказались в одной лодке без весел, парусов, а, возможно, и без цели. Возникает закономерный вопрос: выплывут ли они? Ведь этические системы их различаются кардинально. Не произойдет ли этическое расслоение и сегментация общества по сути дела на три изолированных этических мира. Каковы перспективы каждой из этих морально-социальных групп. Куда же движется поставторитарное общество? К этическому раздроблению или единству, к моральной деградации или этическому возрождению?

Эта проблематика и определяет цель данной статьи, которая заключается в осмыслении происходящих этических перемен в обществе, выяснении основных тенденций и перспектив этического развития современного человека поставторитарного общества. В качестве её объекта выступает этическое развитие социума. Предметом же являются основные этические типы людей, свойственные для этого общества, как носители основных тенденций этического прогресса.

Проблема нравственного расслоения поставторитарного общества имеет свои предпосылки в прошлом. Она возникла не сразу и обусловлена совокупностью обстоятельств. Немаловажную роль сыграла этическая закрытость советского общества от окружающего мира. Так называемый «железный занавес» представлял собой, прежде всего, этический железный занавес. Человека закрывали от всего раз-

нообразия этики бытия, навязывая ему единую систему моральных стереотипов, которую отнюдь нельзя называть плохой, но и затруднительно определить соответствующей природе свободной личности. Дело в том, что эта система при всех её достоинствах носила унифицированный и абстрактный характер. Она не содержала в себе того необходимого многообразия, которое позволяло бы одному человеку быть этически несовпадающим с другим человеком, т.е. быть личностью.

Обратим внимание и на то, что этические проблемы занимали весьма противоречивое место в советской науке. С одной стороны, им отводилось довольно значительная роль, ибо человек коммунистического общества мыслился как моральный человек, т.е. человек, овладевший моральным кодексом строителя коммунизма. Но, с другой стороны, сам моральный кодекс рассматривался как совершенная нормативная моно система, не предполагавшая разнообразия. Таким образом, акцентирование на актуальности этой проблемы завершалось по сути дела исключением этической проблематики из рассмотрения. Советская наука перестала понимать реальное моральное бытие общества. Этический пульс жизни звучал на кухнях шестидесятников и скандально проявлялся в произведениях диссидентской литературы. Прерванной оказалась сама традиция осмысления морали наукой.

Что касается нравственного прогресса общества, то он мыслился весьма вульгарно, как процесс охвата коммунистической моралью всё большего числа людей. Все сводилась к довольно простой, почти библейской модели развития, согласно которой все «человеки» всё равно неизбежно попадут в моральные сети кодекса, тогда и свершится коммунизм. Но быстрое развитие советского среднего класса подталкивало процесс индивидуализации человека, вступало в противоречие с патернализмом в распределении общественных благ. И «человеки» не хотели пугаться в сетях морального кодекса, зарождались элементы либерализма, духовной свободы, нравственных поисков.

Советское общество отличалось тем, что все то нравственное богатство, которое было накоплено цивилизацией, учеными и сподвижниками этики, оказалось невостребованным. Господствующая моральная система ветшала, переставала соответствовать потребностям людей. В то время как в окружающей советское общество среде было огромное разнообразие этических концепций и доктрин, велась огромная духовная работа по постановке и осмыслению моральных проблем, в СССР из года в год усиливался моральный застой.

Этические поиски А. Швейцера, Э. Фромма, Н.К. Рериха, В.И. Вернадского, М. Вебера, Ф.М. Достоевс-

кого, Л.Н. Толстого, В.С. Соловьева, Н.Ф. Федорова, Н.А. Бердяева, С.А. Булгакова, С.Л. Франка и др., которые могли создать питательную духовную среду для этического многообразия, не получили широкого распространения в авторитарном обществе. Чаще всего они проявлялись в качестве незначительных всплесков этической контркультуры, и не оказали существенного влияния на само содержание морального развития.

Поэтому по сути дела современное переходное поставторитарное общество можно свести в его характеристике лишь к трём типам морали, которые оказались в эпицентре общественной жизни. Наиболее важной особенностью морального развития является то, что в обществе сформировался своеобразный этический треугольник из трех этических систем: традиционалистской коммунистической моральной системы, новой морали, которой придерживаются «новые» русские, украинцы и т.п., а также новейшей либерально-демократической морали. Каждая из этих моральных систем выражает свое понимание прогресса, имеет свой вектор направленности, определяет свои последствия для общества.

Наиболее значимой, но сходящей с исторической арены представляется традиционалистская советская моральная система, которая характеризуется двойной моралью, тягой к патернализму. Коммунистическая мораль отстает от прежней, авторитарный тип общества, в котором был всеобщий «порядок», определен минимум материальных благ и открыты довольно широкие горизонты контролируемой духовной свободы.

Социальной средой порождения этого морального типа выступает государство, старшие поколения. Патерналистская система лишала людей инициативы, порождала иждивенчество, придавала их жизнедеятельности детскую инфантильность, при которой взрослые и солидные люди всегда уповали на государство, которое повысит заработную плату и пенсию, даст очередные льготы и подпустит их к «закромам Родины». Её носителями выступают «старые русские», — люди, отличающиеся абсурдным сочетанием моральной чистоты коллективизма и неразвитой самостоятельностью и предприимчивостью. Рынка «старые русские» либо боятся, либо относятся к нему как к автоматическому благу, которое исправит все проблемы общества.

Но самое главное заключается не в том, что прежняя моральная система плоха, а в том, что она отличается крайней эгоистической самодостаточностью. Она не улавливает моральный прогресс. Для её носителя свойственна моральная глухота, нечувствительность к чужой боли. На улицах советских городов практически не было нищих не потому, что не было нищего населения, а потому, что система не допус-

кала демонстрации нищеты, которая рассматривалась как посягательство на устои. Человеческие боли и беды были спрятаны в тесных квартирах и застенках ГУЛАГа. Создавалось ощущение всеобщего счастья, порядка и моральности.

Кроме того, она отличалась значительной нетренированностью, инфантильностью. Речь идет о том, что человек может быть моральным только тогда, когда он тренирует свое моральное сознание и чувство, совершая моральные поступки. В авторитарном обществе отсутствие или ограниченность моральной свободы, регулятивное вмешательство государства в мировоззрение и мораль заставляли людей просто-напросто приспосабливаться к жестким нормам. Благородные поступки совершались мысленно, но не в жизни. Отсутствие морального поступка прерывало полет морального сознания. При этом всегда существовало оправдание своей собственной трусости возможными репрессиями со стороны КГБ и партийных и государственных чиновников. Поэтому страх в условиях несвободы и формировал моральную инфантильность и создавал у индивида ощущение своей моральной неполноценности. А всякое выступление против тоталитаризма довольно часто квалифицировалось как серьезное психическое отклонение, требовавшее вмешательства психиатра.

Традиционалистская моральная система постепенно сужает свою социальную базу. Моральные ценности «старых русских» выступают их проклятием. Современная жизнь каждый день дает им трагические уроки, согласно которым честный труд на государство и общество ничего не стоит. Чем честнее и больше работает человек, тем хуже он живет. У миллионов «старых» русских наступает моральный надлом и шок, который завершается нередко отходом от традиционалистской моральной системы. Люди тяжело расстаются со старой моральной культурой как с привычной, но, увы, уже изношенной одеждой.

Второй по значимости представляется переходная система морали, являющаяся отрицанием советских моральных ценностей. «Новая» мораль отстает от сегодняшнего состояния поставторитарных стран, которое характеризуется неэффективностью многих общечеловеческих институтов, дает возможность среди всех выживающих выжить только тому, кто избавит себя от излишнего груза наивной морали. Эта мораль защищает состояние разрухи и всеобщего упадка как условия для благодатной жизни немногих. Она провозглашает свободу, вседозволенность и личную выгоду. Её экономической основой выступает криминальный капитал, а духовной — ослабление гуманитарно-этических начал в деятельности государства. Её носители пресловутые — «новые русские». Каждый из них чем-то напоминает человека заспавшегося и опаздывающего на поезд, когда хочется со-

брать все вещи и не остаться на вокзале, глядя в след уходящему поезду. Их принцип «сейчас и всё» делает их жизнь очень насыщенной. Они словно пытаются насладиться активностью, свободой и чувственностью за все советские поколения, которые этого были лишены.

Для них также свойственен этический абсурд. Но он принципиально иной. И выражается в безудержной предприимчивости, которая не цивилизована никакими моральными нормами. «Новые» весьма своеобразно понимают основные ценности рынка. У них сложились определенные антирыночные поведенческие установки и стереотипы мышления. На рынке они действуют по принципу «После нас хоть трава не расти». И тем самым, по большому счету их поведение оказывается антирыночным.

«Новые» по своей исторической роли сравнимы с мифическим Сизифом. А. Камю писал: «Боги приговорили Сизифа поднимать огромный камень на вершину горы, откуда эта глыба неизменно скатывалась вниз. У них были основания полагать, что нет кары ужасней, чем бесполезный и безнадежный труд» [4]. Вред, наносимый новыми русскими делу рынка, компенсирует пользу первопроходцев. Они, как и Сизиф, прилагая колоссальные силы и инициативу, тащат рынок, как камень в гору прогресса. Но криминальные приемы и методы рыночной деятельности неизбежно сводят их труд к нулевому практическому и особенно этическому результату, скатывают камень рынка к подножию прогресса.

Ущербность морали «новых» имеет многообразные проявления. У них наблюдается фактически полное отсутствие привычки честно зарабатывать. Четко проявляется комплекс «неполноценности», покорности, утопической веры в мгновенное, сказочное обогащение. Практически отсутствует опора на собственные силы. Проявляется рабская агрессивность, нетерпимость, нездоровое желание «растоптать», унижить. Сказывается и повышенная конфликтность, психология рантье, неуверенность в завтрашнем дне не только с точки зрения доходов, но и физической жизни вообще. Точкой опоры в деле выступает «блат», жизнь под крепкой «крышей». В имидже доминируют не качества делового и честного человека, а крутого, а во внешнем облике — безвкусная роскошь и китч.

Этика «новых» имеет под собой криминальную окраску. Она является отпечатком, мягким вариантом тюремной, лагерной этики, основные черты которой удивительно точно описал прошедший через лагерь поэт Игорь Губерман: «Унижения уготованные здесь для побежденных, — они чувство чести (если раньше оно было, разумеется), чувство собственного достоинства, что было, — растаптывается довольно быстро. Возникает отсюда рабская исковер-

канная нравственность: не западло (замечательно точное выражение) обмануть, подвести, что-то выкрутить в своих целях, исхитриться, унижительно словчить. Это — по отношению ко всем, кто снизу. С товарищами, с равными — западло. Но товарищей нет на зоне. Или почти нет. Есть кенты — равные по иерархии, временно близкие сожители. Сплошь и рядом оказывается, что и с ними такое — не западло» [2; с. 294-295].

В то время, пока на арене анекдотов идет упорная борьба между «старыми» и «новыми» русскими незаметно нарождается либерально-демократическая система морали, ориентированная на профессионализм, честь, достоинство, самореализацию и выгоду. Новейшая либерально-демократическая мораль, которая отнюдь не является новой для значительной части мира, отстаивает перспективы цивилизованного развития, личностной свободы, морального прогресса.

Социально-экономической основой этой системы морали выступает рынок. А рынок — это не просто место купли-продажи товаров, не «базар», а, прежде всего, особая логика, психология, этика, словом, значительный культурный слой, который, словно слой плодородной почвы, складывается постепенно, что называется, естественно исторически. Не рынок является аморальным, жульническим, а те люди, которые приносят в него дух наживы, стяжательства, неуважения к покупателю и конкурентам. Цивилизованный рынок основывается на неписаных, но принятых и прочувствованных социумом законах, правилах игры и на таких моральных категориях, как благородство, надежность, порядочность, солидарность. Он создает свою моральную систему. Нравственный предприниматель рассматривает рынок как среду своего обитания, обживает его, повышает его морально-психологические ценности, облагораживает его содержание.

Довольно хорошо можно объяснить наличие трех этических систем посредством методологии М. Вебера. Согласно идеям М. Вебера, выдвигаемым им в работе «Протестантская этика и дух капитализма» существует три различные формы капитализма: политический, авантюрный, экономический, которые присутствуют в любом реальном современном обществе.

При этом основной формой капитализма выступает экономический капитализм, который ориентирован на постоянное развитие производительных сил, накопление ради накопления. Люди, которые являлись носителями этого капитализма, связывают свою деятельность с определенными этическими ценностями. Если тебе доверили накапливать капитал, значит, тебе доверяют управление этим богатством, это твой долг — такая установка была укреплена в сознании про-

тестанта. Этика экономического капитализма основывается на долге. По сути дела она максимально соответствует духу капитализма, профессионализму, когда дело становится выше личного блага. Устойчивой и востребованной становится ответственность. Этот тип капитализм продвигает в жизнь либерально-демократическую этику.

Капитализм вообще очень трудно представить без авантюрного духа, что приводит к возникновению соответствующей этики авантюрного капитализма, провозглашающей получение прибыли любой ценой. Данная этика мало чем отличается от этики пиратов. Она основывается только на выгоде, строится на уничтожении конкурента, эксплуатации, обмане и присвоении. Эта ситуативная этика, когда отношения к людям, определяемые выгодой, корректируются ситуацией. Подобная этика свойственна для морально-социального слоя «новых» и выступает изюминкой всех анекдотов о «новых русских» и сюжетным стержнем криминальных романов и фильмов.

Проявляются некоторые элементы этой этики и в либеральной системе ценностей. Но там дух авантюризма гуманизирован, подчинен более высоким ценностям и обретает даже технологический характер при использовании принципов и схем антикризисного управления в условиях риска.

Что касается «старых русских», то их тоже не обходит авантюризм, но чаще всего совершенно иной природы. «Старый русский» мечтает о чуде, выбивает социальные пособия и неположенные ему льготы, готов вложить деньги в финансовую пирамиду, во главе которой стоит «новый русский». Часто авантюризм «старого русского» носит патерналистский характер. Он толкает «строго русского» к законам Родины, которые уже приватизированы все тем же вездесущим «новым русским».

Третья форма капитализма — политический капитализм держится на этике ответственности и солидарности. В мире политики очень важно понимание этики ответственности. Реальная политика всегда целенаправленна, ориентирована на достижение общественных целей. Этика ответственности наиболее необходима современному обществу, ибо она обеспечивает достижение выдвигаемым идеям. Но вопрос о том, достаточно ли этики ответственности для того, чтобы предотвратить все негативные последствия, остается открытым. Политический капитализм подпитывает формирование этих трех этических систем, воздействует на них.

Солидарность и ответственность также не остаются исключительной этической собственностью одного из этико-социальных слоев. Солидарность «старых русских» сводится к борьбе против «разграбления общества» и давлении на власть. Солидарность «новых русских» сводится к солидарности «братвы»,

солидарности в дележе добычи, захваченной на криминальном рынке, а солидарность «новейших русских» выступает как сотрудничество, основанное на принципах дела, общественного блага и профессионализма.

Различия между «старыми», «новыми» и «новейшими» оказываются весьма существенными, пронизывающими все аспекты и стороны этического облика. По сути дела они оказываются представителями различных поколений и продуктами различных обстоятельств.

Каждая из трех моральных систем предполагает специфические экономические, политические и социальные условия для своего существования и функционирования. «Старая» моральная система базируется на нерыночной распределительной экономике, на тоталитарной и авторитарной власти, патерналистской социальной политике. Моральная система «новых» базируется на криминально-рыночной, кланово-алгархической экономике, на авторитарной демократии и отсутствии правового контроля и социальной защищенности населения. Наконец моральная система «новейших» базируется на социально ориентированной рыночной экономике, демократической системе власти и современной системе социальной защиты населения. Концентрированно эти различия представлены таблицей 1.

Если коммунистическая моральная система ориентирована на реставрацию авторитарного прошлого, моральная система новых русских нацелена на консервацию настоящего, то либерально-демократическая моральная система направлена не только на разрыв с прошлым, она презирует уродливое настоящее. Между этими моральными системами идет непримиримая борьба, которая, возможно, составляет главное содержание всех происходящих в обществе перемен. Происходит небывалый ценностный конфликт, который развернулся во внутреннем мире людей. Этот конфликт настолько захватил все общество, что оно нередко утрачивает рациональные начала. Моральные микро революции, взрываются в отдельных головах, отвлекают людей от активной жизни. Значительная интеллектуальная энергия народа прогорает, не успев согреть его душу.

Трагедия современного человека заключается в том, что он либо выпадает из этого треугольника, бунтует против общества, плывет в лодке без руля и ветрил, либо влачит жизнь в жесткой зажатости сторонами этого треугольника и загнанности в один из его углов.

В этом своеобразном моральном бермудском треугольнике реализуются основные изменения моральных в посткоммунистических странах, наиболее важными среди которых являются:

1. Происходит моральная деградация общечело-

Таблица 1. Сравнительная этическая характеристика «старых», «новых» и «новейших»

Этический показатель	"Старые"	"Новые"	"Новейшие"
Смысл жизни	Живут для других в борьбе, служении обществу.	Работают на себя, чтобы жить сегодняшним днем.	Живут, чтобы поработать для себя и для других.
Воровство	Грех, но у государства немного можно, другие воруют миллионами.	Это вид предприимчивости, не украдешь, не проживешь, другие воруют, а чем я хуже.	Основа деятельности честность, уход от аморальных, сомнительных сделок. Кто-то ворует, но я должен жить честно и стабильно.
Потребности	Потребности отложены до лучшего будущего, упрощены, аскетизированы, духовные, скромность.	Потребности гипертрофированы по принципу "сегодня и сейчас", материальные, роскошь.	Потребности гармонизированы, многообразны и рациональны, материальные и духовные. Разумность.
Образование	Высокое, идеологизированное, гипертрофированная ответственность.	Отсутствие профессионального образования и гуманитарной составляющей, пробелы в общей культуре, неразвитость профессиональной морали.	Высока профессиональная подготовка с развитой профессиональной моралью.
Свобода	Как подчинение себя осознанной необходимости, государству, обществу. Отсутствует возможность выбора.	Как освобождение себя от всех ограничений, в том числе и моральных.	Как реализация собственных и общественных возможностей. Добровольно делает свой выбор и идет на ограничения.
Базовая моральная категория	Любовь как основа сакральной этики.	Борьба за выживание как основа этики борьбы	Деятельность как основа этики действия
Вера	В государство	Только в самого себя	Вера в гражданское общество.
Надежда	На реформы сверху	На клан, "крышу".	На себя и свою активность.
Любовь	К вождям, государству, жене, детям	К себе, женщине.	Гуманизм
Деньги, прибыль	"Большие деньги -- это зло", "Деньги должны быть честными".	"Прибыль любой ценой", "Деньги не пахнут", "В коммерции все дозволено", "Не обманешь -- не продашь".	Социальная ответственность бизнеса", "Деньги должны добываться честным умом", "Прибыль превыше всего, но превыше прибыли -- честь".
Совесьть	Совесьть -- это хорошо, но все совестливые живут плохо. Постоянное угрызение совести.	Совесьть -- это вредное понятие слабых, средство внутреннего поражения индивида. Отсутствие и приглушенность совести.	Совесьть -- это основа целостности личности и ее связи с социумом. Совесьть как высший нравственный регулятор.
Конкуренция	Отрицание конкуренции как антигуманного явления.	Нечестная конкуренция. Стремление к ее ограничению, монополизму, опираясь на "блат".	Честная конкуренция.

веческих ценностей, утрата цивилизованных моральных стандартов значительной частью населения. Перед людьми встала очень острая проблема выработ-

ки моральных идеалов. Это обусловлено тем, что общество неизбежно должно пройти через новорусскую мораль как промежуточную, переходную мар-

гинальную моральную систему. Происходит историческое накопление морального опыта порой через аморальность. Не смотря на значительные масштабы аморальности в поставторитарных обществах, не утрачивается тяга к моральности. На выборах в органы местного самоуправления и парламенты на первом месте среди требований, предъявляемых избирателями к качествам претендентов, выступает их порядочность. При этом довольно часто избиратели даже не задумываются относительно уровня их профессионализма и образованности.

2. Четкая моральная однозначность сменилась своеобразным моральным хаосом, в котором пробиваются ростки права индивида иметь свою собственную моральную систему. И самое главное в том, что эта индивидуальная моральная система не будет совпадать с пропагандируемым ранее стандартом государства. Потеря внешних моральных опор индивида неизбежно заставляет его искать и создавать эти опоры в самом себе. Процесс морального выздоровления людей и отбрасывания костылей конвенционной морали идет очень медленно. Но этот процесс играет исключительно важную роль в оздоровлении всего общества.

3. Особенно ожесточенной становится борьба старой и новой моральных систем. При этом «старые русские» действуют по принципу «Ни шагу вперед!». Они проигрывают «новым русским», живущим по принципу «Ни шагу назад!», на всех фронтах, кроме фольклора, который заполнен пикантными анекдотами о «новых русских». Вместе с тем происходит и незаметное для самих людей принятие моральных ценностей друг друга. «Старый русский» все чаще на выборах отдает предпочтение не такому же, как он сам, а «новому русскому», у которого обнаруживаются хотя бы незначительные моральные достоинства. Что касается «нового русского», то при найме на работу он начинает отдавать предпочтение «старому русскому» с его этикой ответственного труда и подчинения начальству.

4. Наблюдаются сложные, противоречивые и в определенном смысле опасные процессы моральной реставрации, которые связаны с восстановлением некоторых элементов моральной системы «старых русских». Отсутствие моральной стабильности, сложное социально-экономическое положение населения, неуверенность в будущем оживляют тягу к прошлому с его моральной унификацией и жестким подчинением людей власти.

5. Либерально-демократическая моральная система формируется очень медленно. Её социальной базой выступает малочисленный средний класс. В настоящее время в поставторитарных странах этот класс не превышает четверти населения. Значительная часть общества представляет собой своеобраз-

ный псевдосредний класс, который объединяет людей с высоким социальным статусом и низкими доходами, что не позволяет им удовлетворять базовые потребности на уровне среднего класса. Это порождает с точки зрения теории социальной стратификации социальные вибрации этого класса (Получил задержанную заработную плату или пенсию, — почувствовал себя в среднем классе. — Оказался подхваченным крылом восходящей мобильности. Но доход слишком мал, чтобы долго продержаться в среднем классе. Деньги улетучиваются, и происходит падение к черте бедности. — Так свершается колебание социальной вибрации этого класса). Социальные вибрации не позволяют закрепиться внутренним моральным переменам человека. Поэтому либерально-демократическая моральная система окажется пока не востребовавшей и неосвоенной.

6. Моральный прогресс довольно сильно сдерживается ростом бедности населения, коррупцией государства, развитием клановости в политике, этническими и религиозными конфликтами. Особую роль здесь играет именно расширяющая свои масштабы бедность. Дело в том, что бедностью в постсоветских странах поражена существенная часть базового социального слоя, который по некоторым характеристикам относилась ранее к среднему классу, что приводит к его деформации. Бедными стали люди, которые в свое время, так же и сегодня честно работали (работают) на государство. Бедность формируется посредством нарушения социально-экономических прав людей. С другой стороны минимальными в постсоветских странах являются примеры честного богатства. Это приводит к тому, что сама жизнь начинает целым социальным слоям давать уроки аморальности: «Вы бедны потому, что слишком честны!» «Отбросьте честность, и вы станете богатыми!» Так между Сциллой честной бедности и Харибдой нечестного богатства формируется и набирает масштабы аморальность.

Современное этическое развитие представляет очень сложный и противоречивый процесс, вектор которого уже ориентирован. Выражается он, прежде всего, в том, что происходит постепенное изменение соотношения сил между «старыми», «новыми», «новейшими» социально-моральными типами людей и их системами ценностей. Еще 2-3 года назад либеральные, демократические ценности имели очень узкую социальную базу, практически не получали поддержку среди населения. Слова «демократ» и «демократия» выступали ругательствами. Изменения в ценностной системе стали рельефными уже на выборах депутатов в Верховную Раду Украины в 1998 г., когда третируемый на предыдущих выборах кандидат в депутаты — предприниматель превратился в знаковую фигуру поддержки. Ориентация населения на

рынок и демократию стала обретать устойчивые и необратимые формы и масштабы. Обращаясь к образу троих в лодки, можно отметить, что «старый» стал существенно слабее, «новый» пытается грести, а «новейший» набирает силы и скоро может стать хозяином лодки, которую, переругиваясь друг с другом, неумело выводят в фарватер «старый» и «новый».

Этика не может возникнуть по нашему желанию. Ее формирование — сложный и длительный процесс, в котором участвуют, прежде всего, сами люди — представители всех этических когорт, а также различные институты государства, средства массовой информации и т. д. Речь идет о создании необходимых предпосылок для развития этого процесса, придании ему определенной направленности и интенсификации, так как обществу далеко не безразлично, какие нравственные принципы предопределят его будущее.

Для этического оздоровления переходного общества необходимо в первую очередь укрепление этической свободы ответственностью выбора и действия. Свобода представляется главным завоеванием граждан поставторитарных стран. Именно наличие этой, хотя и далеко не совершенной свободы сдерживает возможность поворота движения общества назад в тоталитарное прошлое. Она определяет и главное содержание ответа на вопрос: «Что есть этика?» А этика представляет собой учение о нравственности и разумном пользовании свободой. Свобода — важнейшая предпосылка независимости. Именно свобода предполагает, что люди добровольно делают свой выбор, сознательно идут на ограничения, когда это целесообразно. Аристотель глубокомысленно заметил, что этика помогает познать, что следует делать и от чего следует воздержаться.

С точки зрения свободы одни социальные слои нуждаются в значительном её расширении, а другие — в ограничении. «Старый русский» нуждается в дополнительном потенциале внутренней свободы, которая могла бы обеспечить его большую внешнюю свободу, утрату патерналистских иллюзий, более высокую жизненную активность. «Новый русский» нуждается в ограничении той части его свободы, которая уводит его в теневые и криминальные структуры.

Огромную и почти утраченную ценность в поставторитарном обществе составляет этическая линия служения общественному благу. Она довольно сильно должна влиять не столько на мораль рядовых граждан общества, сколько на моральные ценности его элиты, которая, получая ориентацию на общественное благо, обретает тем самым подлинный смысл своего существования. Пока отечественная элита представляет собой отряды временщиков, возносимые к вершинам власти. Пребывание на этих

вершинах сводится не к деятельности по достижению общественной пользы, а к достижению благополучия своего и своих родственников, которого хватит до конца жизни.

Немаловажно и развитие таких этических качеств людей, которые создают благоприятную атмосферу в обществе, и выступают в виде нравственного идеала. В последнее десятилетие в ходе революционных потрясений утрачен старый нравственный идеал, а новый формируется очень медленно. Обществу не хватает таких здоровых нравственных ценностей, как искренность, добросовестность, открытость, порядочность и т. п.

Очень серьезной проблемой является создание службы этической помощи людям. Эта служба должна предусматривать консультации этического здоровья индивида, выстраивание его собственной этической системы, а также приведение его в соответствие с той этической системой, которая в максимальной степени соответствует потребностям человека, среде его обитания, достижениям нравственного прогресса.

Если XX век поставил перед человечеством проблему психологической нагрузки и вызвал к жизни профессии психиатра, психолога, психотерапевта, психоаналитика, то XXI век породит принципиально новую проблему, которая проявила себя уже в конце XX столетия, предопределив его трагедии. Этой проблемой следует считать медленное развитие этической культуры людей, отставание этических ценностей от развития материальных и иных информационных ценностей, это обесценивание нравственных начал индивида, общности, социума и всей цивилизации.

Вступление авангарда современного общества в постиндустриальный, информационный этап его развития приводит к сосредоточению в перспективе значительной части населения в сфере информации и творчества. Оно сопряжено с информационными войнами, «черными» информационными технологиями, появлением мощных средств контроля за сознанием и поведением людей. Информационный человек довольно часто оказывается безнравственным человеком, поскольку процессы его моральной социализации, овладение нормами и ценностями культуры идут в замедленном естественном режиме, а овладение информацией и увеличения власти происходит в ускоренном режиме. Это различие в скоростях развития человека может породить в XXI веке такие трагедии, в сравнении с которыми все беды XX века были детскими шалостями.

Проблему этического развития не может разрешить ни педагог, ни психолог, ни священник — человек, который в течение тысячелетий выправлял этическую систему в аспекте нормативной религиозной морали. Последняя ныне во многих аспектах уже не

соответствует потребностям современного общества. И часто случается так, что эта внешняя религиозная мораль не заполняет внутреннюю пустоту человека. Ныне возникает необходимость в этологе как специалисте владеющим инструментом этической помощи человеку в формировании своей собственной внутренней этической системы. При этом следует подчеркнуть, что этология — это не только профессия, призвание, и даже свойство души или врожденная склонность, но это еще и особый образ мыслей, поведения, стиль, а также высокая нравственная культура.

Среди обще социальных мер нравственного оздоровления поставоритарного общества следует выделить развитие ассоциаций и общностей людей, которые выступают эффективной средой освоения нравственных ценностей. Ассоциирование — это одновременно процесс создания или приспособления к интересам человека некоторой моральной системы, специфицированной, преломленной, интересами, потребностями и ценностями ассоциации. Так на страже честной конкуренции должно стоять не только государство, но и многочисленные объединения предпринимателей по профессиям — союзы, гильдии, ассоциации, которые уполномочены регулировать деятельность своих членов в интересах потребителей для обеспечения справедливой, равноправной и этически здоровой деловой практики. Творческие союзы формируют и развивают нравственные ценности писателей и художников. Кроме того, в подобных объединениях существует профессиональный кодекс чести, описывающий ряд поступков, которые признаются его членами, как неэтичные, и, что показательно — как непрофессиональные.

Несомненно, что моральному прогрессу поставоритарного общества способствует развитие рыночной экономики. Рынок как сеть равноправных отношений по горизонтали, основанных на купле-продаже продукции и услуг, на отношениях собственности, на равновесии интересов продавца и покупателя навязывает вполне определенную здоровую этику. Рынок заставляет ответственно относиться к качеству произведенного и купленного товара, обеспечивает социализацию собственника и работника. Рынок придает морали прагматичность, лишает её мифологемности, сакральности, экзальтированности. Он превращает её в инструмент повседневной жизни, а не только в заржавевшее, редко применяемое средство судьбоносного морального выбора.

Оздоровление моральной атмосферы в обществе должно постоянно поддерживаться средствами массовой информации, которые должны создавать обстановку нравственной требовательности, осуждения коррупции, стяжательства, нечестной конкуренции, нарушения прав человека, ущемления его свобод и

т.д. Нравственное пространство поставоритарного общества является пока разорванным, фрагментарным. В нем существуют огромные черные дыры аморальности, в которые проваливается честь и добродетель, гуманизм и права человека.

Огромную роль в гуманизации общества играет ослабление административно-бюрократической системы власти, формирование её открытости, превращение органов государственной власти и местного самоуправления в органы оказания различного рода услуг населению. Такая линия усиления цивилизованности власти неизбежно будет сопровождаться её нравственным оздоровлением, возвращением к людям уважения к власти. Конечно, полностью нравственный барьер между гражданином и властью преодолеть вряд ли удастся. Но ликвидировать представление в массовом сознании власти как безнравственной необходимо и возможно.

Нуждается в существенной реконструкции механизм социализации личности. Речь идет, прежде всего, о развитии в человеке внутренних этических регуляторов. При этом важно не просто формировать внутреннюю этику. Дело в том, что наличие внутренней этической системы у человека отнюдь не гарантирует её гуманность. Задача не в том, чтобы создать устойчивую внутреннюю мораль, а скорее в том, чтобы сформировать такую мораль, которая бы обладала внутренними регулятивами. Но ничего, кроме совести, которая выступает внутренним двигателем моральной системы, человечество больше не придумало. Однако Э. Фромм подметил, что сама совесть представляется отнюдь не однозначным явлением. В своей книге «Бегство от свободы» он выделяет два типа совести: авторитарную и гуманистическую. Под авторитарной совестью понимается «голос интериоризованного внешнего авторитета, авторитета родителей, государства или кого бы то ни было, кто окажется авторитетом в той или иной культуре. Если отношения людей к авторитетам остаются внешними, не касающимися этической стороны проблемы, то мы вряд ли можем говорить о совести. Такое поведение просто подчиняется требованиям момента, регулируется страхом наказания и надеждой на вознаграждение» [5; с.546]. Что касается гуманистической совести, то под ней Э. Фромм понимает «наш собственный голос присущий каждому человеку и независимый от каких-либо внешних воздействий» [5; с.563]. Проблема заключается именно в том, чтобы сформировать совесть не как внешний окрик, бич, стимул поведения человека, а как тот внутренний голос, который определяет внешнее поведение.

В процессе социализации человек знает: во-первых, что он хочет, во-вторых, что ему предлагает мир, и что его объединяет с миром. Уничтожить один из вопросов этой триады означает уничтожить ее всю.

Моральное оформление этого треугольника означает для человека три вектора этической деятельности. Первый вектор выражает собственные желания, цели, ценности, установки человека. Он морально облагораживает все сущее в аспекте своего Я, своих устремлений, своей самореализации. Не выраженность этого вектора порождает этику безволия, а чрезмерное его выпячивание приводит к этике своеволия, ницшеанскому сверхчеловеку. Второй вектор представляется некоторой этической системой окружающего мира, внешней нормативной этикой. И у человека по отношению к этой этической системе возможны два варианта поведения: либо он осваивает эту систему и безоговорочно подчиняется её императивности, либо отвергает её, пытаясь навязать свою позицию. При этом мир либо подчиняется, либо отвергает этического субъекта. В первом случае он — раб, а во втором — изгой, либо тиран. Второй вектор представляет собой поиск своей интеграции, взаимодействия с окружающим миром. Человек ищет меру своей зависимости от мира, господства над ним, пытается гармонизировать свои отношения с ним.

Существенно также развитие компромисса и нравственного компромисса в том числе. Дело в том, что в течение десятилетий в качестве важнейшего механизма развития этики выступала борьба противоположностей. Для этического развития человека был обязательно нужен враг, который изначально объявлялся неэтичным. Ему приписывались все пороки, которые только можно было придумать. Враг должен быть хитрым, опасным и обязательно лишенным морали. Воспитание этического человека осуществлялось посредством обличения аморальности врага. В советском обществе принцип врага имел самые многообразные институциональные проявления, он был одним из фундаментальных моральных и идеологических принципов общественного устройства.

Единство, взаимодействие, согласование, интеграция сторон в этических противоречиях практически не работали в этическом пространстве. Утверждение уважения к человеку как важнейшего принципа либерализма неизбежно потребует признания у каждого индивида самооценности его моральной (но не аморальной) системы. Общество развитых индивидуальностей не может существовать без нравственного компромисса и нравственной консолидации.

Немаловажной проблемой выступает осмысление этических парадоксов. Это обусловлено тем, что этический парадокс обнаруживает границы этического познания, на которые натываются люди в своей практической деятельности. Один из таких парадоксов был сформулирован около тридцати лет назад экономистом Альбертом Э. Карром, который опубликовал в журнале «Гарвард бизнес ревью» статью

«Этичен ли блеф в бизнесе?» [3]. Он предложил обсудить такой тезис: сфера предпринимательства выработала свои правила игры, очень схожие по своей сути с игрой в покер, который, как известно, предполагает ложь. В покере и в бизнесе силен элемент случайности, но в итоге победителем выходит тот, кто играет с неизменным искусством. Для победы требуется отнюдь не всестороннее соблюдение этических норм. Считается вполне правомерным с помощью блефа «высадить» из игры близкого друга, даже если у него на руках неплохая комбинация. Каждый защищает себя сам. Проявление милосердия к пострадавшему рассматривается как личное дело игрока. Своеобразная этика покера отличается от этических идеалов цивилизованных человеческих отношений и проявляется во многих сферах жизнедеятельности людей, выступает нередко характеристикой этичности человека.

В условиях предстоящего бурного развития индивидуальности и многообразия личностных типов приобретает развитие этического творчества. Речь идет о совершенствовании, обновлении и укреплении нравственных норм. Особое значение здесь имеет разработка этических нормативов, применимых во всем мире, различного рода профессиональных кодексов, учет этических вопросов при формировании стратегии развития как общества в целом, так и его отдельных подсистем. Очень важна этическая проработка и обоснование деятельности особенно в предпринимательстве вплоть до ухода с сомнительного рынка. Однако нравственное творчество отнюдь не сводится только к нормотворческой деятельности. Наиболее важной его составляющей выступает разработка многообразия этических систем, которые могли бы обеспечить человеку выбор той из них, которая в наибольшей степени соответствует его жизненной концепции. Основным недостатком морального кодекса строителя коммунизма, не смотря на его преимущество с христианской моралью, заключается в том, что выступал в качестве системы жесткой монической морали с довольно однозначной жизненной программой. XXI столетие обеспечит колоссальное многообразие и неповторимость образов жизни людей, что вызовет поток этического творчества.

Нравственное оздоровление общества невозможно без борьбы с человеческой деструктивностью и пороками. Мы переживаем особенно трудное время, когда происходит освобождение многих пороков человека и закрепление их в жизни. При этом особую опасность для развития общества представляют различные формы агрессивности, особенно тот вид агрессивности, который определяется Э. Фроммом как злокачественные агрессии: жесткость и деструктивность [5]. Злокачественная агрессия

лежит в основе терроризма, который представляется одной из самых серьезных проблем нашего времени.

Моральная девиация имманентно присуща обществу, порождается им и порождает, сохраняет и трансформирует его. Будучи предметом борьбы, противопоставления, неприятия она выступает важнейшим социальным институтом, без которого общество трудно представить. Моральная девиация — это то самое «плохо», которое заставляет работать ценностную систему «что такое хорошо, что такое плохо» чаще всего по направлению «хорошо». Она выполняет исключительно важную роль в становлении системы ценностей индивида. Неявное ее присутствие в ценностном мире индивида в виде своеобразного негативного заряда в немалой степени способствует «наводке» в личности системы позитивных ценностей. Не только нормальные позитивные поступки и действия людей воздействуют позитивно на личность. Не менее значимы в этом смысле и позитивные воздействия негативного, которые далеко не всегда заражают антиобщественными формами жизни. Наоборот девиация «своя» или «чужая» нередко так встряхивает человека, что отлетает асоциальность, и выстраивается полное неприятие девиации, формируется устойчивость к ней. Если бы эта закономерность девиационной инверсии не действовала, то все люди стали бы ворами, ибо детское воровство имеется в жизненном опыте каждого человека. Дело в том, что она не только разрушительна в своей созидательности, но и созидательна в своей разрушительности. Однако важно подчеркнуть то обстоятельство, что здесь нет однозначности и жесткой детерминированности.

По всей видимости, всех людей по той роли, которую играет аморальность в их ценностном мире можно классифицировать, по крайней мере, на три группы. К первой группе относятся лица с доминированием аморальности. Эти люди живут в ненормальных условиях, сами аномальны и признают все это вполне нормальным. Позитивные моральные ценности воспринимаются ими либо как несбыточная мечта, либо как нечто вредное, т. е. девиантное. Вторая группа объединяет тех индивидов, которые живут в своеобразном межценностном мире. Они не прием-

люют негатива, но и позитив не празднуют. Их жизнь протекает на грани между злом и добром по принципу «зла не творить, но и добра не вершить». Наконец к третьей группе следует отнести тех, кто живет в ценностном мире добра, отвергая зло, что, конечно, далеко не всегда спасает от девиации.

Аморальность нельзя рассматривать как жесткое явление, четко очерченное своими границами. К ней вполне применим принцип относительности. Она и негативна и в определенном смысле позитивна, она и созидает и разрушает. Особенно текучей представляется инновация, которая нередко выступает в аморальной форме. Ее продвижение обеспечивает развитие социума, но и одновременно приводит к смещению норм. Многие социальные нововведения приходят в социум из девиационной зоны, зоны конфликта, социального протеста, революции. При этом свершается своеобразный кульбит, — и то, что совсем недавно было негативом, отклонением от нормы, на глазах становится не только позитивным, но и законодателем нормы. Примеров этого можно извлечь превеликое множество и не из глубины исторических недр, а из недавнего настоящего и актуальной повседневности, когда сидевшие в тюрьмах политики превращались в президентов, а некогда мудрые, признаваемые всеми идеи становились предметом всеобщего осмеяния. Важно подчеркнуть, что в какой-то мере моральная девиация выступает важнейшим источником инновации, либо сопутствует ей.

Нравственное лечение общества не предполагает одного универсального лекарства. Но борьба с агрессией требует, с одной стороны, создания в обществе и в международном сообществе правил мирного поведения и отношения к агрессору, а с другой стороны пресечения агрессии. Что касается иных человеческих пороков, то здесь требуется известное терпение воспитателя. Дело в том, что насилие над некоторыми пороками с целью их преодоления напоминает попытки выращивающего редиску ускорить процесс роста путем подтягивания стеблей растений. Лучшим средством борьбы с пороками является здоровая нравственная атмосфера в обществе и нравственный императив внутри воспитателя.

Литература

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма /Избранные произведения. - М.: Просвещение, 1990.
2. Губерман И.М. Прогулки вокруг барака // Камерные гарики. Прогулки вокруг барака. Московский дневник. Сибирский дневник. Гарики на каждый день. - Екатеринбург: Изд-во «У-Фактория», 1999.- 592 с.
3. Зенович М. Этика предпринимательства: можно ли блефовать в бизнесе? «Деловой мир». N 173, 1992.
4. Камю А. «Миф о Сизифе. Эссе об Абсурде» / пер. Руткевича М.Н. в изд. «Сумерки богов», М.: Политиздат, 1989.
5. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Пер. с англ. Д.Н. Дудинской.- М.: ООО «Попурри», 1998. - 672 с.
6. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с англ. Э.М. Телятникова, Т.В. Панфилова. - М.: ООО «Попурри», 1998. -624 с.
7. Энциклопедия пороков: оправдание изъянов и слабостей человеческой природы. - К.: Наукова думка, 1996. 240 с.

М. А. ШЕПЕЛЕВ

**ГЕОСТРАТЕГИЯ ПОСТЕВРАЗИЙСТВА И СОВРЕМЕННАЯ
УКРАИНСКАЯ ГЕОПОЛИТИКА**

Шепелев Максимилян Альбертович — преподаватель кафедры политологии исторического факультета Днепрпетровского национального университета

Классическая западная философия от Гераклита до Гегеля и Маркса рассматривала раздвоенность, противоречие в качестве движущей силы развития. Рубеж второго и третьего тысячелетий мир встретил в беспрецедентной ситуации: впервые в истории предпринимается попытка изменить биполушарную структуру мира, состоящую из Суши и Моря, Востока и Запада, и объявить сами основы континентального существования незаконными и устаревшими. Мы являемся свидетелями тотального наступления морского пиратства на континентальные цивилизации, и в этой борьбе главным геополитическим призом является Евразия, как это и признал ведущий теоретик этого наступления Збигнев Бжезинский. Речь идет не просто о материальном завоевании, но и разрушении самого континентального этоса, выработанного тысячелетиями и ответственного за устойчивость континентального антропологического типа. Это происходит под вывеской глобализации и модернизации.

«Глобальное открытое общество означает беспрепятственный, не стесненный протекционистскими мерами естественный рыночный отбор, при котором не народы сами по себе, а безликий механизм рынка определяет, кому хозяйничать на тех или иных территориях». Отмечая такие тенденции, А.С. Панарин подчеркивает, что «воспеваемый либеральными адептами открытого общества глобальный мир стал на глазах превращаться в систему глобального геноцида» [1, с. 54].

Вместо обещанного либеральной теорией восхождения на глобальный уровень, соответствующего императивам информационного общества, человечество получило разрушение на Востоке единых политических наций с их едиными межэтническими пространствами, что, по сути, похоронило новейший проект Модерна. Такая архаизация больших геополитических пространств означает вызов мировой стабильности и прямой путь к новой мировой войне. А ее логика предполагает неизбежное возрождение в западных демократиях культа богов войны и грозы, реванш язычества над христианством, превращение республиканских институтов в имперские, либерального мессианизма, вооруженного идеей прав человека — в мессианизм расистский, вооруженный идеей прав западного «сверхчеловека».

Эти симптомы заката Модерна означают в первую очередь то, что перед человечеством в условиях

«нового мирового беспорядка» открывается горизонт стратегических альтернатив. В этой ситуации прогнозировать будущее можно лишь на основе диалектики «Вызова — и — Ответа». Закат Модерна означает завершение очередной западной фазы циклического процесса мировой истории. Беспрецедентная авантюра Запада во главе с США, вознамерившегося под маской демократического мирового порядка утвердить однополярный гегемонизм, неизбежно должна породить восточный ответ.

Беспрецедентный глобальный вызов со стороны Запада готовит новую фазу ответа, которая в терминах силовой геополитики будет означать не просто восстановление биполярной структуры мира, но и устранение всех промежуточных, маргинальных, эклектических геополитических структур. Речь идет, прежде всего, об окончательном преодолении раздвоенности Срединной Евразии между Востоком и Западом. «Логика пожирания мира модерном» диктует выталкивание России из Европы и ее союз с поднимаящимся «Новым Востоком».

Востоку сегодня выпадает миссия, которая по своей общечеловеческой значимости сравнима с рубежом языческой (античной) и христианской эпох. Она заключается в восстановлении равного права на развитие, признании равного достоинства обществ и культур, вступающих в отношения взаимовыгодного (эквивалентного) обмена, в нейтрализации двойной морали, попыток узурпировать универсальные принципы свободы и ответственности, подменить их безграничной свободой для себя и безграничной безответственностью в отношении других. Наконец, она состоит в преодолении технологии создания беспредельной, невиданной в истории глобальной власти, означающей тоталитаризацию формируемого «глобального общества», демонтаж сложившихся национальных синтезов и пространств.

Архитекторы однополярного мира допускают и даже поощряют пока разгул малых этносуверенитетов до тех пор, пока сохраняется задача разрушения потенциально враждебных Западу крупных многонациональных государств, усвоивших просвещенческую модель этнически нейтральной политической нации. Главную опасность здесь представляют Россия и Китай. Лишить Континент такого мощного оружия самозащиты, как государство — в этом сегодня главная задача «пиратов Моря». Именно на это направлены усилия по «ползучему» пересмотру меж-

дународно-правовых норм и формированию новых стереотипов псевдоглобалистского сознания. После решения этой задачи наступит стадия искоренения анархии автономных национализмов и формирования тотально управляемой глобальной системы.

А.С. Панарин убежден в том, что весь XX век и первая половина XXI века представляют собой разворачивание драмы, завязку которой положило роковое историческое событие — Первая мировая война. Соглашаясь с его тезисом о том, что «Первая мировая война продолжается» [1, с.37], необходимо все же уточнить: начало Великой мировой войны было положено не в 1914 г., а в ходе предшествовавших Балканских войн. Именно в них были неосознанно определены сценарии этой многоактной драмы, состоящей из: Первой, Второй и Третьей, «холодной» мировых войн. Смысл Великой мировой войны может быть понят как «преодоление немецкого диссидентства внутри европеизма» и как «последовательное выталкивание России из Европы» [1, с.49]. Она реализовывалась посредством «стратегии анаконды» — геополитического сдавливания Континента с Запада и Востока, и по всему периметру морских границ Евразии.

Но окончательное выталкивание России из Европы, ее термондизация, неизбежно приводят к тому, что осознание себя эксплуатируемым объектом подталкивает Россию в объятья носителей восточного ответа на западный вызов. Правда, нельзя исключать попыток привлечения России атлантистами как младшего партнера в борьбе с Новым Востоком и с возрождающимся германским призраком Срединной Европы. Однако послевоенный опыт франко-германского союза существенно осложняет реставрацию старой имперской традиции в Германии, создавая в свою очередь реальную альтернативу очередному повторению сценария Первой и Второй мировых войн. Но нельзя исключать того, что Германия намеренно будет подталкиваться к возобновлению политики «Дранг нах Остен», чему сейчас весьма благоприятствует геополитическая ситуация в Центральной и Восточной Европе.

Конец XX столетия ознаменовался началом Четвертой мировой войны. В ней талассократическая стратегия заключается в замыкании горизонтали, соединяющей Атлантический и Тихий океаны и проходящей через всю континентальную Сушу, от Балкан до Синьцзяна и Кореи. Это рассечение Континента преследует цель устранить возможность его стратегического объединения. Для этого используются откровенно пиратские средства соблазнения. Так, например, Каспий из континентального озера, объединяющего братские народы, на глазах превращается в пиратское море, где хищники делят свою добычу — нефть. В этих условиях возникает антинациональный

стратегический альянс между компрадорскими «элитами» и штабистами современного мирового гегемонизма.

В необъявленной Четвертой мировой войне стратегия Запада направлена на разрушение больших геополитических пространств Евразии, а значит — в первую очередь против Китая, а затем — против России и Индии. Именно в такой последовательности приоритетов! Весенне-летняя военная кампания 1999 года против Югославии, приуроченная к 50-летию НАТО, стала символическим началом этой новой мировой войны, а бомбовые удары по китайскому посольству также символически показали главного противника США, который с разрушением СССР все более перебирает на себя роль континентальной сверхдержавы. Китай интенсивно превращается в главный фактор сдерживания агрессивных тенденций внешней политики США и Запада в целом, поэтому последние пытаются упредить эту опасность для себя.

Принято считать, что «удары по Балканам — это удары по евро», что «Америка заинтересована в войне на Балканах вплоть до развала Евросоюза» [3, с.14,15] и т.д., но это справедливо лишь в очень малой степени. Более-менее активная поддержка и соучастие европейских стран в военных действиях против Югославии показали, что США смогли найти «ключ к сердцу» своих союзников по НАТО, и что совместное участие в построении «униполярного» мира для них пока гораздо предпочтительнее геополитических рисков от перехода в оппозицию США. Льстивая (чего стоит одна лишь фраза: «история Китая является историей национального величия»!) и вместе с тем «охлаждающая» тональность выражений Зб. Бжезинского в отношении Китая лишь подчеркивает то обстоятельство, что именно Поднебесная представляет сегодня главную угрозу доминированию США в мире. Бжезинский утверждает: «весьма маловероятно, что к 2020 году даже при наиболее благоприятном стечении обстоятельств Китай станет по ключевым показателям действительно мировой державой» [2, с.196].

На деле Китай уже сегодня не просто входит в пятерку ведущих держав мира, но и занимает среди них первое место по темпам развития. По данным ЦРУ и оценкам Мирового банка, КНР к 2020 году выйдет на первое место в мире по совокупному объему ВВП. Экономические успехи позволяют Китаю без перенапряжения модернизировать свои вооруженные силы, которые уже сейчас способны адекватным образом реагировать на военные угрозы современного типа. Уже сегодня Китай обладает нейтронным оружием, лазерными системами поражения искусственных спутников Земли, а также межконтинентальными баллистическими ракетами, способными поражать цели на территории США. Осваиваются

новейшие технологии информационной войны, подготовлен к запуску пилотируемый космический корабль. В конструировании некоторых видов искусственных спутников Китай опережает США и Россию. Все это дает основание говорить о том, что Китай уже ныне является одной из ведущих военных держав мира.

Отводя Китаю роль «доминирующей региональной державы в Восточной Азии» (из положения которой он вышел еще в 80-е годы), Бжезинский тем самым пытается использовать Китай как составную часть глобальной американской стратегии однополярности под ширмой полицентризма, то есть опоры на управляемые и взаимно конкурирующие региональные центры силы как средства поддержания однополярного лидерства. По сути, начавшаяся война — это превентивная война, цель которой заключается в недопущении возрождения глобальной биполярности, в закреплении тотального контроля над Континентом со стороны «пиратов Моря». В этих условиях в Китае готовится обоснование пересмотра прежней политики нейтралитета и невмешательства в направлении перехода к развитию союзнических военно-политических отношений с другими странами — противниками американского гегемонизма.

Геополитической логике атлантизма и мондиализма может быть противопоставлена, лишь, обновленная континентальная геостратегия. Консолидация сил сопротивления мировому гегемонизму неизбежно будет разворачиваться вокруг определенной геополитической оси, которую и необходимо определить. Здесь следует учитывать, что конструируемая горизонталь, проходящая через «Евразийские Балканы», как определил Зб. Бжезинский пространство, включающее регионы Юго-Восточной Европы, Средней Азии и части Южной Азии, регионы Персидского залива и Ближнего Востока, нацелена в первую очередь против Китая [2, с. 149]. Смыкаясь с Монголией и Кореей, укреплением позиций, в которых сейчас интенсивно занимаются США, талассократическая горизонталь тем самым направлена на упреждение восстановления Континентального блока. Как отмечает Б.Н. Занегин: «Вашингтон ищет геополитические рычаги сдерживания китайского коммунизма, и основную тяжесть этой задачи, судя по всему, рассчитывает возложить на Россию, где, по мнению американских стратегов, найдутся зависимые силы, готовые содействовать ослаблению и уничтожению социалистического строя в Китае, и направить развитие страны по восточноевропейской или российской модели (в Китае эти планы называют, в отличие от военных приготовлений, «мирным наступлением»)» [4, с. 5].

Издательским в этом смысле выглядит название одного из проектов такого «мирного наступле-

ния» — «Шелковый Путь». Если его исторический эталон был формой гармонического взаимодействия континентальных цивилизаций, обеспечивавшим органическую целостность Евразии, то теперь это название используется для реализации курса на раскол Континента, на установление над ним тотального внешнего контроля.

Стратегической альтернативой целям талассократии может быть проект «Большой евразийской стрелы». Будучи контрпроектом, по отношению к стратегии «Шелкового Пути» и балканизации Евразии, он заключается в выдавливании «пиратов Моря» из континентальных пространств путем создания нового Большого геополитического пространства в Евразии, несущими конструкциями которого станут оси Пекин-Москва, Пекин-Дамаск и Пекин-Киев со стратегической перспективой превращения последней в ось Пекин — Киев — Париж. Необходимо помнить, что именно союз России и Франции в Европе, равно как и союз России и Китая в Азии был гарантией геополитической стабильности в этих регионах мира. В этом смысле стратегический треугольник Пекин — Москва — Париж является убийственным ответом на геополитический вызов талассократии. Успехи в его конструировании будут определяться в первую очередь последовательностью в курсе на сближение России и Китая. В этом смысле возвращение России в Европу зависит в первую очередь от степени ее поворота лицом к Востоку: чем сильнее он будет, тем большей будет заинтересованность Европы в присутствии России в «европейском концерте».

Союз России и Китая может стать основой реинтеграции Срединной Евразии. Поворот России лицом к Востоку может стать предпосылкой возрождения мобилизационных резервов российской экономики и культуры. Сегодня Срединной Евразии мешает подняться не традиционализм, не дефицит «открытости», индивидуализма и других западных ценностей, а наоборот — сверхинтенсивное облучение ими, лишившее общество каких бы то ни было мобилизационных начал. Для сравнения, ускоренная модернизация стран АТР осуществлялась, напротив, не по рецептам западного либертаризма, а скорее в духе континентальных протекционистских теорий и на основе морали «коллективного успеха». Не удивительно, что многие бывшие лидеры СССР сожалеют нынче о том, что не избрали китайскую модель реформ.

Для сближения России и КНР существуют не только геополитические, но и достаточные геоэкономические предпосылки. Экономики России и Китая, как никакие другие, дополняют друг друга. Если энергетику их взаимного тяготения перевести в стратегическое партнерство, мы можем получить искомый полюс биполярности, на который ориентируется не Запад. Его идейной основой может стать континен-

тальная, евразийская идея продуктивной экономики, направленной против экономики виртуальной. Как отмечает А.С. Панарин, «огромные источники натурального российского сырья и огромное трудолюбие и профессиональная тщательность китайцев могут заложить основы альтернативной «натурэкономике качества», взамен морально устаревшей экономики заменителей и экономики виртуального зеркала, дающей чисто наркотические эффекты» [1, с.92].

По мере укрепления ЕС как самостоятельного глобального центра силы западноевропейцы будут либо дистанцироваться от США с привлечением России для совместной нейтрализации зарвавшегося мирового гегемона, либо предпочтут разделить плоды победы и станут подстрекать США к более решительным действиям для окончательной нейтрализации России. Но нельзя сбрасывать со счетов и вероятность того, что дистанцирование от США может быть лишь игрой европейской дипломатии с целью недопущения опасной для Запада консолидации России и Востока. Именно в этом контексте можно рассматривать первые контакты нового Президента России с европейскими лидерами. Поэтому сегодня маловероятна реализация проекта выталкивания атлантизма из континентальной Европы, и конструирование треугольника Пекин — Москва — Париж может рассматриваться лишь в достаточно отдаленной перспективе. Но ее необходимо все же учитывать при выстраивании стратегических приоритетов мировой политики. Гораздо более важным сегодня является укрепление плацдармов континентализма на западных границах Срединной Евразии. В этом смысле именно в восточном проекте Украина может обрести геополитический смысл существования.

Важнейшим условием успеха новой континентальной стратегии является преодоление континентальной замкнутости Евразии. Только разорвав «кольцо анаконды», сжимающее Евразию, и обеспечив формирование больших геополитических пространств на основе меридианальной интеграции по оси Север-Юг, можно успешно противостоять таласократическому наступлению на Континент.

Реализация этой задачи возможна на основе проекта «Красной Звезды». Этот проект призван соединить в единое целое геополитические пространства Срединной Евразии, Восточной Азии, Европы и Африки, обеспечив тем самым стратегическую связь основных частей Мирового Острова. Центральное значение в этом проекте имеют стратегические столицы Евразии — Москва, Европы — Париж, Восточной Азии — Пекин, образующие Северный треугольник. Создание последнего означает полное исключение любой возможности атлантизма контролировать геополитические процессы на Континенте. Соответ-

ственно эти стратегические столицы формируют под своей эгидой геополитические пространства Срединной Евразии, Евроафрики и Великой Восточной Азии.

Поддержка геополитических целей Северного треугольника может обеспечиваться развитием стратегического партнерства в рамках Южного треугольника Пекин — Дамаск — Париж, для создания которого существуют необходимые исторические и геополитические предпосылки, начиная от традиционной ориентации Франции в ее ближневосточной политике на Сирию и заканчивая схожими претензиями Франции и Китая на определяющие позиции в «третьем мире». Наиболее проблематичным в обоих проектах является подключение к ним Парижа.

Важнейшей задачей в этой связи является возвращение Франции к традициям континентальной геополитики Шарля де Голля. Необходимо всемерно поддерживать инициативы Парижа по созданию независимой от США системы европейской безопасности, в частности по усилению европейской составляющей НАТО и повышению роли и возможностей ЗЕС. Кроме того, необходимо стимулировать усиление позиций Франции в ЕС, в первую очередь содействовать средиземноморскому вектору расширения Евросоюза, а не восточноевропейскому, ведущему к укреплению позиций Германии. Также необходимо поощрять участие Франции в ближневосточном урегулировании.

Средиземноморское сотрудничество Франции и Сирии, с перспективой подключения к нему Италии, Греции, Испании, Ливии, Алжира и других стран региона может стать механизмом, альтернативным усилиям США по превращению Юго-Восточной Европы наряду с Ближним Востоком в эпицентр управляемого Вашингтоном перманентного конфликта, а также попыткам Германии возродить геополитический проект начала XX века «Берлин — Bizantium — Багдад» и планы времен Второй мировой войны по овладению Каспием в новой форме альянса с Турцией и Азербайджаном. Ось Париж — Дамаск может стать реальным противовесом опоре США и Германии на Турцию и Израиль. Нейтрализуя возможности дальнейшего сближения этих двух главных форпостов атлантизма в Средиземноморье, Сирия одновременно открывает путь к Персидскому заливу, через антиатлантически настроенные Иорданию и Ирак.

Здесь следует отметить, что в самом сердце «Красной Звезды» оказывается Кавказский регион, ставший сегодня одним из основных объектов геополитического столкновения на Континенте. Сегодня США используют стремления лидеров прикаспийских стран, в первую очередь Азербайджана, к освоению нефтяных месторождений Каспия, умалчивая об их незначительности в сравнении с другими региона-

ми мира (например, лишь 1/30 разведанных запасов Персидского залива). На деле Каспий имеет для Вашингтона не столько экономическое, сколько геостратегическое значение, ибо позволяет создать опорный геополитический плацдарм в самом сердце Мирового Острова, откуда можно наносить удары против России, Китая, Индии, в направлении Ближнего и Среднего Востока. В этой связи можно ожидать провоцирование вовлечения сил НАТО для участия в «урегулировании» кавказских конфликтов по косовскому сценарию. Контроль над Кавказом является, пожалуй, главным средством закрепления раскола Континента и его полного контроля над атлантизмом. Поэтому континентальные державы должны не ограничиваться пассивным сопротивлением внутри своих геополитических пространств, а переходить к более активным действиям на внешних рубежах Мирового Острова.

Разрыв «кольца анаконды» возможен при обязательном выходе за пределы Евразии путем создания опорных геополитических плацдармов в Африке и Юго-Восточной Азии. В этом смысле ключевое значение имеет развитие связей в направлении создания оси Москва — Киев — Триполи и Москва — Дели — Куала-Лумпур, обеспечивающих непосредственный выход к «южным морям». Эти связи будут усиливаться развитием стратегического партнерства Триполи с Пекином по оси Триполи — Дамаск — Тегеран — Пекин. В свою очередь создание оси Париж — Дамаск — Куала — Лумпур способно окончательно замкнуть геополитическую конструкцию «Красной Звезды».

Малайзии и Ливии отводится в ней важная роль не только по геостратегическим причинам. Сегодня эти страны являются последовательными оппонентами однополярной модели. Именно Малайзия официально возложила на МВФ и международных финансовых спекулянтов ответственность за азиатский финансовый кризис, в котором она потеряла миллиарды долларов. Руководители Малайзии изыскивают пути избавления от международной финансовой кабалы, стремясь самим контролировать свои дела. Они выступают за пересмотр международной финансовой и экономической системы, связывая его возможность с созданием многополярного мира. Эта страна проводит интенсивную модернизацию армии, закупая современную военную технику у России и Франции. Что же касается Ливии, то она известна как один из наиболее радикальных оппонентов США, обладающая к тому же стратегически важными позициями не только в Средиземноморье, но и в Африке.

Центральной связкой в проекте «Красной Звезды» является ось Москва — Дамаск, одновременно перерезающая талассократическую горизонталь и нейтрализующая сценарий «столкновения цивилиза-

ций» Православия и Ислама, в котором роль «разводящего» отводится Америке. Именно Сирия традиционно была главным стратегическим союзником СССР в период «холодной войны». Учитывая историческую память о Дамасском халифате Омейядов и ведущую роль Сирии в движении панарабизма, становится понятно, что именно на нее можно делать ставку в политике вовлечения исламского мира в постевразийское движение. Здесь действуют также еще два фактора: во-первых, Сирия как носитель идеологии арабской интеграции является оппонентом воинствующего панисламизма-ваххабизма Саудовской Аравии, претендующей на лидирующую роль в исламском мире в целом. А во-вторых, Сирия является главным оппонентом Израиля в ближневосточном конфликте. Занимая взвешенную позицию в отношении Чеченского конфликта, поддерживая высокий уровень отношений с Китаем, Ливией, Францией, Сирия является, пожалуй, наиболее оптимальным партнером в глобальной стратегии континентализма.

Учитывая, значение вертикали Москва-Дамаск, необходимо обратить внимание на те возможности, которые открывает для Украины подключение к геополитическому альянсу России и Сирии. Помимо того, что оно открывает реальные экономические дивиденды от выхода на менее контролируемые США (по сравнению с турецким и закавказским) арабские рынки оружия и источники нефти, — а Украине есть, что предложить Сирии и ее арабским партнерам, — такая ориентация обеспечивает нейтрализацию Турции с юга. Украина получает союзника, способного упредить любые попытки Стамбула разыгрывать крымскую карту или неадекватно вести себя в отношении украинских судов в Проливах. Больше того, возможно, что на сегодня у Украины имеется больше возможностей для инициирования стратегического партнерства с Дамаском, нежели у России, завязанной в Чечне, так что именно Киев может выступить в роли локомотива и связующего звена в построении альянса евразийских и арабских стран (треугольника Москва — Киев — Дамаск).

В дополнение к конструкции «Красной Звезды» большое значение имеет формирование стратегического пространства «зеленого внешнего полумесяца», соединяющего Триполи и Куала-Лумпур и проходящего по оси Триполи — Хартум — Аддис-Абеба — Могадишо и по оси Триполи — Сана. Такая конструкция обеспечит контроль над Красным морем и Индийским океаном со стороны Континентального блока. Сейчас создание такого «полумесяца» осложняется в первую очередь сложной ситуацией в Эфиопии и особенно в Сомали. Нестабильность в странах Африканского Рога является важным инструментом, позволяющим США контролировать геополитические процессы одновременно в Восточной Афри-

ке, исламском мире и Индийском океане. Она еще раз подтверждает, что «новый мировой беспорядок» является ключом к установлению однополярной гегемонии США.

Геостратегический проект «Красной Звезды» отводит исключительно важное значение Украине. Она оказывается одним из трех узловых элементов несущей конструкции, обеспечивающей европейскую стабильность — треугольника Москва — Киев — Париж. Он призван нейтрализовать наметившиеся поползновения к реставрации Срединной Европы во главе с Германией и одновременно воспрепятствовать выходу Германии к Ближнему и Среднему Востоку. В этом функциональном предназначении он дополняет ось Москва — Киев — Триполи. Интересно, что последняя проходит через Косово, ставшее одним из полигонов разжигания междивизиационного конфликта на Континенте и плацдармом для натиска атлантизма на Восток.

Действия США по разжиганию конфликта в Югославии, бесспорно, преследуют также цель предупреждения сближения России и Франции. Вспомним, что традиционно обе эти страны поддерживали Сербию и даже в нынешнем конфликте во Франции были относительно сильны просербские настроения. Установление контроля над Косово фактически разрушительно действует на перспективу создания единого европейского порядка, центральную роль, в котором неизбежно отводится России и Франции. Ведь лишь союз этих стран способен нейтрализовать агрессивный интегрзм Германии, традиционно раскалывавший Европу и ввергавший ее в кровопролитные войны.

Стратегическая роль Украины на нынешнем этапе может заключаться в восстановлении геополитического равновесия и стабильности на Континенте. В первую очередь это предполагает отказ от односторонней ориентации на европейскую интеграцию, с учетом того, что европейская политика Украины сегодня, по сути, носит германоцентричный (а значит американоцентричный) характер. Украина может стать связующим звеном между Срединной Евразией и Афразией. Не сомнительные заигрывания с Анкарой, имея «под боком» крымских татар, и с официальным Тбилиси, власти которого практически привели свою страну к национальной катастрофе, а опора на региональные центры силы в Афразии, не угрожающие безопасности Украины. Не обслуживание украинскими самолетами чужих интересов в локальных конфликтах на Черном континенте, а стратегическое партнерство с региональными центрами силы Северной Африки (Ливия), Ближнего Востока (Сирия) и Юго-Восточной Азии (Малайзия) может обеспечить решение экономических проблем страны на нынешнем этапе и в долгосрочной перспективе. Однако главным средством

решения нынешних социально-экономических проблем страны является стратегический «поворот к Востоку». В первую очередь речь идет о вестороннем развитии экономического сотрудничества с Китаем, обладающим огромным потенциалом для расширения двусторонней торговли. Как ни парадоксально, превращение Китая в одну из ведущих торговых держав мира сопровождается неуклонным сокращением объема украино-китайского товарооборота. Украина практически сама закрыла для себя огромный китайский рынок. Аналогичная ситуация в экономических связях с Индией. Поставки военной техники Пакистану, бесспорно, крайне негативно отразились на отношении Дели к Киеву. Учитывая возрастание значения Южной Азии в мировой политике и мировой экономике, Украина должна более осмотрительно действовать в выборе своих торговых партнеров, особенно с учетом того, что стратегический эффект в современной экономике имеет гораздо более важное значение, нежели сиюминутная прибыль. Сегодня же ориентиры украинских внешнеэкономических связей свидетельствуют о неуклонном нарастании ее зависимости от геостратегии Запада. Это касается и ориентации на Турцию, Азербайджан и Пакистан, и курса на европейскую интеграцию. Последний, по сути, означает превращение Украины в часть находящейся под стратегическим контролем США германской Срединной Европы.

Важно осознать, что в западной перспективе Украине не светит ничего, кроме деиндустриализации, архаизации, национально-культурного разложения и превращения в часть глобального постколониального пространства. Шанс своего возрождения, обретения исторического «Я» она может обрести лишь в восточной перспективе. Как и во многих других странах, в Украине именно массы осознают необходимость защиты местного потенциала развития на собственной основе, тогда как элита «внутренних эмигрантов» не стесняется торговать национальными интересами в обмен на обещанные преференции.

Предложенный геостратегический проект представляет собой подход к конструированию геополитической версии постъевразийства, основанного на наследии классического евразийства, но отвечающего на новые вызовы глобализации-вестернизации начала XXI века. Постъевразийство представляет собой философию и геополитику подлинного глобализма, противостоящую ложному глобализму «западноидов», и призванную возратить человечеству утраченную им (а вернее — похищенную «золотым миллиардом») общую историческую перспективу. Сегодня возникает шанс повторить великий парадокс раннехристианской эпохи, когда отверженные указали миру новый путь, и открыли принцип единой судьбы («нести ни эллина, ни иудея»).

Геополитика может и должна стать организующим началом, способным собрать в единый смысловой образ все частные проявления глобального вызова вестернизации-мондиализации, вскрыть главный механизм этого процесса, организующие его

силы и интересы, а также проявления инверсии как взрывной реакции на вызов. В свою очередь, именно континентальные геополитики — постевразийцы — могут стать ядром новой идеологической элиты, альтернативной осрамившимся либералам-западноидам.

Литература:

1. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. - М.: Эдиториал -УРСС, 1999. - 272 с.
2. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. - М.: Междунар. отношения, 1998. - 256 с.
3. Тройников А. Удары НАТО ... по объединенной Европе? // Мир денег. - 1999. - № 4-5. - С. 13-15.
4. Занегин Б. Китай: левый марш. К 50-летию Китайской Народной Республики // Завтра. - 1999. - № 40 (305).

О . И . ГА В Р Ю Ш И Н

ПРОБЛЕМА ВЛАСТИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПОЛИТОЛОГИИ

Гаврюшин Олег Иванович — старший преподаватель кафедры политологии исторического факультета Днепрпетровского национального университета

Основная проблема политики — проблема власти. Власть является образующим началом политики, целью и одновременно средством политической деятельности, неотъемлемым феноменом социально-политической жизни общества.

Вместе с другими явлениями и элементами политической жизни, социально-политический феномен власти лишь недавно стал объектом исследования отечественных политологов. В советское время никакого серьезного изучения феномена власти не проводилось. Административно-командная система не допускала никаких исследований сущности власти, ее структуры, характера властвования и подчинения, субъективно-объектных отношений структурных элементов власти, не позволяла получить реальные представления о субъекте власти (т.е. о самой себе), мотивации властвования, сущности и функциональных возможностях властвующих и других характеристик. В обществоведческих дисциплинах все проблемы сводились к упрощению и опoшлению в виде рассмотрения «главного вопроса всякой революции» или «диктатуры пролетариата». И только в последнее десятилетие стало возможным объективное, научное, беспристрастное изучение политических проблем.

С развитием политологии в стране происходит и становление одной из основных политологических дисциплин, которая специально занимается изучением власти — кратологии (наука о власти).

На сегодняшний день накоплен определенный объем знаний о закономерностях возникновения и развитии власти, ее основных характеристик, но тем не менее комплекс общетеоретических проблем, требующих своего исследования, огромен. В отечествен-

ной политологии до сих пор еще не существует единого понимания власти, отсутствует единая методология исследований, единая терминология, без чего получение объективных, эффективных знаний и их распространение невозможно.

Так как отечественная традиция изучения политических явлений и процессов еще не выработана, то на первом этапе исследования политики широко использовалась обширная мировая литература. Но! Множество серьезных, интересных работ зарубежных ученых написано с различных методологических позиций, различного понимания феномена власти и, поэтому, их некритическое использование порождает новые проблемы. Одной из них, по мнению автора, является громадная разбросанность и взаимонесоответствие определений, терминов, характеристик власти, изложенных в существующих учебниках политологии, что, в свою очередь, снижает уровень политологического образования.

По научной переводной, историографической, аналитической и реферативной литературе, изданной в Украине, России, Белоруссии, насчитывается около 35 различных концепций и теорий власти, выдвинутых западными политологами (биологическая, реляционистская, бихевиористская, системная, структурно-функциональная, инструментальная, редукции иерархических дистанций и др.). В этих концепциях и теориях используется почти три десятка различных терминов, обозначающих различные характеристики власти. Но зачастую три разных термина обозначают одну характеристику и, наоборот, один термин используется для определения разных характеристик. Такая ситуация вполне нормальна для первого этапа

становления научной дисциплины, являющейся обязательной для изучения студентами всех ВУЗов Украины, но уже сегодня является актуальной проблема унификации читаемых курсов и создания единого, общепринятого научно-понятийного аппарата.

Ускоренное освоение обширного массива западной политологической литературы в постсоветское время привел к интересному парадоксу: мы намного лучше знаем западные достижения в этой области, чем отечественные. И даже многочисленные издания работ дореволюционных авторов имеют серьезное упущение — почему-то в переизданные собрания сочинений философов начала XX, века не попали работы кратологического характера. Как пример, укажем лишь на непонятное изъятие из сборника Семена Франка самой интересной, на наш взгляд, работы — «Проблемы власти».

Приходится признать, что до настоящего времени не написано ни одной серьезной работы по историографии проблемы власти в нашей стране, хотя исследования этой проблемы осуществлялось еще до революционных событий, так или иначе продолжалось в советское время и продолжается в постсоветский период.

Изучение проблем власти началось в работах Богдана Александровича Кистяковского, заведующего кафедрой государственного права, получившего профессорское звание за фундаментальную работу «Социальные науки и право», опубликованную в 1916 г. Он первым выступил против теории профессора Алексеева, который утверждал, что невозможно и нецелесообразно изучать власть вообще, так как она по своей природе иррациональна, и научному исследованию не подлежит. Кистяковский указал на то, что наука государственного права в начале XX столетия сосредоточила все внимание исключительно на юридико-догматической стороне вопроса о власти, а именно на признаках государственной власти, ее свойствах, функциях и распределении ее между органами государства. Но совсем другой смысл имеет изучение власти как вида субъектного права, но исследования в этом направлении, с точки зрения Кистяковского, почти ничего не дадут для уяснения существа власти и ее социально-психологической природы, без уяснения которой все остальные теории будут неясными и не имеющими твердой базы, а значит государствовед и теоретик права не должны избегать других методов изучения власти. И даже больше — юридическое изучение должно отступить или, в лучшем случае, иметь техническое значение. И именно социально-психологическая природа власти вообще должна быть основой для других видов изучения всякой власти вообще и государственной в частности.

С. Франк обратил особое внимание на первооснову власти и считал таковым властеотношения, как

отношения властвования кого-либо над кем-либо и подчинения кого-либо кому-либо. Властвование и подчинение, как содержание любого властеотношения, дают понимание власти в субъективном смысле. Власть в смысле властеотношения должна быть отправным моментом исследования. Власть в этом смысле есть явление социальное, взаимодействие между людьми, отношение между людьми. Оригинальна также мысль Франка о том, что наиболее ценный материал для изучения власти дан впервые не государствоведами, а писателями. Писатели-психологи Л. Толстой и Т. Карнейль, обладавшие несравненным даром наблюдения, увидели сложное и важное там, где другие не находили ничего достойного внимания. Это может стать вполне понятным, если уяснить себе природу власти и глубокую связанность эмоций властвования и подчинения с другими эмоциями и чувствами человека.

Юристы Н.М. Коркунов и Л.И. Петражицкий указывали, что властвовать могут не только люди, но и другие силы, обстоятельства, явления. Коркунов, критикуя волевою теорию власти, утверждал, что властвование возможно без наличия воли. Понятие власти ни в коем отношении не совпадает с понятием властвующей воли. Бывает, что властвует над человеком и воля, но далеко не всякое властвование предполагает направленную на то волю. Этим, с точки зрения Коркунова, объясняется властвование над людьми воображаемых божеств, не существующих в действительности и потому не имеющих никакой действительной воли. А между тем для фанатика религии власть над ним его ложного бога не делается от этого несколько не слабее или безусловной.

Кроме того, Коркунов утверждает, что властвование предполагает сознание не с активной, а с пассивной стороны. Значит, властвовать может все, независимо от того, имеет ли оно волю, направленную на властвование и сознание. Мы можем сделать вывод, что власть в теории Коркунова является понятием психологии и естествознания, а не социальным явлением.

Против этого выступил Алексеев А.С., который указал, что нельзя объединять совершенно разные явления в одну группу для построения теории, и, идя таким путем, можно прийти к абсурдным выводам, например, к таким, что властью окажется стихийная сила, которая бессознательно властвует над бессознательным. Но тогда власть — это сила, которая не обуславливается ни волей властвующего, ни сознанием зависимости подвластного, что это — какая-то стихийная сила, которая действует в мире физических явлений.

В развитие положений Коркунова состоит и теория власти Петражицкого, в которой понятие власти трактуется очень широко. Власть — это не воля и не

сила, не нечто реальне, а емоціональна фантазма, особий вид приписуваного окремим особам права. Так як права можуть закріплюватися свідомістю, за якими зручно вигаданими і фантастичними істотами і отнюдь не повинні обов'язково закріплюватися за людьми, свідомими цим, то і влада може належати не тільки людям, але і якому зручно створенню уяви.

Після революційних подій вивчення влади продовжувалося в 20-і роки, а з встановленням адміністративно-командної системи роботи по вивченню влади писалися «в стіл» і ще чекають своїх дослідників.

Дослідженням влади як явища соціально-політичного життя суспільства в 20-і роки займався С. Хатунцев, який сформулював теорію соціально-психологічних основ влади. Владою він називає силу, дозволяючу одній владі, а іншої змушує її підкорятися. Науковий аналіз влади повинен починатися з первинного поняття — владеотності. Все вираження, що говорять про суб'єктну владу або про владу інших суб'єктів, ніж люди або їх колективи, мають фігуральне значення.

Основним моментом влади, як відносин владування і підкорення, є, за словами Хатунцева, в свідомості підкорення обома сторонами владеотності. В цьому вся сутність владування. Освідомленість залежності обома сторонами і є сутність влади. Владеотність не може мати місця, якщо вона не свідомо обома сторонами.

Відносини між людьми Хатунцев ділить на дві групи:

— Відносини, де один людина владує над іншим як представителем цієї або іншої суспільної організації;

— відносини, де учасником є він сам, не в якості представителя суспільства або держави.

Відносини першої категорії в зв'язі з ускладненням суспільних відносин, зустрічаються дуже рідко.

В особистих владеотностях влада постоїть на раціональному в цій або іншій ступені або ірраціональному впливі і переважанні владування, самого, як визначеного психофізичного суб'єкта. Совершенно іншим характером мають владеотності суспільного плану. І саме дослідження цієї проблеми, — з яких елементів складається суспільна влада, чим обґрунтовується і як утворюється — основним питанням дослідника влади.

Вместе з тим Хатунцев пропонує явище владування і підкорення при вивченні розкласти на більш прості моменти і елементи, розглянути спочатку більш прості по складу явища і потім — більш складні.

С.Хатунцев при вивченні влади виділяє елемент, який ні до, ні після нього ніхто з вітчизняних і зарубіжних політологів не застосовує — «провідник влади». Цей термін не є синонімом основи влади, засоби влади або ресурсу влади. Хатунцев перший і останній виділяє в окрему категорію посередні між свідомістю людей елементи: міміка, тон голосу, перо, малюнок, одяг, дія, символічні предмети. Через них виникають, змінюються, зникають владеотності. Далі проводиться класифікація провідників влади на загальні, дія яких розрахована на невизначену кількість особисто невідомих осіб, і провідники особисті, дія яких має в виду визначені конкретні особи. Кожна з цих категорій може бути розділена на провідники словесні (за змістом мови), словесно-звукові (за тоном голосу), зовнішньо-предметні, мімічні, діяльні і інші.

Застосування при аналізі влади категорії «провідник влади», на жаль, не використовувалося ніким з політологів, а наступні роботи С. Хатунцева поки ще не знайдені.

Тема дослідження наукового творчості вітчизняних політологів потребує уважливий дальнішої і скрупульозної роботи.

О . Ф . ДОДОНОВ

ІСТОРІОГРАФІЯ УЧАСТІ РОБІТНИКІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У 60 — 80-ТІ РОКИ

Додонов Олександр Федорович — завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Запорізького інституту державного і муніципального управління, кандидат історичних наук, доцент

У складних і суперечливих сучасних умовах поступово знову починає зростати інтерес до нашого історичного минулого, у тому числі і до історії робітничого класу, що залишається головним виробником матеріальних цінностей. У цьому зв'язку, думається,

буде до речі запропонована нами стаття, у якій подано висвітлення історіографії участі робітників у політичному житті СРСР у зазначені три десятиліття, що передували його розпаду. Аналіз публікацій з даної проблеми ми ведемо на основі гуманістичного підхо-

ду. Тематична спрямованість робіт дозволила нам об'єднати їх для зручності висвітлення в такі дві групи.

Перша група — праці, а також окремі розділи, глави і параграфи багатопланових праць, у яких зроблено спробу всебічного висвітлення участі робітників у політичному житті як на всесоюзному, так і на місцевому рівнях.

Однією з перших публікацій, де міститься аналіз діяльності робітників щодо керування державою, виробництвом і суспільством, стала книга Ф.Г.Кротова, Л.В.Фокіна, О.І.Шкаратана [1]. На фактах початку 60-х років вони намагаються довести що загальнонародна держава стала перетворюватися в комуністичне самоврядування. Йшов цей процес, на їхню думку, шляхом відмирання окремих функцій держави і передачі деяких повноважень його органів громадським організаціям. Показником цього вважалась участь робітників і інших трудящих у державному і громадському житті. На жаль, автори не приносять даних про питому вагу серед суспільних активістів окремо робочих, селян, службовців, що не дозволяє порівняти і встановити силу впливу кожної соціальної групи на політичні процеси.

У монографії С.Л.Сенявського показана політична діяльність робітничого класу в зв'язку з його кількісним і якісним ростом. Погоджуючись із його позицією про підвищення активності робітників у громадському житті в першій половині 60-х років, ми водночас вважаємо, що приведені в книзі факти не можуть служити підставою для зробленого автором висновку: «в області політичній робітничий клас був керівною силою будівництва комунізму» [2, с. 272]

Серед книг, що вийшли наприкінці 60-х років, привертає увагу колективна праця вчених Інституту історії СРСР. Вперше в радянській історіографії вони спробували в сукупності освітити всі сторони життєдіяльності робітничого класу в 1951-1965 рр., показати тенденції його розвитку. Проте неможливо погодитися з їхніми твердженнями, що під керівництвом робітничого класу проходило все суспільно-політичне життя країни, а проведення політики КПРС, розрахованої на побудову комуністичного суспільства, — це реалізація керівної ролі робітничого класу [3, с. 374, 377].

У першій половині 70-х років побачили світ книги С.Л.Сенявського і В.Б.Тельпуховського [4], В.А.Єжова [5] і інших авторів [6], що на основі значного фактичного матеріалу пишуть про сутність, види і форми участі робітників у громадському житті. Проте в зазначених інших роботах того періоду, незмінно присутні перебільшення позитивного, догматичні стереотипи і штампи. Навіть у солідній праці вчених Інституту філософії АН СРСР міститься твердження, що до середини 70-х років соціалізм, зміцнивши ідейну, клас-

сову самосвідомість робітничого класу, розвив його морально й інтелектуально, створив реальні можливості для всебічного розквіту і застосування творчих можливостей робітників у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства [7]. На практиці ж їхня політична діяльність усе більш приймала формальний, показний характер.

Наприкінці 70-х років з'явилися роботи В.А.Єжова, А.З.Ваксера, І.П.Труфанова [8], А.А.Кондрацького [9], В.О.Смірнова й інших авторів, що освітлюють суспільну діяльність робітників у 60 — 70-ті роки, сутність і характер політичних інтересів робітничого класу. У книзі В.О.Смірнова зроблено спробу розробити типологію робітників на основі системи показників соціальної активності. Наводячи позитивний матеріал, він водночас підкреслює, що за всіма позиціями, що розкривають ріст політичної активності робітників, були серйозні недоліки і недогляди в роботі громадських організацій виробничих колективів, а також величезні резерви, що використовувалися дуже слабо [10, с. 174].

Певний інтерес у плані відбитку процесу демократизації громадського життя подають роботи Н.А.Аїтова [11], К.Б.Валіулліна [12], Є.В.Клопова [13], В.Чуланова [14]. Суттєвим недоліком їхнім було те, що за окремими вражаючими фактами, що характеризують ступінь залучення робітників у політичне життя, нерідко залишалася в тіні якісна сторона, корисність і ефективність участі у керуванні. Але в цьому не стільки провина, скільки біда дослідників. Адже, для подібного роду узагальнень у них не було відповідних відомостей.

У роботах, що з'явилися після 1985 р., подається більш критичний аналіз політичної діяльності робітників, ведеться пошук нових шляхів і форм демократизації громадського життя [15 — 16]. Одним із піонерів монографічного дослідження ролі робітничого класу у 70-ті — першій половині 80-х років виступив В.О.Міхеев. У своїй роботі він відзначав, що розвиток суспільно-політичної активності робітничого класу в зазначений час стримувався цілою низкою чинників: адмініструванням, технократичним підходом, ігноруванням ролі людського чинника, зрівнялівкою, прорахунками в плануванні і керуванні. Корені труднощів, із якими зіткнувся в той час робітничий клас, на думку автора, не в природі соціалістичного ладу, а у використанні не всіх його можливостей. Головний політичний результат перших трьох років перебудови В.О.Міхеев бачив у тому, що був зроблений рішучий крок від передкризової риси, перед якою опинилось суспільство на початку 80-х років. За його словами, розвиток країни набирив позитивні тенденції, а робітничий клас упевнено вирішував поставлені перед ним завдання [17, с. 159, 175, 228]. Проте події розвивалися зовсім не так. Робітничий клас не став, та й не міг тоді

стали вирішальною силою перетворень у суспільстві, тому що політика верхів не виражала його інтереси.

З'явилося і ще декілька наукових і публіцистичних робіт про соціальну діяльність робітників у нових умовах [18 — 22]. При цьому деякі дослідники виступали за те, щоб у політиці міцніше спиратися на плече робочої людини, а інші наполягали на витисненні робітників із сфери державної влади. У деяких книгах і статтях [23 — 24] розкриваються причини відродження страйкового руху, його сутність і спрямованість.

Другу групу утворюють видання і дисертації, у яких розглядаються окремі аспекти політичної діяльності робітників.

Одним із них є висвітлення взаємовідносин робітничого класу і КПРС, їхнього впливу на суспільні процеси.

На початку 60-х років деякі суспільствознавці акцентували увагу на загальнонародному характері КПРС, писали про зміну її характеру і класової природи, зникнення необхідності регулювання соціального складу партійних організацій [25, с. 42]. Але вже до середини 60-х років було визнано, що розширювальне тлумачення загальнонародних рис КПРС передчасне. У виданнях, що з'явилися, відзначалося, що вплив робітників на політичні процеси визначається керівною роллю Комуністичної партії, що залишається в умовах перемигшого соціалізму насамперед партією робітничого класу, підкреслювалося «невимірне» зростання його ролі у вирішенні теоретичних і практичних питань будівництва комунізму [26, с. 22 — 23].

Окремі автори, зокрема Ф.Петренко, відстоювали патерналістське відношення КПРС до державних і громадських організацій, підносили її політичне керівництво в ранг закономірності, вважали партію головним політичним інструментом робітничого класу, за допомогою якого він здійснює проведення в життя своїх ідеалів і завдань [27, с. 190 — 195].

У 70-ті — першій половині 80-х років побачило світ чимало книг, збірників статей [28 — 32], у яких говориться про діяльність КПРС щодо залучення робітників у свої ряди, притягнення їх до вирішення соціально-економічних, політичних і культурних питань. У зазначених роботах, як і в працях їхніх попередників, знову ж підкреслювався об'єктивний, закономірний характер зростання ролі КПРС, відзначалося, що її політичний курс виходив із глибокого знання інтересів народу, відповідав їм, а партія успішно здійснювала функції політичного вождя і керівника, всемірно розхвалювалось значення з'їздів і пленумів ЦК КПРС, заслуг Л.І.Брежнєва. Насправді ж, у багатьох парторганізаціях ґрунтовно затвердилася атмосфера формалізму й окомилування, а в громадському житті явно виявлялися симптоми застою.

У публікаціях [33 — 37], що з'явилися після 1985 р., зазвучали критичні оцінки діяльності КПРС щодо посилення ролі робітників у політичному житті суспільства і пропозиції щодо зміцнення зв'язків партії з робітничим класом, удосконалювання стилю і методів її роботи в умовах багатопартійності, що укладалася.

Але відтворенню об'єктивної історії КПРС і робітничого класу продовжували заважати сформовані міфи, догми і стереотипи. До основного з них, на думку М.Маслова, належали: уявлення про безконфліктний, неминуче успішний і переможний шлях розвитку соціалістичного суспільства; помилкове твердження про безупинне і нібито автоматичне зростання ролі партії в громадському житті; повне заперечення позитивної історичної ролі людей, що колись і в чомусь помилялися; абсолютизація змісту історико-партійних документів; догматична оцінка побудованого в країні соціалізму; суб'єктивізм і схоластика в оцінці складних явищ як у житті суспільства, так і в історії партії [38, с. 7 — 10]. Так, у поданому в 1989 р. Відділом історії партії Інституту марксизму-ленінізму «Переліку пріоритетних напрямків і проблем розвитку історико-партійної науки» [39] немає навіть нагадування про робітничий клас.

Зневажливе ставлення до проблем розвитку робітників створювало деяких учених. У публікаціях І.Линькова, Ю.К.Малова, І.Молоканова, Ф.Петренко, М.Чемоданова підкреслювалася необхідність зміцнення робочого ядра і ролі робітничого класу в життєдіяльності КПРС, посилення його впливу на свій авангард [40 — 44]. Проте в поглядах на зміни у взаємовідносинах «клас-партія», що проходили, усе більш домінували нігілістичні судження публіцистів, що припинювали можливості робітників у вирішенні політичних питань, посилювалися вимоги деструктивних сил про проведення суду над КПРС.

Найважливішим напрямком вивчення залишалася *діяльність робітників щодо керування державними справами.*

На початку 60-х років багато дослідників писали про відсутність у СРСР антагоністичних класів і про некласову сутність загальнонародної держави. Тим самим ігнорувалися протиріччя, що реально існували, між соціальними групами населення в сфері влади. Водночас демократизація громадського життя, що проводилася у той період, сприяла включенню робітників у діяльність Рад і органів суспільної самодіяльності, що формувалися при них. Одним із перших, хто почав вивчати ці процеси, був А.Михайлов. У своїй книзі [45] він висвітлює роль трудящих, у тому числі і робітників, у діяльності постійних комісій Рад, роботу депутатів і громадськості з виконання деяких державних функцій.

Цікаві відомості про діяльність робітників щодо реалізації своїх депутатських повноважень, здійснен-

ня контролю, забезпечення суспільного правопорядку, вирішення інших державних питань міститься в книзі Л.Х.Корякової [46] і брошури С.В.Решетової [47]. Проте в більшості публікацій роль робітників в органах державної влади і керування визначалася лише ростом їхнього представництва. Не одержали всебічного висвітлення питання діяльності робітників-депутатів серед виборців, розвитку при Радах мережі органів суспільної самодіяльності.

У визначеній мірі ці прогалини заповнює монографія М.Дьомочкіна, що можна по праву вважати найбільш значною серед робіт даної підгрупи. У ній показана участь робітників у виборчих кампаніях, їхня діяльність з підготування і проведення сесій Рад, виконання наказів виборців, рішення виробничих питань. Водночас її автор, на наш погляд, перебільшував ступінь соціальної зрілості і єдності суспільства, намагався показати керівництво КПРС Радами в якості вищого прояву головної ролі робітничого класу в органах влади, вихваляв виборчу систему і замовчував про регулювання складу, що практикувалося, депутатського корпусу зверху [48, с. 28, 36, 62].

В другій половині 80-х — 90-ті роки суспільствознавці посилювали пошук шляхів подолання кризи державної влади. Загострилися суперечки з питань удосконалювання виборчої системи, демократизації Рад, а потім і доцільності їхнього зберігання, ролі робітників у державному керуванні. Проте докладних книг, у яких містилися б їхні наукові розробки, так і не з'явилося.

У полі зору дослідників залишалися *проблеми діяльності робітників у фахових спілках*.

Корисні відомості про зусилля профспілкових організацій по залученню робітників у свої ряди, висуванню їх до складу профкомів, є в ряді індивідуальних і колективних книг [49 — 51]. Зокрема, у монографії А.В. Андреева не тільки узагальнюється позитивний досвід діяльності партійних і профспілкових організацій по притягненню трудящих до вирішення виробничих, соціальних і культурно-виховних завдань, але й звертається увага на те, що в області здійснення прав, що давалися профспілкам, було чимало недоліків. На думку автора, найчастіше обмежувались їхні права при звільненні робітників та службовців, здійснювалася невинувато велика змінюваність членів керівних профспілкових органів у ході виборів [52, с. 85, 95].

Інтерес викликає запропонована Г.П.Алексеевим структура взаємовідносин держави і профспілок. Аналіз її даний за схемою: 1) відношення єдності; 2) відношення співробітництва; 3) відношення організаційної самостійності [7, с. 355]. Але при цьому нічого не сказано про труднощі і протиріччя, що були у взаємовідносинах КПРС, державних органів і профспілкових організацій, про слабкий захист ними законних інте-

ресів і прав робітників. Перспективу розвитку профспілок він зв'язував із переходом до єдиної виробничої спілки трудящих СРСР, що, на його погляд, повинен був виникнути на основі злиття профспілок, що існували. Практика не підтвердила це припущення.

Роль профспілок у розвитку суспільної активності робітників була предметом висвітлення й у наступних виданнях [53 — 57]. Вони дозволяють одержати деяке уявлення про участь робітників у роботі з'їздів, конференцій і пленумів профспілкових організацій, їхньої ролі у формуванні керівних профорганів і представництві в них.

У цілому дослідження даної підгрупи подані досить скромно. У них немає аналізу існуючих недоліків у справі організації профспілками виробничого самоврядування, негативних тенденцій у взаємовідносинах профспілкових комітетів, адміністрацій підприємств і робітників. Страйки робітників, що відбулися у кінці 80-х років, показали, що теорія і практика профспілкової роботи потребували серйозної зміни.

Деякі дослідники присвятили свої роботи аналізу *участі молодих робітників у громадському житті через ВЛКСМ і інші ланки політичної системи суспільства*.

Спеціальних робіт із даної проблеми в 60-ті роки не з'явилося. Про прийом передових робітників уряди ВЛКСМ, їхнє представництво у виборчих органах комсомольських і інших державних і громадських організацій говориться в деяких публікаціях у зв'язку з висвітленням господарських і виховних питань, як це робиться, наприклад, у книзі Я.П.Тарасенко [58]. Чимало аналогічних за композиційним розташуванням матеріалу робіт з'явилося в 70-ті — першій половині 80-х років [59 — 64]. У них висвітлюються досвід формування молодого зміни робітничого класу, практика роботи комітетів комсомолу, партійних, профспілкових, радянських і господарських органів щодо організації їх ідейно-політичного, трудового, морального й інших напрямків виховання.

В окремих книгах і брошурах порушуються питання підвищення ролі організацій ВЛКСМ у розвитку суспільної активності робітників-комсомольців, робиться спроба створити узагальнюючий образ молодого виробничика [65 — 66]. У статтях Г.І.Деревякіна, О.І.Єфімова, Д.В.Кротова, С.І.Сергейчика, В.О.Смірнова [67] говориться про систему показників соціальної активності молодих робітників, формування в них потреб у політичній діяльності. На жаль, буквально у всіх зазначених роботах присутній момент ейфорії в оцінці суспільної діяльності молодих робітників і зусиль державних і громадських організацій з її розвитку. Автори їх вихваляють роль у цій справі партійних і комсомольських комітетів, часом без вагомих аргументів намагаються переконати читачів у

постійному рості політичної активності молодих робітників.

Головний недолік публікацій про молодь, з зауваження М.М.Пруднікова, складається у відсутності глибокого розкриття взаємозв'язку класового і загальнолюдського у вихованні. З'являлася приблизно така схема: соціалістична і капіталістична системи — антиподи, у них протилежні соціально-економічні й ідеологічні концепції. Отже, класовий підхід тут повинен бути позбавлений всіляких еквівоків: при вирішенні антагонізмів необхідно використовувати принцип «або-або», «хто не з нами, той проти нас». Така орієнтація не сприяла правильному класовому вихованню на практиці [68, с. 34].

Його монографія являє собою, на наш погляд, одну з небагатьох публікацій, у яких даний критичний аналіз діяльності партійних і комсомольських органів з формування нової зміни робітничого класу.

Ще одним аспектом вивчення суспільно-політичної діяльності робітників було *виявлення їхньої ролі у керуванні виробництвом*.

Розширення на початку 60-х років демократичних починань у керуванні економікою поставило дослідників перед необхідністю не тільки політико-економічного обґрунтування цього процесу, але і поглибленого аналізу місця і ролі робітників у системі господарського механізму. Звернення вчених до даної проблеми стимулювалося кількарізовими спробами його реформування і введення виробничого самоврядування.

У книгах В.Медведева, В.І.Мухачьова і В.С.Боровика, О.К.Орлова, В.Тюкова [69 — 72] пропонуються варіанти класифікації форм участі робітників у керуванні виробництвом. У монографії І.П.Остапенко [73] докладно висвітлюються як форми і методи, через які робітники управляли виробництвом, так і вплив партійних, профспілкових і комсомольських організацій на їхній розвиток. Важливе значення має прагнення дослідників визначити принципи, якими варто керуватися при залученні трудящих у управління [74], виробити систему розподілу суспільних доручень [75], дати докладну характеристику діяльності робітників у ЦДВН [76], показати взаємозв'язок бригадної форми організації праці і керування виробничими справами [77], розкрити процес притягнення до керування виробництвом робочої молоді [78], висвітити участь робітників у вирішенні питань планування, удосконалення організації праці, зміцнення трудової дисципліни [79 — 80], вплив профспілкових організацій на життєдіяльність трудових колективів [81].

Література

1. Кротов В.Г., Фокин Л.В., Шкаратан О.И. Рабочий класс - ведущая сила строительства коммунизма. - М.: Мысль, 1965. - 295 с.
2. Сенявский С.Л. Рост рабочего класса СССР. (1951 - 1965 гг.). - М.: Наука, 1966. - 278 с.
3. Рабочий класс СССР. 1951 - 1965 гг. - М.: Наука, 1969. - 559 с.

У цілому, як відзначала в 1987 р. М.Дятлова, представники різноманітних галузей суспільствознавства ще не написали узагальнюючих праць про участь робітників у керуванні виробництвом [82, із 8]. Багато робіт були виконані в райдужних тонах, не містять критики на адресу партійних і державних органів, профспілкових комітетів, що виявляли формалізм у розвитку виробничого самоврядування.

У роботах В.Г.Городяненко, Д.С.Шелеста, інших авторів, опублікованих наприкінці 80-х років [83 — 85], увага приділяється з'ясуванню причин кризових явищ в економіці і соціальному житті, пошуку нових форм організації і стимулювання праці в умовах ринку.

У 90-х роках з'явилося багато книг з менеджменту і маркетингу, у яких містяться, на наш погляд, не тільки вірні положення і цінні пропозиції щодо керування людьми і виробничими справами, але і далеко не безперечні висновки. Так, у книзі Ю.І.Мухіна читаємо, що СРСР був бюрократичною країною із самого низу, причому «за бажанням трудящих». А потрібна була робітничому класу бюрократична система керування нібито тому, що вона давала можливість займати робоче місце, не уміючи і не навчаючись, але жадати від начальства зарплати майстра своєї справи. «Так, — писав він, — ви випинаєте груди колесом: «Ми робітничий клас, а вони бюрократи». Але ж це ви довели свою кваліфікацію до того, що в магазинах СРСР на жодну вітчизняну річ не можна було глянути із задоволенням: якщо до неї приклав руку рідний робітничий клас, то це обов'язково мерзотність» [86, с. 71]. Подібні запевняння підтверджують правоту його ж зауваження про наявність у нашої «інтелігенції» звичаю поливати брудом усе, що зроблено своїм народом, і захлинатися від захоплення з приводу успіхів Заходу [86, с. 184].

Таким чином, історіографічний аналіз дозволяє констатувати, що історики і представники інших галузей суспільствознавства ввели в науковий оборот чимало цікавого фактичного і теоретичного матеріалу. Водночас вони змушені були довгі роки працювати в системі визначених ідейно-політичних координат, беззаперечно слідувати догматизованим стереотипам про месіанську роль робітничого класу в процесі будівництва безкласового суспільства. Від суспільствознавців керівники країни очікували не рекомендацій, а догідництва. Теоретична думка тим самим прирікалась на розвиток у відриві від реальної практики і нездатність сприятливо впливати на соціально-політичну діяльність робітників.

4. Сенявский С.Л., Тельпуховский В.Б. Рабочий класс СССР (1938 -1965 гг.) - М.: Мысль, 1971. - 533 с.
5. Ежов В.А. Рабочий класс СССР. Социально-политический очерк. -Л.: Лениздат, 1974. - 271 с.
6. Рабочий класс развитого социалистического общества. - М.: Мысль, 1974. - 276 с.
7. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма /Редкол. Ц.А.Степанян и др. - М.: Наука, 1975. - 568 с.
8. Ежов В.А., Ваксер А.З., Труфанов И.П. Рабочий класс СССР в годы девятой пятилетки (1971 - 1975 гг.). - Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. - 244 с.
9. Кондрацький А.А. Суспільно-політична активність робітничого класу Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. - К.: Наукова думка, 1978. - 159 с.
10. Смирнов В.А. Социальная активность советских рабочих: (Некоторые методологические и социологические аспекты проблемы). - М.: Политиздат, 1979. - 207 с.
11. Аитов Н.А. Советский рабочий. - М.: Политиздат, 1981. - 158 с.
12. Валиуллин К.Б. Общественно-политическая деятельность рабочего класса в условиях развитого социализма // Рабочий класс и современный мир. - 1981. № 3. - С. 56-61.
13. Клопов Э.В. Рабочий класс СССР: (Тенденции развития в 60-70-е годы). - М.: Мысль, 1985. - 336 с.
14. Чуланов В.А. Современные советские рабочие: Передовые черты и социальная активность. - М.: Мысль, 1980. - 215с.
15. Коварских Л.С. Рабочий класс в социальной структуре советского общества. - Киев-Одесса: Вища школа, 1987. - 176с.
16. Рабочий класс и социальный прогресс. - М.: Наука, 1993. -233 с.
17. Михеев В.А. Решающая сила перестройки: Возрастание активности советского рабочего класса в ускорении социально-экономического развития страны. - М.: Мысль, 1988. -252 с.
18. Гордон Л., Комаровский В., Назимова Л. Советский рабочий класс: Тенденции и перспективы развития// Общественные науки. -1989. - № 3. - С. 26-38.
19. Рабочий класс и социальная политика. Опыт и перспективы. -М.: Наука, 1989. - 215 с.
20. Рабочий класс и социальный прогресс. - М.: Наука, 1990. -296 с.
21. Рабочий класс на пороге XXI века // Политические исследования. - 1991. - № 1. - С. 142-153.
22. Рабочий класс СССР - ведущая сила ускорения развития общества. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. - 192 с.
23. Гордон Л.А. Против государственного социализма: возможности рабочего движения (Взгляд из лета 1990 г.) // Политические исследования. - 1991. - № 1. - С. 67-79.
24. Сауткина В.А. Рабочий лидер: кто он? - М.: Профиздат, 1991. - 176 с.
25. Алексеев А.Г. От партии рабочего класса - к партии всего народа. - Л.: Знание, 1963. - 56 с.
26. Митрофанова А.В., Полетаев В.Е. Рабочий класс СССР на современном этапе развития советского общества (С. 9-25) //Рабочий класс СССР на современном этапе. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. - 168 с.
27. Петренко Ф.Ф. Закономерности развития коммунистической партии на современном этапе зрелого социализма (С. 187-200)// Рабочий класс и его партия в современном социалистическом обществе. - Прага: Изд-во «Мир и социализм», 1973. - 272 с.
28. Демьянов Г.С. Рабочий класс в обществе развитого социализма (Из опыта деятельности КПСС по повышению роли рабочего класса в коммунистическом строительстве). - К.: Вища школа, 1982. - 215 с.
29. Деятельность Коммунистической партии по повышению ведущей роли рабочего класса в условиях развитого социализма (На материалах УССР). - К.: Вища школа, 1980.- 311 с.
30. Партийная организация и рабочие Ленинграда. - Л.: Лениздат, 1974. - 430 с.
31. Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма. - М.: Мысль, 1973. - 303 с.
32. Юдин П.Ю. Деятельность КПСС по развитию общественно-политической активности рабочего класса, 1961-1970 годы. (На материалах Северо-Запада РСФСР). - Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. - 103 с.
33. Бондарь В.Я. Истоки и сущность негативных процессов в партийной жизни в 70-х - начале 80-х годов // Вопросы истории КПСС. - 1989. - № 5. - С. 18-31.
34. КПСС и развитие советской политической системы. - М.: Мысль, 1987. - 291 с.
35. Мальчин Ю.М. Ведущая сила советского общества (Деятельность КПСС по обеспечению ведущей роли рабочего класса в дальнейшем укреплении социально-политического единства советского общества). - К.: Политиздат Украины, 1986. - 213 с.
36. Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70-80-ті роки) - К.: Наук. думка, 1988. - 248 с.
37. Урок дает история. - М.: Политиздат, 1989. - 414 с.
38. Маслов Н.Н. Что мешает воссоздать объективную историю партии? //Историки отвечают на вопросы. - М.: Московский рабочий, 1988. - 240 с.
39. На исследовательских рубежах // Вопросы истории КПСС. -1989. - № 4. - С. 109-116.
40. Линьков И. «Классовость ставит все на свои места» // Коммунист. - 1990. - № 3. - С. 8-11.
41. Малов Ю.К. Проблемы возрождения ленинской концепции партии // Вопросы истории КПСС. - 1990. - № 3. - С. 3-19.
42. Молоканов И. Партия и рабочий класс // Партийная жизнь. -1990. - № 6. - С. 13-20.
43. Петренко Ф.Ф. Социальный состав КПСС: тенденции и проблемы // Вопросы истории КПСС. - 1989. - № 6. - С. 3-17.
44. Чемоданов М. В чем сила КПСС // Партийная жизнь. - 1990. - № 1. - С. 18-21.
45. Михайлов Л.А. КПСС о ведущей роли рабочего класса в Советах. - Ярославль: Верхн.-Волж. кн. из-во, 1972. - 252 с.
46. Корякова Л.Х. Рабочие в местных Советах Сибири, 60-80-е гг. - Новосибирск: Наука, 1984. - 161 с.

47. Решетова С.В. Ведущая роль рабочего класса в деятельности Советов на этапе развитого социализма. - М.: Знание, 1976. - 47 с.
48. Демочкин Н.Н. Советский рабочий класс в управлении государством. - М.: Мысль, 1984. - 285 с.
49. Иванов Е.А. Профсоюзы в политической системе социализма. -М.: Профиздат, 1974. - 240 с.
50. История профсоюзов СССР. Учебное пособие. Ч.2. 1938-1978. -М.: Профиздат, 1979. - 303 с.
51. Очерки истории профсоюзов Белоруссии, 1905-1969 гг. - Минск: Беларусь, 1970. - 474 с.
52. Андреев А.В. КПСС - руководитель профсоюзов в период семилетки (1959-1965 гг.). - М.: Изд-во МГУ, 1970. - 102 с.
53. Научно-техническая революция, рабочий класс и профсоюзы СССР. - М.: Профиздат, 1975. - 184 с.
54. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. / Рук. авт. кол. Ю.В.Бабко. - К.: Политиздат Украины, 1983. - 663 с.
55. Рабочий класс и профсоюзы: Проблемы историографии и источниковедения. / Отв. ред. М.А.Заборов. - М.: Наука, 1984. -207 с.
56. Цепин А.И., Щиглик А.И. Государство и профсоюзы в развитом социалистическом обществе. - М.: Профиздат 1979. - 295 с.
57. Щеглов Г.В. Общественные начала - основа деятельности советских профсоюзов. - М.: Профиздат, 1978. - 160 с.
58. Тарасенко Я.П. Партийное руководство подготовкой и воспитанием молодого поколения рабочего класса Восточной Сибири в период строительства коммунизма. 1959-1965 гг. - М.: Советская Россия, 1970. - 391 с.
59. Алексеева В.Г. Молодой рабочий: Формирование ценностных ориентаций. - М.: Мысль, 1983. - 222 с.
60. Ананич Л.А., Бляхман Л.С. Заводская молодежь: Профессиональные интересы. - М.: Молодая гвардия, 1971. - 158 с.
61. Криворученко В.К. Единство цели: Некоторые аспекты партийного руководства комсомолом в условиях развитого социализма. - М.: Молодая гвардия, 1980. - 191 с.
62. Кучеренко М.М. Молодое поколение рабочего класса СССР: Процесс формирования и воспитания. 1917-1979 гг. - М.: Мысль, 1979. - 189 с.
63. Павлов Б.С. Социально-классовая преемственность и воспитание молодых рабочих. - М.: Наука, 1984. - 225 с.
64. Трущенко Н.В. Источник силы. Партия - организатор и руководитель комсомола. - М.: Молодая гвардия, 1973. - 288 с.
65. Бляхман Л.С. Молодой рабочий 70-х годов: социальный облик советской рабочей молодежи. - М.: Знание, 1979. - 64 с.
66. Петрова Н.К. Общественно-политический облик советской молодежи (70-е годы). - М.: Наука, 1986. - 160 с.
67. Развитие трудовой и общественно-политической активности молодежи. Сб. науч. трудов. - М.: ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1977. - 171 с. 1976. - 236 с.
68. Прудников М.Н. Партия и воспитание рабочей смены: опыт, уроки, проблемы. (Середина 60-х - первая половина 80-х годов). -М.: Молодая гвардия, 1990. - 258 с.
69. Медведев В.А. Управление социалистическим производством: проблемы теории и практики. - М.: Политиздат, 1983. - 270 с.
70. Мухачев В.И., Боровик В.С. Рабочий класс в управлении производством. - М.: Политиздат, 1975. - 64 с.
71. Орлов А.К. Советский рабочий в управлении производством. -М.: Профиздат, 1978. - 192 с.
72. Тюков В.А. Участие трудящихся в управлении производством (1966-1975). - Львов: Вища школа, 1980. - 176 с.
73. Остапенко И.П. Рабочий класс СССР в управлении производством. 1956-1970 гг. - М.: Наука, 1976. - 483 с.
74. Жариков Е.С. Конституция СССР и участие трудящихся в управлении государственными и общественными делами. - М.: Знание, 1978. - 63 с.
75. НТР и формирование духовного облика советского рабочего. -К.: Политиздат Украины, 1982. - 327 с. (С. 222).
76. Драницина Л.И. Участие рабочих в управлении производством (По материалам постоянно действующих производственных совещаний за 1958-1976 гг.). - М.: Мысль, 1981. - 253 с.
77. Смирнов В.Ф. Бригадные формы организации труда рабочего класса и вопросы управления производством (на материалах ленинградских объединений) (С. 103-111). // Рабочий класс СССР на современном этапе. Межвуз сб. Вып. 9. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. - 215 с.
78. Участие рабочей молодежи в управлении производством. - М.: ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1976. - 244 с.
79. Куренной А.М. Активная жизненная позиция советского рабочего: Участие трудящихся в управлении производством. - М.: Профиздат, 1983. - 96 с.
80. Рабочий класс и дисциплина труда. - М.: Мысль, 1988. - 237 с.
81. Советский рабочий управляет производством. / Рук. авт. кол. О.И.Косенко. Под общ. ред. В.Н.Тюрина. - М.: Профиздат, 1984. -192 с.
82. Дятлова М.М. КПСС, рабочий класс и управление производством (методология и историография проблемы). - Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. - 199 с.
83. Городяненко В.Г. Опыт и проблемы повышения активности трудящихся в управлении производством. (На материалах партийных организаций промышленности Украинской ССР). - Киев: Вища школа, 1989. - 211 с.
84. Шелест Д.С. Творческий потенциал трудовых коллективов. -Киев-Одесса: Вища школа, 1989. - 206 с.
85. Возрастание роли трудовых коллективов в ускорении развития советского общества. Тезисы докл. и выст. на республ. науч.-практ. конф. - Одесса, 1988. Ч.1. - 115 с; Ч.2. - 174 с.
86. Мухин Ю.И. Наука управлять людьми: изложение для каждого. -М.: Фолиум, 1995. - 368 с.

Ф І Л О С О Ф І Я

А. В. РЕШЕТНІЧЕНКО

МЕХАНІЗМИ ГУМАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Решетніченко Андрій Володимирович — доцент кафедри філософії, соціології державного управління Дніпропетровського філіалу Української Академії державного управління при Президентіві України, кандидат філософських наук

Пошук шляхів і методів розбудови міцної та можливої держави потребує визначення таких механізмів, які здатні задовільнити не тільки первинні вітальні потреби, а й найвищі духовні цінності та очікування. Відповідь на довічне у історії людства питання саме про такий шлях до добробуту і процвітання повязана, на жаль, здебільше з негативним досвідом. Починаючи з привласнення права на розпорядництво людським життям і закінчуючи ще донедавна процвітаючими ідеями тотальної наруги над інтересами людей з боку фашистського та псевдокомуністичного режимів, ці механізми спрямовувались головним чином на знищення і гноблення цілих народів. З цього приводу достатньо нагадати про гітлерівські концентраційні табори, славнозвісні у 20-ті роки «філософські пароходи», голодомор 33 року, Гулаг, Катинь та ідеологію «зрівняння у злиднях».

Новітній період історії української держави співпадає з розвитком міжнародного гуманістичного руху, діяльність якого очолюється Міжнародною академією гуманізму (International Academy of Humanism), Міжнародним гуманістичним та етичним союзом (International Humanist and Ethical Union) та іншими авторитетними інституціями, які діють у тісній співпраці з ООН та ЮНЕСКО. Україна має глибоке коріння гуманістичних традицій, які повязані з іменами П.Могили, Ф.Прокоповича, Г.С.Сковороди та багатьох інших [1]. Однак можливості цього коріння і власне доля гуманізму в Україні не знаходять поки що ні достатньої підтримки, ні тим більш відповідного інтересам держави розвитку. Для абсолютної більшості управлінської, інтелектуальної та духовної еліти, не кажучи про пересічних громадян, і досі залишається невідомим зміст першого «Гуманістичного маніфесту», підписаного у 1933 році великою групою провідних учених та громадських діячів Європи і сполучених штатів Америки [2]. пунктів цього історичного документу стверджують ідеї природничого походження людини, всесвіту і таких соціальних цінностей, якими виступають досягнення культури і соц-

іального прогресу. «...Природа універсуму, якою вона постає перед сучасною наукою, не дає якого б то не було надприродного чи космічного підтвердження людських цінностей» [2;24]. Перший Гуманістичний маніфест визнавав неспроможним суспільство, головна мета якого полягала у отриманні надприбутків і орієнтував на формування соціально орієнтованого колективного економічного ладу. Цей Маніфест проголошував по суті ідеї «релігійного гуманізму», який, — на думку його прихильників, — здатен подолати штучні кордони між традиційними теїстичними інституціями та світською культурою. Для цього «релігія має сформулювати свої надії та плани в світлі наукового духу і наукової методології» [2;24]. На жаль, відсутність цілісної та загальноприйнятної платформи як самих інститутів релігії та науки, так і їх методологічної бази залишили ці побажання на рівні абстрактних декларацій.

Другий Гуманістичний Маніфест з'явився через 40 років за часів «холодної війни» і зміст його також залишився невідомим для основної частини українського загалу. Між тим закладені у ньому принципи були спрямовані на подолання будь — яких класових і антагоністичних суперечностей і складалі ідеологічну основу діяльності ООН у наступні десятиліття. Зміст цієї ідеології базувався на захисті прав людини та демократичних цінностей, засуджував будь які прояви расизму, тоталітаризму, релігійної та класової нетерпимості. Найвищою гуманістичною цінністю другий Маніфест проголошував гідність особистості, власна свобода якої співпадала з відповідальністю перед суспільством. Відстоюючи принципи збереження миру, розвитку демократії, міжнародної безпеки та співпраці, гуманістичний Маніфест-2 сприяв розвитку такої етики взаємодії, яка звільнялась би від будь — якої політичної, релігійної чи ідеологічної залежності [3].

Новим кроком на шляху до формування концепції розвитку суспільства у наступному тисячолітті є декларація під назвою «Гуманістичний маніфест 2000:

Заклик до нового планетарного гуманізму» [4]. Цей крок має надати поняттю гуманізму нового, сучасного змісту, визначити зростаючу роль якого у процесах глобалізації суспільства виявили бажання сотні провідних вчених і громадських діячів багатьох країн. Цей документ базується на засадах «Загальної декларації прав людини» і включає наступні положення.

1. Людство має прагнути того, щоб здолати голод, злидні і забезпечити усім гідне житло та охорону здоров'я.

2. Суспільство повинно забезпечити економічну безпеку і гідний заробіток для кожної людини.

3. Кожен з нас має бути захищеним суспільством від будь — яких невинуватих збитків, загрози існуванню чи смерті.

4. Люди повинні мати право за власним вибором створювати сім'ю згідно з своїми засобами до існування, а також мати чи не мати дітей.

5. Можливості для одержання освіти і культурного збагачення повинні бути загальнодоступними.

6. Неприпустима дискримінація за расовими, етнічними, національними, культурними, майновими, класовими, релігійними чи статевими відмінностями.

7. Принцип рівності повинен поважатися у його чотирьох важливіших використаннях: рівність перед законом, рівновага, задоволення основних потреб (у харчуванні, домівці, безпеці, підтриманні здоров'я, культурі та освіті), рівність можливостей.

8. Кожна людина має право користуватися життєвими благами, прагнути до щастя, творити і відпочивати відповідно власним уявленням, якщо це не несе збитків благополуччю інших.

9. Люди повинні мати можливість насолоджуватися мистецтвом і самим творити його.

10. Неприпустимо утискувати, обмежувати чи забороняти свободу людини у тій області, котра відноситься до сфери його приватного життя і особистого вибору.

Для української еліти участь у формуванні та реалізації ідеології планетарного гуманізму також має стати однією з головних завдань державотворення. Це особливо важливо за умов невизначеності як самого поняття гуманізму, так і механізмів гуманізації та глобалізації суспільства. Так, навіть для переважної більшості його прихильників гуманізм залишається доволі вузьким і прагматизованим поняттям, зміст якого обмежується колом проблем пов'язаних із задоволенням таких вітальних прав і потреб, як право на насолоду, свободу почуттів, споживання, пересування, свободу слова та вибору [5]. Ототожнюючи його з демократією, прихильники гуманізму розглядають процеси глобалізації суспільства з позицій проведення інтересів окремих держав та владних і політичних угруповань. За таких умов гуманізм може набути більш витончених форм реалізації старих ме-

ханізмів олігархізації суспільства в умовах світоглядного вакууму та ідеологічної вакханалії. Декларативний характер Маніфесту-2000 зайвий раз свідчить про те, що сам по собі принцип проголошення людини найвищою соціальною цінністю залишає поза увагою проблеми механізмів фактичної реалізації його положень, інститутів захисту прав і свобод та засобів їх практичної реалізації.

Гуманізм у широкому розумінні слова по суті не виступав предметом самостійного аналізу. Тобто гуманізм як соціально — філософське явище, як науковий, соціокультурний та політичний феномен взагалі не знайшов поки що відповідного осмислення і підкріплення адекватними механізмами свого становлення, змін, формування та управління. Обумовлені цим суперечності призводять до протиріч теоретичного і емпіричного характеру.

Практичний бік справи полягає у тому, що вже на протязі століть актуальні, безумовно важливі і, здавалось би, гуманні за своєю суттю рішення залишаються на рівні декларацій і попросту не виконуються. Це стосується не тільки фундаментальних рішень що приймаються на рівні саммітів, міжнародних конференцій і ігноруються окремими державами та міжнародними організаціями, а й самих держав, рішення владних структур яких не виконуються на регіональному та місцевому рівнях.

Теоретичні складові обумовлені невизначеністю предмету, сутності, різновидів та функцій соціальних механізмів взагалі і механізмів гуманізації процесів соціального розвитку зокрема. Відсутність системи класифікації глобальних, загальних, спеціальних та окремих соціальних механізмів і обумовлених ними механізмів гуманізації суспільних процесів призводить до стихійності їх практичного використання або ж підміни іншими за природою та наслідками соціальними механізмами. Відсутність надійної системи аналізу ефективності дій цих механізмів та технологізації процесів їх практичного застосування повертає суб'єктів державотворення до віджилих і устарілих стилів мислення і методів керівництва, надає суспільству гіперконформних та асоціальних рис.

Механізми гуманізації є перш за все різновидом та найвищою формою вираження сутності соціальних механізмів життєдіяльності суспільства. Якщо сутність соціальних механізмів полягає у гармонізації взаємовідносин між суспільством, державою і людиною, то сутність механізмів гуманізації складають засоби реалізації стратегії і тактики спрямованої на всебічний розвиток кожного з складових і суспільства в цілому. Поняття соціального механізму виступає тією ланкою, яка органічно поєднує між собою закони і принципи розвитку суспільства з проектами, планами, технологіями та операціями і процедурами їх конкретної реалізації. За таких умов механізми гумані-

зації, з одного боку відокремлюють більш прості форми законів і принципів від власне гуманістичних, а з іншого — надають конкретним засобам їх реалізації гуманістичного сенсу, змісту і спрямування. Тим самим механізми гуманізації підкоряють найвищим соціальним цінностям та інтересам різноманітні окремі закони і принципи, спеціальні методи і технології, надають процедурам та операціям їх підготовки та реалізації якісно нового змісту.

Історія щодалі більше диференціює суспільство і «розводить» інтереси окремих особистостей, гуртів, колективів, партій, організацій, рухів, держав та інших соціальних спільностей. Одночасно з цим історія ніби цементує роль і суспільну вагу саме тих механізмів життєдіяльності, які зберігають і розвивають найкращі зразки нормативно — етичних, комунікативних, правових, виробничих, наукових та соціокультурних відносин, відсікають примітивні та деформовані мотиви діяльності від зусиль і прагнень спрямованих на розвиток фізичних, інтелектуальних і духовних сил суспільства. У такому разі загальне поняття соціальних механізмів від дієвості та ефективності механізмів гуманізації відрізняють образ, рівень, якість життя, стилі мислення, рівень освіченості, культури, врівноваженості і оптимістичної спрямованості діяльності здорових сил суспільства.

Вступаючи у третє тисячоліття, Україна повинна визначити стратегію і тактику дій у якісно новій для себе ситуації глобалізації взаємовідносин. За цих обставин механізми державного управління повинні набуті гуманістичного змісту, який має принципово змінити форму та характер реалізації законів, принципів, методів і технологій реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави. Так, зовнішня політика України у перші дев'ять років незалежності нагадувала позицію пасивного спостерігача та формального учасника постановки і розв'язання питань забезпечення надійного миру, міжнародної безпеки, запобігання демографічної, екологічної та біологічної катастрофи, боротьби з наркомафією, корупцією, СНІДом, державним егоїзмом, монополізацією та корпоратизацією інтересів, подолання правового нігілізму та соціальної несправедливості. Сподіватись чогось іншого було годі за умов відсутності традицій та зрілих інституцій зовнішньополітичної діяльності. Разом з тим зосередивши увагу на створенні лише формальної структури по реалізації обмеженого кола політичних інтересів, урядові кола штучно звузили систему механізмів відстоювання цілісної системи гуманістичних інтересів держави. Мова йде не тільки про безпосередню втрату багатьох десятків і навіть сотень мільярдів доларів, але й про підрив авторитету, довіри і зацікавленості у довгостроковому та поточному інвестуванні проєктів і програм співпраці та взаємодії у провідних сферах життєдіяльності суспільства. Зробивши ставку на ме-

ханізми демократизації суспільства, органи влади обрари за взірць нині існуючі західні демократії. Між тим відомо, що саме провідні західні суспільства демократичного типу докладають неабияких зусиль до подолання ідеологічної невизначеності, корумпованості, голого прагматизму, методологічного і духовного вакууму. Кажучи інакше, в той час коли розвинений захід сподівається забезпечити прорив у майбутнє за допомогою механізмів гуманізації, Україна орієнтується на відживаючі демократичні ідеали і цінності.

Розподіл політики держави на зовнішню та внутрішню є не стільки умовним та відносним показником, скільки критерієм дієздатності цієї політики гармонізувати відносини між самим суспільством, державою та кожною конкретною людиною. Зосередивши головну увагу на формуванні атрибутів державності, ринку товарів, капіталу, послуг, розбудові власних кордонів, армії, флоту, митної, податкової систем та систем безпеки, органи влади використовували головним чином бюрократичні механізми адміністрування та перерозподілу матеріальних ресурсів. За цих умов головний капітал держави зазнав суттєвих втрат, які у прямому вимірі характеризуються різким зниженням показників відтворюваності населення країни і загостренням процесів демографічної катастрофи. Скорочення тривалості життя, суттєве зниження його рівня та якості для абсолютної більшості населення країни свідчить про ігнорування валеологічних механізмів державотворення. На тлі прогресу і досягнень світової системи охорони здоров'я ці кроки виглядають не тільки політичним анахронізмом, а й соціальною близорукістю. Навряд чи країна, яка не піклується здоров'ям власних людей, не розвиває генної інженерії, нових ліків і хірургічних технологій, сучасних систем профілактики інфекційних захворювань, водозабезпечення та каналізації може розраховувати не тільки на інтерес та повагу з боку партнерів, але й на майбутнє. У зв'язку з цим не стільки дивує, скільки насторожує позбавлене емоцій обговорення перспектив скорочення населення країни на 10-12 млн. у найближчі 20-25 років і на 20-25 млн. на протязі 70-75 років. Якщо втрати населення за роки незалежності можна пояснити загостренням та екстраординарністю умов, що нагадують втрати під час бойових дій, то пряломінійно продовжувати подібні тенденції у майбутнє може або хворий, або ж вороже налаштований розсудом.

Міру ефективності застосування тих або інших механізмів відображають критерії, що розмежовують соціально позитивні наслідки і результати від деструктивних. Критерій багато в чому нагадує кордон, який поділяє держави за типами суспільного устрою. Кожен з типів державного устрою має соціальну природу, однак міра людяності цієї природи якісно відрізняється в залежності від системи державного управління. Кажучи інакше, в залежності від характе-

ру епохи гуманізм набуває спочатку харизматичних рис, згодом перетворюється на гуманізм авторитарного типу, за часів феодалізму носить ідеологічний характер, а за Нових часів і сучасності складає демократичну основу суспільств відкритого типу.

Якщо з першими трьома типами управління зрозуміло, що покладені у їх основу механізми суттєво відрізняються від демократичних ознак як, здавалось би, провідних ознак гуманізації, то чому ринкову систему управління не можна розцінювати як гуманну у широкому розумінні цього слова? Коротко про сучасну демократію ринкового типу можна сказати, що вона: 1) існує здебільше для обраних, а також 2) позбавлена інституціональної захищеності прав, свобод та інших ознак гуманності. У першому випадку мову скоріше можна вести про демократію партійну, політичну, вигідну, мафіозну і наскрізь корумповану, ані ж дійсно «народну». У другому випадку мова йде про антагоністичні суперечності, невпинну боротьбу і протистояння різних соціальних спільнот, про майже повну відсутність інститутів гармонізації їх дій у найважливіших сферах життя.

Один з найбільш поширених у світі критеріїв системного порядку інтегрує у собі показники ВВП на душу населення, освіти і здоров'я населення, за яким три роки тому Україна посідала 95 місце серед 175 країн, поданих у «Звіті з людського розвитку — 97». Вкрай незадовільний рівень Індексу Людського Розвитку (ІЛР) впритул наближає до нижньої межі, за якою перебувають країни з низьким розвитком людського потенціалу. Позбавлені не тільки гуманістичної, а й соціальної суті механізми «прихвизації», стримування розвитку приватного сектору та деіндустріалізації стали реальною загрозою формування і закріплення у суспільній свідомості субкультури бідності. Реальні прояви цього феномену простежуються на прикладі діаметрально протилежних установок на підході до формування споживчих кошків. Якщо у Люксембурзі споживчий кошик складається зі 106 найменувань продуктів, у Англії — з 842, а у Нідерландах з 3614, то в Україні лише з 22 найменувань основних продуктів харчування. Така ж тенденція існує і у підходах до розуміння рівня життя. Згідно з даними міжнародної статистики низьким вважається такий рівень життя, при якому витрати на харчування перевищують 50% родини. В той час коли у США та Франції питома вага витрат на харчування в доходах родини становить 18-20%, в Італії — 18-19%, у Китаї — 19-20% а в Японії — 25-35%, в Україні цей показник складає 68-75%, а у малозабезпечених родинах — близько 90%. Комісія ООН при дослідженні проблем

бідності в Латинській Америці та Карибському басейні в 1985-1991 роках за критерій «зливнів» обрала дохід, що дозволяє задовільняти лише основні потреби в харчуванні, а за критерій «бідності» — подвійний розмір цього доходу. Відповідно до вказаних критеріїв 50% населення країни сьогодні живе в злиднях і ще 44% — у бідності. Здолати цю тенденцію можливо лише за умов принципово іншого розуміння цінності та грошової вартості людського капіталу країни. Знецінення собівартості людського капіталу вимиває фізичні, інтелектуальні та духовні ресурси країни [6].

Кожний тип суспільного устрою держави має доволі чітку систему соціальних механізмів, структура, організація та функції якої обумовлені характером світоглядних орієнтацій. Механізми гуманізації мають базуватись на відповідному світогляді, основу якого складають уявлення про єдність та цілісність картини світу. Соціальна сутність цієї картини полягає у створенні оптимальних умов для всебічного розвитку суспільства, держави і кожної людини. Такий підхід надає першочергової ваги механізмам фізичного, інтелектуального та духовного розвитку людей, механізмам виховання, освіти і управління суспільними процесами, механізмам комунікації, стратифікації та соціальної мобільності. Диференціюючись за сферами діяльності людей, ці механізми потребують відповідних критеріїв ефективності їх використання у виробництві і сільському господарстві, у діяльності фінансових та банківських структур, в сфері науки і освіти, права і охорони здоров'я. Мова, зокрема, йде про механізми гармонізації відносин між попитом та пропозицією людського потенціалу на ринку праці, про гармонізацію процесів народжуваності та смертності населення, виробництва і споживання товарів і послуг, між трудовою та доуговою діяльністю.

Запропонований нами ще на початку 90-х років підхід розглядати картину світу в якості механізму формування гуманістичного світогляду знаходить підтримку і всебічний розвиток не тільки серед вітчизняних фахівців, а й за кордоном [7]. Разом з тим не тільки форма, а й зміст картини світу розкривають значно ширші можливості використання механізмів гуманізації у набагато більшій кількості сфер і напрямків життєдіяльності ніж ті, які досліджуються й використовуються вже сьогодні. Це тим більш важливо для розв'язання завдань практичного характеру, оскільки наповнення світоглядених моделей гуманістичним змістом не тільки інтегрує соціальні спільності, а й справляє потужний стимулюючий вплив на процеси розвитку суспільства, держави і конкретної особистості.

Література:

1. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія / Відп. ред. В.М. Нічник. У 2 ч. - К.: 1995; Макарець М.Ф. Гуманістичні засади формування ідей правової держави у творчості Станіслава Оріховського // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. 36. наук. праць. Вип. № 1. - Дніпропетровськ, 2000. - с. 76 - 86.

2. Гуманистический манифест 1 // Здравый смысл. - 1996 - №1.
3. Гуманистический манифест 2 // Здравый смысл. - 1997 - №3.
4. Манифест 2000: Призыв к новому планетарному гуманизму // Здравый смысл. - 1999. - №13.
5. Решетніченко А.В. Основи гуманістичного світогляду // «Грані». - 2000. - №2. - с. 126 - 129.
6. Решетніченко А.В. Управління гуманістичним потенціалом організацій // Філософія, культура, життя. Міжвузівський збірник наукових праць. Вип. 7. - Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2000. - с. 235 - 244
7. Гинзбург В.Л., Кувакин В.А. Международное гуманистическое движение и «Манифест 2000» // Вестник Российской Академии Наук. - 2000 - том 70. - №6. - с. 483 - 493.

П . П . КРАМАР
РЕГУЛЯТИВНІ ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ В ТВОРЧОСТІ

Крамар Павло Павлович — доцент кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Дніпропетровської державної медичної академії, кандидат філософських наук

Двадцять століття ознаменувалося, окрім іншого, небаченим раніше досить бурхливим зростанням творчого начала у людській діяльності. Відповідно значно збагатився сукупний творчий потенціал суспільства, що дозволяло успішно вирішувати багато важливих соціальних проблем, створювати якісно нові вироби задля задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб, поліпшувати побутові умови життя населення, прискорювати поступальний розвиток цивілізації. Неважко, мабуть, спрогнозувати і передбачити, що подібна тенденція буде зберігатись і надалі, причому в майбутньому вона ще більше нарощуватиме прогресуючі темпи.

Це є безумовно, позитивне в цілому явище. Але в той же час треба зважувати й на ту обставину, що творчість як новаційна діяльність має здатність здійснюватись досить суперечливим чином, у тому числі не лише конструктивно, а й деструктивно. Остання може набувати небезпечного, загрозливого характеру і глобальних розмірів. Це, наприклад, створення нових зразків зброї великої руйнівної сили; введення в дію нових екологічно небезпечних виробництв, які негативно впливають як на зовнішнє середовище, так і на власне життя і здоров'я (фізичне і психічне) людини; продукування низькопробних виробів у царині духовної культури — порнографія, культ насилля, їх настирливе рекламування задля задоволення надмірних чи збочених потреб та ін. Подібні «творення» здійснюються неусвідомлено, а чи й навіть свідомо, навмисно (і зловмисно), коли у діяльності переслідуються, скажімо, переважно меркантильні, егоїстичні, корпоративні і вузьковідомчі інтереси.

Слід зазначити, що на цей бік справи ще мало уваги, на жаль, звертають дослідники проблеми творчості. А деякі із них і взагалі не визнають за негативними проявами новаційної діяльності (які отримують осудливу оцінку) їх сутнісного відношення до «справ-

жньої» творчості. Справжньою ж творчістю (а чи й творчістю взагалі) вони визнають лише ту новаційну діяльність, яка має конструктивний, будівничий характер і отримує виключно схвальну оцінку, тобто як суто добротворча діяльність. Деструктивні ж діяльнісні новації кваліфікуються при цьому як цілком самостійні, зовсім незалежні від творчості і протилежній, і визначаються як «анти-творчість», «псевдо-творчість», «ерзац-творчість» тощо, тобто як немов би якась сутнісна онтологічна протилежність «дійсній» творчості. Така однобічна «креатофільська» позиція провокує, окрім іншого, появу протилежної, «креатофобської» однобічності, коли творчість взагалі отримує (невиправдано) негативну оцінку.

Ми вважаємо, що творча діяльність у цілому є внутрішньо суперечлива за її суттю, і що ця суперечність може проявлятися амбівалентним, двоїстим чином, у тому числі як конструктивна чи деструктивна, будівнича чи руйнівна, і яка отримує відповідно схвальну чи осудливу оцінку, як добротворчість чи зловісна творчість («антитворчість»). У цьому зв'язку значно актуалізується теорична проблема і практичне завдання свідомої цільової регуляції творчонаоваційними процесами, із метою запобігання негативним їх проявам і сприянню позитивним, будівничим проявам. Такий підхід вимагає від дослідників аналізувати не тільки онтологічний аспект проблеми творчості, тобто її буттєвий статус (що є творчість сама по собі), вивчати не тільки логічні, гносеологічні і технологічні механізми її реалізації (як здійснюється творчість), а й значно більше уваги приділяти дослідженню аксіологічних, ціннісних її аспектів, тобто знаходити відповіді на питання про мету, практичні цілі, функціональну роль, культурну цінність, значення і сенс — суспільний та особистий — здійснення творчості в конкретних випадках (чому і для чого вона здійснюється). Адже й сама цільова регуляція творчості передбачає: управління, контроль, «фільтрацію»,

корегування, експертизу (експертну оцінку), апробацію діяльних звершень на предмет їх творчої новизни та можливості їх включення до складу вже існуючих у суспільстві культурних надбань.

Але тут можуть виникати питання принципової ваги про те, чи потрібно взагалі-то здійснювати свідому цільову регуляцію творчими процесами? Та й чи можна цього практично досягти? Чи піддається творчість такому регулюванню? Ці питання виникають ще й тому, що творчість є, за її суттю і сутнісним визначенням, новаційна, оригінальна (унікальна навіть), вільно здійснювана (самодіяльна). Вона містить у собі імпровізаційні, інтуїтивні, підсвідомі елементи, а тому не є жорстко детермінована як ззовні, так і навіть власними цілями того автора-суб'єкта, що її здійснює. Їй притаманні такі риси, як постійний неспокій, порушення усталених і звичайних ритмів, нелінійний (гілчастий) характер реалізації, що включає моменти випадковості та ймовірності. Тому може виникати деяка пересторога відносно того, чи не стане цільова регуляція на заваді творчості, чи не призведе вона до того, що, по великому рахунку, в кінці кінців... зникне сама творчість і діяльність набуде суто стандартного характеру [1, 109].

І все ж таки відповіді на поставлені вище питання повинні бути позитивні. Свідомо цільова регуляція творчими процесами принципово потрібна і можлива. Хоча вона, звичайно, мусить здійснюватись розумно, уміло, виважено, культурним чином. Вона потрібна хоча б уже тому, що творчі новації, як зазначалось раніше, можуть проявлятися негативним способом, бути небажаними для людей і докільля й тому повинні по можливості обмежуватись, долатись, не допускатись. В той же час вона й практично можлива. Передовсім можлива тому, що сама культура, як безпосередній ефективний регулятор творчості, має активну (креативну) діяльнісну основу її виникнення, функціонування й розвитку. Про це свідчить навіть сама етимологія слова «культура», яке у первинному його смислового визначенні означало культивування, тобто активну обробку і освоєння природної дійсності.

Отже, культура з'являється у вигляді перетворюваної природи, як певна опозиція щодо самосутньої природи (натури) самої по собі у відношенні «природа (натура) — культура». А оскільки подібне культивування має обов'язково діяльнісний, продуктивний і творчий характер, то це відношення набуває вигляду «природа — творча діяльність — культура». Суб'єктом же діяльності і відповідно носієм культури є людина (і лише людина) як суспільна родова істота, а тому зазначене відношення набуває ще й такого вигляду «людина — творча діяльність — культура». Це означає, що культура формується творчою діяльністю людини; діяльність є безпосередня субстанцій-

на і конститутивна основа культури. Ось чому і знання про творчу діяльність (творчість) має здатність набувати методологічного значення і виконувати методологічну ж таки функцію при поясненні сутності культури і її різновидів. Воно, зокрема, свідчить про те, що конкретні форми і прояви культури породжуються відповідними формами діяльності, а останні спонукаються до їх реалізації зростаючими матеріальними і духовними потребами. Причому і ці от потреби, і форми діяльності, і різновиди культури є, за їх суттю і походженням, надприродні, тобто суспільно-історичні чинники людської життєдіяльності.

Виходить так, що культура в змозі виконувати регулятивні функції по відношенню до творчості якраз тому, що сама вона є... породженням власне людської творчості у її історичному розвитку. Тут має місце своєрідний соціальний кругообіг: творча діяльність продукує нові культурні цінності, які згодом виступають — у вигляді відповідних нормативів, правил, певного досвіду — в свою чергу регулятивами подальшого здійснення творчості у відношенні «творчість — культура — нова творчість». Як правомірним буде, зрештою, і інше відношення «культура — творчість — нові культурні надбання». Культура у цілому є одночасно результатом минулої творчості і основою (чи базисом) здійснення нової творчості і т. д. [2, 99]. Відбувається діалектичне поєднання творчості і культури та їх взаємовплив. Так, живе творення розпредметнює вже існуючі форми культури, як результат минулої праці, і саме воно опредметнюється у якісно нові культурні вироби. Бо людина як родова істота є водночас і носієм наявної у суспільстві культури, і суб'єктом творення її нових зразків. І якщо, скажімо, суто стандартна діяльність здатна лише відтворювати одні й ті ж самі (подібні, усталені і звичні) форми і моделі культури, задовольняючи ними відповідні їм повторовані потреби, то новаційно-творча діяльність продукує і якісно нові культурні вироби задля задоволення зростаючих потреб.

Культура успішно виконує свої регулятивні функції, при здійсненні творчості, у значній мірі завдяки її нормативності. Її і можна визначити, зокрема, як сукупність певних ціннісних норм, правил, вимог, заборон, регламентацій, традицій, схем і моделей, за допомогою яких люди регулюють відносини між собою, їх взаємні дії та поведінку. Вони набувають зобов'язуючого, наказового, а іноді навіть імперативно-примусового характеру по відношенню до суб'єктів життєтворення, змушуючи їх діяти і поводитись за міркою того, що має бути зроблене як належне, бажане і потрібне. Будучи кристалізацією і акумуляцією певного суспільно-історичного досвіду, нормативні культурні цінності виступають у вигляді соціальної необхідності по відношенню до автора-суб'єкта творчої дії. Він мусить спочатку оволодіти ось цим наяв-

ним у суспільстві історичним досвідом, нормативними культурними правилами дії і поведінки, бо вони, окрім іншого, дисциплінують суб'єкта, змушують його опанувати фаховою майстерністю і професіоналізмом, щоб потім діяти своєрідно, самобутньо і творчо [3, 12].

Тут культура відіграє навіть дещо консервативну роль. У тому позитивному розумінні, що вона стримує індивідів від реалізації легковажних намірів, необачних дій, необдуманих творчих амбіцій, невиправданого ризику, надмірної активності тощо. А в разі необхідності — то й жорстоко, прямо-таки імперативним чином, забороняє запроваджувати зухвалі і небезпечні новації. Взагалі ж то нормативність у культурі слугує тією конкретною мірою, в межах якої потрібно здійснювати творчі дії. Культура виступає не стільки заслоном, бар'єром на шляху творчості, скільки віхами чи берегами, в руслі яких вона і повинна здійснюватись. Тобто якраз от культура і визначає ті необхідні нормативні межі, у середині яких відбувається відносно вільне творення. Для суб'єкта і важливо витримати саме ось цю конкретну міру творчого розвою, за допомогою відповідних культурних вимог. Це є, наприклад, певні логічні правила, схеми і моделі теоретичного мислення у науковому пізнанні; естетичні канони у художній творчості; правові засади і принципи у політичній діяльності; етичні норми у моральній поведінці та ін. Тобто культура вимагає дотримуватись, так би мовити, відповідних нормативних «правил гри» у різних галузях людської активності. Вона виступає при цьому одночасно необхідною передумовою, безпосередньою основою, засадничою базою, цільовим орієнтиром і загальним смисловим контекстом здійснення творчості, тобто набуває всеохоплюючого, поліфункціонального характеру. [4, 124].

Це означає, що культура виступає не лише в ролі нормативно-регулятивної необхідності, якої мусить дотримуватись суб'єкт творчої дії; вона визначає і той соціально-духовний простір, який дозволяє йому відносно вільно діяти. Тобто культура одночасно забороняє і дозволяє, стримує і стимулює, в чомусь обмежує, а в чомусь і спонукає реалізувати суб'єктивні творчі наміри. Інакше кажучи, культура виконує двоїсті функції і необхідності, і свободи в творчості, є їх діалектичним поєднанням. У цьому сенсі культурні нормативи слугують конкретною мірою креативної активності, в межах якої здійснюються авторські творчі ініціативи. Так, скажімо, мистецтво вимагає, щоб художня творчість здійснювалась у руслі певних канонів, стилів і жанрів, і талант митця полягає в тому, щоб максимально і повною мірою проявити свої особисті здібності у цих от межах вільним чином. І наукова діяльність також потребує від ученого здійснювати творчий пошук із урахуванням виз-

наних і апробованих раніше методів, правил, прийомів (заходів), відповідного стилю мислення, не виключаючи при цьому і особистісного начала у пізнанні. Етика вимагає ж від особи суворо дотримуватись у своїй поведінці санкціонованих суспільством моральних норм, правил, імперативних настанов, зважуючи при цьому на те, що індивідуальні вчинки своєрідно проявляються у кожній окремій життєвій ситуації. Говорячи словами І.Гете, культурні першофеномени зазнають при їх творчому використанні досить різних метаморфоз.

Та й самі культурні нормативи бувають різні — за їх об'ємом, масштабністю, змістом, дієвим впливом, смисловою орієнтацією. Одні із них надають достатнього простору для творчого вибору і тому суб'єктивно сприймаються і оцінюються як ефективні, корисні, життєдайні; інші ж, навпаки, гальмують творчий процес, бо вже вичерпали свій бувший плідний потенціал і тому відіграють тепер здебільшого консервативну і навіть реакційну роль. Окрім того, слід вирізняти, на наш погляд, два типи культурних нормативів, котрі можна визначити як норми парадигмальні і норми універсальні (всезагальні). Перші немов би більш «заземлені», у більшій мірі зумовлені конкретним історичним часом і соціальним простором, порівняно вузькі за об'ємом і виконують переважно тактичні, консервативно-охоронні, обмежуючі і зас-терігаючі функції в творчості. Вони притаманні конкретним науковим чи художнім школам, корпоративним творчим колективам і значно обтяжені різного гатунку звичаями, умовностями, зобов'язуючими вимогами, зверхністю авторитетів та ін. Якраз вони от безпосередньо і визначають, головним чином, відповідний стиль наукового мислення, манеру художнього творення, правила моральної поведінки тощо, а тому вимагають від суб'єкта діяти суворо в їх межах, досить болісно реагуючи при цьому на будь-які намагання порушити ці межі.

Універсальні ж культурні нормативи значно ширші за об'ємом і масштабністю їх застосування, а тому надають суб'єктові більше простору для його творчої ініціативи і самодіяльності. Це є загальновизнані культурні цінності, норми-ідеали як вищі прояви духовності — Істина, Добро, Краса, Благо, Справедливість, Праведність, Святість, Гуманність і ін. Вони являють собою кристалізацію сукупного соціального і історичного досвіду усього людства, а тому й набувають універсального характеру (які іноді, правда, містифікуються під виглядом трансцендентальних, ап'іорних чи трансцендентних начал, проявів якогось абсолютного духу і т.п.). Ці регулятивні нормативи культури немов би підносяться над фіксованими просторово-часовими вимірами суспільно-історичного буття, відносяться до різних епох, формацій, національних регіонів і в цьому сенсі є «всечасові і вічні»,

неминуці, бо не зникають із плином часу. Вони завжди є, існують як єдність можливого і дійсного, потенційного і актуалізованого, і можуть постійно виконувати загальнорегулятивні функції у творчості. До того ж вони ще й знаходяться немов би «вгорі і попереду», як ідеальні взірці і маяки, до яких потрібно долучатись, сходити і підійматись; як царица належного і повинного бути, вища мета життєвих устремлень суб'єкта. Вони відіграють досить важливу і своєрідну роль у творчості.

Справа в тому, що наявні парадигмальні культурні нормативи із часом все більше і більше гальмують новаційні прояви індивідів, бо їхні творчі потенціали постійно зростають, а нормативно-регулюючі межі їх втілення при цьому звужуються і стають все тіснішими. Так настає криза творчості у тих чи інших галузях діяльності (що призводить і до кризи в культурі). Виникає нагальна потреба розширювати, по можливості, ці межі, а чи й переступати їх із тою метою, щоб подолати існуючу творчу кризу і досягти нових успіхів.

Виходить так, що суб'єкт творчості змушений іноді немов би порушувати усталені і звичні культурні нормативи, — заради ефективного здійснення творчих задумів. Але треба зважувати на те, що порушуючи де в чому норми парадигмальні, він все ж таки не порушує при цьому норми універсальні, бо — підкреслюємо це спеціально — переступаючи межі перших, він залишається в межах (!) других. І це зрозуміло, адже вони є ширші, глибші, масштабніші, окреслюють більш віддалені горизонти суцього, а тому надають і більше сприятливих можливостей, зокрема соціально-духовного простору, для вільного вибору напрямків, цілей і засобів творчої самореалізації особистості.

Це означає, що творчість здійснюється принципово в межах регулятивних норм культури у цілому, а не за їх межами, тобто має по суті нормативний соціокультурний характер реалізації. Порушуючи, скажімо, згідно нових творчих потреб, деякі парадигмальні вимоги конкретної наукової школи, суб'єкт наукового пошуку не порушує при цьому соціокультурні цінності Науки як такої, бо він має за мету пошук нової об'єктивної істини і збагачення нею наукового знання; порушуючи, аналогічно, нормативні канони певної художньої школи у художній творчості, митець не порушує ідеали Мистецтва загалом, бо він продукує нові яскраві форми гармонії і краси; переступаючи де в чому існуючі морально-етичні норми, суб'єкт моральної дії і поведінки може й не порушувати при цьому вищі цінності Моралі як такої, її етичні принципи.

Візьмемо для прикладу ту ж таки мораль. Деякі конкретні етичні нормативи, які домінують на протязі досить тривалого терміну у даному суспільному середовищі, у вигляді відповідних вимог, пропозицій, регламентацій, традицій, звичаїв тощо, із часом стають все більш консервативними, застарілими, навіть

реакційними і тому гальмують вільний вибір індивідами моральної поведінки у напрямі творення ними гуманних справ. Тому й виникає внутрішня, благородна і добротворча, потреба суттєво обновили їх чи замінити іншими, керуючись почуттями совісті, гідності, честі, достоїнства і відповідальності за свої вчинки, залишаючись при цьому в межах універсальних, загальнолюдських моральних цінностей-ідеалів.

Аналогічні ситуації трапляються і у мистецтві. Конкретні естетичні правила, канони і принципи із часом стають надто вузькими для вільної реалізації у їх межах нових мистецьких задумів авторами художньої творчості. Настає криза образного мислення, певних художніх напрямів, жанрів і стилів, естетичних смаків. Девальвуються естетичні уявлення про художню правду і реалізм у мистецтві, про прекрасне і потворне, гармонійне і стихійне (хаотичне) тощо. Виникає нагальна потреба вийти за вузькі рамки застарілих норм, із метою подолати подібні кризові явища у мистецтві. Наприклад, надто жорсткі і консервативні регламентації традиційного класицизму (Расін, Корнель, Буало, Мольєр) свого часу призвели до рішучої опозиції йому з боку новаційного романтизму, особливо німецького (Шіллер, Гельдерлін, Фр. Шлегель, Новалис, Фр. Шеллінг), який надавав значно більше художніх можливостей для вільної і творчої самодіяльності окремого митця. Де в чому подібні ситуації спостерігаються і пізніше, в тому числі у двадцятому столітті. Доречно нагадати у цьому зв'язку хоча б досить гостру полеміку структуралістів та екзистенціалістів (особливо французьких), чи структуралістів і постструктуралістів (ширше: постмодерністів) стосовно шляхів і напрямів подальшого розвитку художньої творчості [5, 3-17].

І в науковій діяльності також відбуваються подібні колізії. Парадигмальний стиль наукового мислення дозволяє до певної міри (і до певного часу) здійснювати творчий пошук без особливих перешкод і тому не викликає незадоволення з боку тих учених, які належать до відповідної наукової школи і які користуються у своїх дослідженнях спільно визнаними методами, правилами тощо. Але згодом парадигмальні нормативи стають все тіснішими для подальших досліджень, вони неминуче призводять до кризових явищ в науці (це питання спеціально досліджує, зокрема, відомий американський історик і методолог науки Т.Кун). Як приклад можна назвати парадигмальні нормативи класичної фізики. Це є динамічні (а не статистичні) закономірності; жорсткий механістичний детермінізм, що виключає будь-яку випадковість і ймовірність; визнання абсолютними, інваріантними константами такі властивості речей, як маса спокою, інерційний рух, атомарна дискретність речовини і ін. Навіть принципово нові наукові факти і явища, які відкриваються, новий стан речей, їх нові властивості

намагаються пояснювати із старих позицій (атомні і ядерні процеси, плазма, електромагнітне і гравітаційне поля, радіоактивність, рентгенівське випромінювання, швидкість світла і його хвильові властивості і ін.). достатньо нагадати у цьому зв'язку хоча б відповідне початкове тлумачення геометрії Мінковського і Фрідмана, рівняння Шредингера, досліди Майкельсона, перетворення Лоренца і ін. Подібні ситуації зумовлені не в останню чергу морально-психологічними чинниками. Це, скажімо, острах підірвати престижність певної наукової школи, порушити її традиції, звичаї і усталені дослідницькі нормативні правила, піддати сумніву загально визнані заслуги її авторитетних лідерів, корпоративні інтереси тощо, — що й призводить до поглиблення кризових явищ у науці, принаймні у деяких її галузях.

Вихід із подібної кризи стає можливий тільки на шляху виходу за межі застарілої, апологетично догматизованої моделі теоретичного мислення і переходу до нової наукової парадигми, більш об'ємної, ефективної і плідної. Що й сталося насправді у тій же фізиці на рубежі 19-20 ст., коли закладалися підвалини неklasичної (чи постklasичної) фізичної науки. Формується принципово новий тип парадигмального мислення, поступово стверджуються нові основоположні поняття, такі як стохастичність, ймовірність і випадковість, невизначеність, асиметричність, нелінійність, доцільність, відносність (релятивність), континуальність і ін.

Зазначимо при цьому, що тут відбувається фактично не перехід від парадигмальних норм мислення безпосередньо до норм універсальних, тобто до вищих духовних цінностей-ідеалів (хоча суб'єкти творчих дій можуть при цьому свідомо і керуватись ними, можуть орієнтуватись саме на них), а перехід до ...іншої (наступної) парадигми. Яка теж, до речі, обмежена у своїх регулятивних можливостях і тому згодом буде гальмувати втілення творчих задумів і, отже, потрібно буде здійснювати перехід до нової парадигми і т.д. Але оскільки остання є зазвичай більш об'ємна, глибока, масштабна, ніж попередня — за змістом, функціями, регулятивними здатностями, то вона все ж таки містить у собі значно більше можливостей для здійснення вільної творчості і тому слугує деяким кроком уперед до зближення її із універсаліями культури [6, 93].

Виходить так, що культура загалом виконує у творчості дві взаємопов'язані (двоєдині) функції, а саме: нормативно-регулюючу і продуктивно-стимулюючу. Тобто вона пред'являє суб'єктові діяння певні зобов'язуючі вимоги, які треба виконувати, щоб його

діяльність набувала культурного (чи культуротворчого) характеру, і в той же час задає достатній простір для здійснення вільної самодіяльності, а то й сама спонукує до неї. Образно кажучи, вона виконує роль і «вузлочки», яка стримує, в разі необхідності, надмірні креативні амбіції суб'єкта, і роль «шпори», коли у цьому є потреба. І тут буває важливо, щоб автор-суб'єкт (цей «вершник» творчої дії) умів вдало і вчасно, гідним чином розпорядитись ось цими культурними важелями, у їх діалектичній співрозмірності [7, 60].

Це вимагає від особи достатньо високої культурної зрілості — загальної і професійної. Вона потрібна передовсім для того, щоб адекватно і доброзичливо сприймати існуючі у суспільстві культурні цінності у якості необхідних зовнішніх регуляторів творчості і надавати їм об'єктивну і виважену оцінку. При цьому важливо, щоб оці зовнішні нормативно-регулюючі вимоги до суб'єкта діяння перетворювались у його внутрішні духовні потреби саморегуляції — свідомої, добровільної і відповідальної. Культура надає змогу зрозуміти слідує. Щоб творити щось оригінальне і самобутнє, спочатку потрібно освоїти історичний і діяльнісний досвід людей і за його допомогою стати справжнім майстром, професіоналом своєї справи; щоб збагачувати наявну культуру власними новаціями, треба опанувати традиційні надбання минулого; щоб висувати нові наукові ідеї, важливо мислити чітко за загальними правилами логіки, а щоб продукувати віршовані твори, треба досконало знати правила граматики. Звичайно, знання логічних правил ще не гарантує успіх у науковому пізнанні, але вони все ж таки допомагають, окрім іншого, правильно сформулювати нову наукову проблему, чітко продумати і обміркувати різні варіанти її можливого вирішення, проаналізувати, теоретично обробити і системно оформити, належним чином, отриманий новий науковий матеріал. Також і знання граматичних правил, ясна річ, не гарантує автоматично появу талановитих віршів, але вони прищеплюють культуру правопису і «технологію» складання віршів, що теж є важливим підґрунтям у поетичній творчості [8, 69].

Це означає, що суб'єкт творчості мусить чітко усвідомлювати ту обставину, що він є одночасно і носій вже існуючих у суспільстві культурних цінностей, і ініціатор власних творчих задумів; що він має можливість предметно втілювати ці задуми лише як культурна (культурою сформована) особистість. Ось чому нормативно-регулюючі функції культури і слід розглядати як ту соціальну і духовну необхідність, яка надає достатньо широкий простір для творення і дозволяє вільно діяти в її межах.

Література:

1. Кармин А.С. Диалектика стихийного и сознательного в управлении творчеством. // Диалектика, творчество, гуманизм. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1993. - С. 98-116.
2. Сарингулян К.С. Культура и регуляция деятельности. - Ереван: Академия наук, 1986. - 158с.

3. Дышлевый П.С., Яценко Л.В. Регуляция творческой деятельности. - Воронеж: Изд-во ВГУ, 1986. - 212с.
4. Виндельбанд В. Философия культуры. [Избранное]. - М.: ИНИОН РАН, 1994. - 350с.
5. Постмодернизм и культура (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. - 1993, №3. - С. 3-17.
6. Крамар П.П. Человеческая индивидуальность и универсалии культуры. - В кн.: Мировоззренческие ориентиры мыслительной культуры. - Киев, Наукова думка, 1993. - С. 88-89.
7. Лосев А.Ф. Страсть к диалектике. - М.: Советский писатель, 1990. - 320с.
8. Буева Л.П. Социокультурный опыт и механизмы его освоения человеком. // Культурный прогресс: философские проблемы. - М.: Наука, 1984. - С. 68-90.

П. А. КРАВЧЕНКО

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИКИ ІСНУВАННЯ СОЦІУМУ

Кравченко Петро Анатолійович — завідувач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, кандидат філософських наук, доцент

Складність екологічної проблематики полягає в тому, що вона екстраполюється на всі інші форми людського існування й обумовлена багатьма чинниками. Екологічна проблема тісно переплетена низкою інших проблем — економічних, демографічних, енергетичних — оскільки не може бути вирішена без них. Усі ці проблеми мають системний характер і тому потребують комплексного підходу. Та навіть намагаючись комплексно розв'язати екологічну проблему, людина не в змозі передбачити всі складові цієї ситуації і всі наслідки своєї діяльності. Водночас вона не відчуває себе настільки сильною, щоб відвернути екологічну загрозу, але й не настільки слабкою, щоб сидіти склавши руки і чекати свого кінця [2].

Абсолютною банальністю є думка, що життя як індивідуальне, так і видове не вічне. Але усвідомлення цього факту є зовсім небанальним, бо стосується глибин людської екзистенції і кожного разу стає унікальною подією, здійснюючись у контексті особисто-неповторного досвіду, від якого залежить життєва позиція людини або людства. Спільним моментом усіх варіантів цього осмислення може бути той факт, що скінченність людського життя мало кого втішає, але реакція на це може бути різною: хтось активно бореться за своє довголіття, ведучи здоровий спосіб життя, хтось ховається від думки про смерть, поринаючи в нескінченний вир подій, хтось відверто пропонує брати все і за будь-яку ціну від цього життя, оскільки іншого не буде. А хтось плекає фантастичні надії на «еліксир молодості». Така ж спектральність і в осмисленні скінченності існування людини розумної як виду. Відповідно існують і способи продовження людського життя. Одні — пропонують радикальний захід: «Назад у печеру!». Інші — будують футуристичні утопії на зразок штучної сфери, яка могла б існувати автономно від біосфери. Дехто усвідомлює невідворотність кінця і пропонує засоби, які хоча й не

збережуть, але зможуть збільшити тривалість нашого існування. Кожна з цих суперечливих позицій має свої переконливі аргументи, але жодна з них не є панатеєю.

Спробуємо видокремити екологічну проблему і визначити фактори, що її обумовлюють. Вони неоднозначні як за силою своєї дії, так і за можливостями людини вплинути на них. З цього погляду їх можна поділити на об'єктивні і суб'єктивні.

До об'єктивних факторів, що зумовлюють екологічну кризу, належать природні і космічні. Природа розвивається за своїми законами, де на зміну одному біоценозу приходиться інший. Це відбувалося задовго до людини, відбудеться з нею і відбуватиметься після неї. Існує навіть теорія, що людина сама є породженням екологічної кризи, причиною якої була нестача вуглекислого газу. У такому контексті людина розглядається як необхідний елемент біосфери головний постачальник CO₂. Інша річ, що своєю діяльністю людина перевиконує план. Отже напрошується висновок, що екологічна криза, як і все у світі, крім негативного, має і позитивні наслідки. Навіть для людини, бо сприяла її появі. Породивши людину, яка є найактивнішою діяльною істотою, природа змушена рахуватись з нею й асимілювати наслідки її перетворень. Але до певної межі, за якою природа починає вдаватися до самозахисту, спочатку помірно, а потім нещадно розправляючись з тими, хто її притісняє. Таких прикладів існує безліч у практиці взаємодії людини з природою. Наприклад, іригація. Осушуючи болота, людина руйнує біоценози з метою більш ефективного використання земель. Але, як часто виявляється, такі зусилля є нерентабельними, бо ці землі всеодно не виправдовують сподівань людини на багаті врожаї і великі прибутки. При цьому витрати не обмежуються лише розчаруванням: флора і фауна, що були не тільки середовищем існування людини, але й джере-

лом її харчування та господарювання, вже знищені і відтворенню не підлягають. У боротьбі за розширення свого життєвого простору ентузіазм людини поступово згасає і останнє слово залишається за природою, яка дозволяє людині жити не скрізь, а тільки там, де її біологічний субстрат відповідає природі. Тобто людина як біологічна істота має певний резерв засобів, що допомагають їй виживати в різних кліматичних умовах, але ці резерви не безмежні. Вичерпуючись, вони вказують людині на її скромне місце в природі поряд з іншими видами живого на Землі. Іноді, покладаючи життя цілих поколінь на боротьбу з природою, люди змушені відступити. Ми не повинні переоцінювати себе: людина, не є загрозою для природи: природа легко впорасться з нею. Амбіції людини дуже гарно спростовані Ф. Тютчевим:

«Природа знать не знает о былом,
Ей чужды наши призрачные годы,
И перед ней мы смутно сознаем
Себя самих — лишь грезой природы.
Поочередно всех своих детей,
Свершающих свой подвиг бесполезный,
Она равно приветствует своей
Всепоглощающей й миротворной бездной.»

Амбіційність людини підтверджується і тим, що, говорячи про природу, ми визначаємо її як щось зовнішнє щодо культури і людини, як фон та матеріал для першої і середовище існування для другої. При цьому вислизає з нашого поля зору те, що людина — це частина природи. Хоча чому тільки частина? Чому людина як розумна істота тлумачиться надприродно? Можливо, це тільки зазіхання нашого розуму піднятися над природою, і тільки у своїй уяві можемо поставитися до природи як до чогось підвладного нам і нижчого за нас. Але насправді, наділивши нас розумом, природа водночас вручила нам як механізми виживання, так і механізми відживання. Тобто розум дає можливість із надлишком створити засоби, що допомагають боротися із природою, але ці засоби є і формою самозахисту природи — самозахисту від людини. Чим вищий розвиток цивілізації, тим вразливішою стає людина в ній. Цивілізація ніби забезпечує людину засобами самознищення. Тому, розвиваючись, людина водночас прямує до свого кінця. І це норма з погляду вічності, де екологічна катастрофа — малопомітний момент розвитку. Але не для людини. Бо її біологічний годинник добігає свого кінця занадто швидко. Його ще не чекають. Тому він завжди несподіваний. Але не варто з цього влаштовувати істеріку. Якщо людина як вид зникне — значить настав час для цього, значить вона вже використала всі свої резерви і померла від старості — як фізичної, так і розумової.

Протягом історичного розвитку людство то забуває, то знову згадує про свою глибоку генетичну за-

лежність від космосу. Останній сповнений несподіванок, які несуть переважно загрозу людському існуванню. І це ще один невідвладний людині фактор, що в одну мить може вирішити її долю.

Суб'єктивними факторами, що спричиняють екологічну кризу, можуть бути будь-які форми людської активності, оскільки будь-якій діяльності людини притаманне руйнівне начало — вона не може створити одне, не руйнуючи іншого. Навіть боротьба за чистоту природного середовища не в силі компенсувати «внесок» тих самих борців за екологію в процес знищення умов нашого існування. На думку багатьох спеціалістів не існує безвідходних технологій, не існує людей, що не користувались би благами цивілізації (у тій чи іншій мірі), які ґрунтуються на цих технологіях [7]. Дуже часто фанатизм від екології маскує амбіції, бажання самоствердитись, як-от: «Ми це змогли, ми кращі за вас». Крім того, боротьба за екологію девальвується тим фактом, що рано чи пізно, але великі ідеї деградують до рівня ідеології (Е. Фром). Тобто за спинами справжніх фанатів природи ховаються ті, хто використовує цю боротьбу. Наприклад, партія зелених. У нашій країні ними експлуатується втома людей від політики і надії на моральну чистоту тих, хто оголошує себе зеленими. Та виникає сумнів, чи може взагалі така партія щось зробити в парламенті для збереження природи, коли не вистачає коштів для збереження людини. Окрім того, уже сама приналежність до політичних партій обумовлює пріоритети зелених. Щоб досягти успіху в політиці, треба грати за встановленими правилами. Тому часто це екологія заради політики, а не політика заради екології.

Іноді здається, що причини екологічної кризи породжуються багатим суспільством, тим, що багато споживає і, відповідно, створює багато відходів. Розвинуте виробництво, високий рівень споживання енергетичних ресурсів — це прогрес за рахунок природи. Але насправді екологічну кризу породжують не тільки гроші, а і їх відсутність. Людина, для якої утримання себе як біологічної істоти не є проблемою, може обирати форму задоволення своїх потреб і тому вона легко іде на деякі «жертви»: не вживати певний товар, щоб не підтримувати екологічно шкідливого виробника, не носити натурального хутра тощо. Тобто вона досягла точки перенасичення, де відносна свобода від вітальних потреб створює можливість маневру. Голод, що загрожує людському існуванню, робить людину нечутливою до екологічної проблематики: наприклад, вирубуються величезні площі лісів заради палива, знищуються рідкісні види тварин, хутро і м'ясо яких використовується як одяг та їжа.

І багаті, і бідні суспільства живуть на одній планеті, тому життєдіяльність одних позначається на способі життя інших, їхні проблеми мають глобальний характер, і не можуть бути вирішені локально [3].

І все ж досягнення людини захоплюючі! За допомогою науки вона проникла в мікро — і в мегасвіт, які не співмірні нашому тілові, чуттєвим органам. Про ці світи людина робить висновок за ознаками і виявами їх сили, які є вражаючими (на жаль, не тільки позитивно). Природне буття людей суперечить їхній діяльності. Культура руйнує людину, спотворюючи її біологічну природу: вона є більш уніфікованою і не дослухається до коливань (добових, сезонних та інших) наших життєвих ритмів. Крім того, культура спрямовує людину на різні ролі і функції, через що вона втрачає свою цілісність, здатність жити в унісон з природою. Деякі культури під тиском цивілізації виявляють себе дуально: з одного боку, давні традиції забезпечують їх механізмами володіння й управління своїм тілом, можливістю ідентифікації з природою. Наприклад, даосизм проповідує, що людина, включена у світ, повинна відчувати світовий ритм, узгодити свій розум з «небесним ритмом» і тоді вона зможе досягнути природу речей і почути «музику людства». Основою їхніх стосунків зі світом є принцип «у-вей» — мінімального втручання в протікання природних і соціальних процесів. З іншого боку, включені у світові економічні процеси, активний ріст і міграція населення спонукають розвиток агресивніших щодо природи, але більш прибуткових технологій, зміну споглядання на активне перетворення. Тобто цивілізація вже сама диктує правила і «втягує» людину в свої тенета. Дотримання традицій вимагає зусиль, щоб чинити опір цивілізації. А це не всім під силу, бо спокуса досягти більшого, витрачаючи менше, часто перемагає.

Стандарти екологічної свідомості підштовхують до конструктивних заходів, щоб людство боролось за своє майбутнє і зберігало його якомога довше. Про це вже багато сказано. Тому, зрозуміло, екологічна освіта є необхідною. З дитинства потрібно привчати молодь до думки, що, знищуючи природу, вони гублять самих себе як біологічних істот. Очевидним є й той факт, що екологічна проблема може вирішуватися тільки духовною, моральною людиною, бо питання «прибрати за собою сміття чи залишити його?» потребує не глибокої екологічної грамотності, а елементарного виховання й елементарної культури.

На думку біологів, клітині не задана інформація про її подальший розвиток від часу її виникнення (наприклад, через ДНК), вона одержує її від свого оточення в клітинній тканині. Так само і людина, отримуючи інформацію від природи і суспільства, вибудовує свою поведінку. Єдине, про що мусить попіклуватися суспільство, — це щоб інформація не була односторонньо спеціалізованою. Та врешті — решт сама природа примусить людину дослухатися до її голосу, бо це єдиний гарант людського виживання. Вже сьогодні людство починає розуміти, що природа — це цілісний організм, перетворення якого може здійсню-

ватися лише в певних межах. Створюється навіть біосферна етика, яка регулює стосунки людини із з рослинами і тваринами. Але найголовнішим є той факт, що екологічна ідеологія може бути ефективною тільки коли вона експлуатує людський егоїзм. Вона повинна будуватися не на альтруїзмі, а апелювати до прагматичних інтересів людини, ілюструючи ефективність екологічних заходів у даний час і в конкретних умовах, а не колись і десь.

У системі екологічної освіти необхідно враховувати й те, що вона постійно виходить за поставлені їй межі. Як цілком слушно зазначає Л.Матьє, вона «з її широким діапазоном діяльності не є розділом біологічної науки, а репрезентує новий етап у розвитку всіх наук. Віднині прогрес у наукових дослідженнях може бути досягнутий лишень об'єднаними зусиллями спеціалістів різних галузей знання...» [6, с. 16].

Проте досягнення загальних законів світу під впливом екологічної парадигми робить недостатнім концентрацію дослідницьких акцентів лишень на проблемі людини. Воно з необхідністю включає й знання про оточуючий ту ж людину світ та багатоманітність умов існування. Слід наголосити, що такий підхід відповідає інтересам самої людини. Досягнення «світу людини» без всебічно врахованого екологічного контексту стає неможливим.

«Проникаюче мислення», як видається, є більш придатнішим для реалізації загальноєкологічних програм, бо орієнтується на повноту буття, пом'якшення класичних засад антропоцентризму, усвідомлення того, що людина є радше представник життя, а не його перетворювач і покровитель. Перенесення дослідницьких акцентів із теоретико-віртуального світу на реальне буття робить науково-дослідний процес глибшим, надає можливість урахувати побічні впливи, інтереси та цінності. Як зазначає С.Б. Кримський, «пізнання не можна звести ні до «холодного царства істин», байдужих до людських цінностей, ні до екзистенційних ідеологем, орієнтованих на внутрішній світ людини; воно само визначає міру вписаності пізнавальних результатів в об'єктивний та суб'єктивний світ, міру адекватного знання дійсності та гуманістичних імперативів» [5, с. 45].

Хибна думка, що, спираючись на високий професіоналізм (інженерно-технічний, економічно-практичний, юридичний та інші «технологічні знання») спеціалістів, можна досить швидко розбудувати власну державу. Це зовсім не так. Людина позбавлена національної самосвідомості, легко буде служити будь якій державі, аби тільки більше їй за це платили. А якщо в неї такі установки, то ніякі «ідеальні» умови буття (тим більше, що завжди є місце пошуку, невдоволенню, недолікам) не зможуть її «боліти душею» за долю землі, на якій вона живе, за долю її народу. Адже згадуючи фразу, популярну після об'єднання Італії

(«Італію ми зробили, тепер треба зробити італійців»), варто застосувати цей вислів до України й українців у наші дні — «Україну ми зробили. А тепер необхідно витворити, створити самих українців». У цьому плані потрібно враховувати і деякі негативні риси української ментальності, що характеризуються у роботах М. Грушевського, Д. Чижевського, С. Томашівського, В. Липинського, М. Костомаров, І. Крип'якевича, М. Топольницького, В. Целевича, Г. Ващенко, Я. Яреми та інших дослідників. Це передусім: егоцентризм (прагнення особистої свободи без належних устремлень до державності); анархічний індивідуалізм, який є найбільшим ворогом національного єднання; гурткова боротьба; отаманщина; легковірність та поступливість; примиренство до експансії чужинців. Ці та інші негативні риси спричинилися у свій час до втрати державності, були головною перешкодою для забезпечення єдності українців у боротьбі за незалежність. Тому переборення анархічності й виховання державотворчих рис, об'єднання всіх українців в одну спільноту, що пронизана єдиним творчим прагненням і високим патріотизмом, мусить стати головним завданням держави, усіх громадських установ і організацій. Без цього утвердити українську державність неможливо.

Варто відзначити, що однією з головних причин усіх негараздів, які ми переживаємо, є відсутність національної свідомості серед широкого кола населення. Дослідження сучасних соціологів і психологів переконливо свідчать, що «однією з причин глобальної екологічної кризи є зростання в другій половині ХХ ст. кризи людського духу сплеск антисуспільного егоїзму, нігілізму, локальних і регіональних збурень у суспільствах, планетарна епідемія аморальності, злочинності, алкоголізму, наркоманії і проституції, тотальної легковажності, бездумності й жадоби швидкої наживи, індивідуальна деградація в різних її проявах, зниження культурного й духовного рівня, ріст корупції, людської некомпетентності й непрофесійності при вирішенні національних і міжнародних питань тощо» [1, с. 31].

Ступінь суспільного розвитку і прогресу, цивілізованості вимірюється не лише кількісними показниками (чого і скільки вироблено), а насамперед станом здоров'я людини, «низкою моральних і духовних критеріїв, мудрістю людей, що рухають вперед цю цивілізацію» [1, с. 32]. Людство мусить переглянути свої моральні парадигми, що призвели до деградації екологічної свідомості, і знову відчутти себе невід'ємною часткою природи. Тільки глибокий переворот у свідомості людей, тобто глибока «конверсія» екологічної свідомості, може врятувати цивілізацію від її подальшої руйнації. Духовна роз'єднаність суспільства, аморальність природокористування навіть за найвищих досягнень новітніх технологій всеодно

ведуть до загального омніциду (загибелі всього живого). Саме тому кращі представники науки і культури планети закликають повернутися до традиційних цінностей буття, вироблених людством впродовж тисячоліть. Але слід зауважити, що все ж не варто абсолютизувати гармонійність взаємовідносин людини і природи навіть у сиву давнину. Ідея домінування над природою, невичерпності її ресурсів та їх призначення виключно для людини тисячоліттями вкорінялась у свідомості людей. Це, власне, й визначає всю складність зміни парадигми їхнього мислення. Однак іншого шляху для виживання немає.

Філософське осмислення проблем взаємозв'язку суспільства і природи дає можливість розібратись у співвідношенні природних і суспільних закономірностей, побачити суперечності в розвитку відносин між суспільством і природою, зрозуміти роль суспільства в перетворенні природи і відповідальність його за все, що відбувається у цьому світі.

У міру посилення кризових явищ усе частіше стали висуватися вимоги про необхідність кореляції людської діяльності, пов'язаної з природою, за допомогою держави, партій, громадських організацій і рухів із метою збереження екологічної рівноваги. Саме тому нині майже всі країни, особливо розвинені, прагнуть сформулювати свою екологічну політику, відрегулювати планове використання природних ресурсів і забезпечити фінансові засоби для їх відновлення. Метою такої політики є регулювання в бажаному для суспільства напрямку ставлення людини до природи в екосистемах і поміж ними. У цьому розумінні екологічну політику можна визначити як свідому й організовану діяльність, за допомогою якої при посередництві держави, політичних і громадських організацій регулюються дії суспільства щодо природи з метою захисту і розвитку навколишнього середовища. За своїм обсягом така політика може бути національно-державною, регіональною, міжнародною, але всі ці складові так чи інакше пов'язані між собою.

Слід зазначити, що перші вияви екологічної політики майже в усіх країнах характеризувалися безладністю й імпульсивністю контролю за природою, що привносило додаткові ускладнення у відносини між державою, підприємствами і населенням. У подальшому виникла об'єктивна необхідність стабілізації цього процесу, що зумовило активізацію законотворчої екологічної діяльності, створення відповідних розгалужених державних структур, зростання ініціативи місцевих органів влади. На перший план висувається проведення масової екологічної експертизи, переоцінка державної політики з урахуванням рівноваги витрат і прибутків у механізмі екологічного регулювання, активне включення в екополітику ринкових механізмів господарювання. Сформувався певні напрямки реалізації екологічної політики.

Одним із завдань політико-екологічних досліджень є розширення колективних зусиль держав для відвернення екологічного апокаліпсису. Вирішальна роль у цьому належить Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованим органам, таким, як ЮНЕП (спеціальна програма з екологічних проблем, головна мета якої — координація і стимулювання міжнародної активності в галузі охорони навколишнього середовища в межах ООН), Міжнародному союзові охорони природи і природних ресурсів, ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), МОП (Міжнародна організація праці), СЕК (Європейська економічна комісія), регіональні комісії ООН, а також міжурядові та суб-регіональні міжнародні організації, які на практиці доводять реальність і ефективність спільних зусиль, налагоджуючи активне співробітництво держав, допомагаючи розв'язанню національних природоохоронних проблем.

Література:

1. Білявський Г. О., Фурдуй Р. С. Основи екологічних знань: Підручник. - К. 1995.
2. Вернадский В. И. Размышления натуралиста: В 2-х кн. - Кн. 2. - Научная мысль как планетарное явление. - Послесловие И. В. Кузнецова и Б. М. Кедрова. - М. 1977.
3. Кисельов М. М., Крисаченко В. С., Гардашук Т. В. Методологія екологічного синтезу. - К. 1995.
4. Комаров В. Д. Научно-техническая революция и социальная экология. - Л. 1977.
5. Крымский С. Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии. - 1998.
6. Метье Л. Сбережем Землю. - М. 1985.
7. Охорона навколишнього природного середовища в Україні (1944-1995 рр.). -К. 1997.

Г. О. НЕСТЕРЕНКО

КУЛЬТУРА ЯК ПРОЯВ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Нестеренко Галина Олегівна — аспірант кафедри філософії Запорізького державного університету

На сучасному етапі трансформації соціуму радикальні зміни відбуваються в усіх сферах суспільного буття та свідомості, і — далеко не в останню чергу — в сфері культури. З одного боку, елімінація старих і формування нових цінностей неминучі. З іншого ж боку, це необхідний процес, оскільки оновлені об'єктивні умови потребують відповідно змінених норм життя. «Розвиток суспільства завжди пов'язаний з формуванням нових видів діяльності, поведінки й спілкування, що, в свою чергу, передбачає появу відповідно нових програм, які представлені кодами культури» [1;64].

Сучасні автори визнають, що сьогодні продовжується складний процес «переходу від моностилічної до стабільної полістилічної культурної організації» [2,3]. «На зміну ієрархічності радянської тоталітарної культури приходить демократична деієрархізація, канонізацію форм культурної революції заміняє деканонізація культури» [3;174]. І — що найважливіше — здійснюється «відновлення соціокультурної повноти — за рахунок дозволена раніше табуйованих сенсів,

Суттєвим чинником формування і розвитку екополітики є зростаюча тенденція до постійного розширення участі в ній широкої громадськості, зокрема таких міжнародних організацій захисників природи, як «Грінпіс», «Рух зелених». Досягнення міжнародних об'єднань досить значні, проте ще недостатні. Складність екологічної ситуації потребує інтенсифікації їх діяльності.

Таким чином, екологічна проблематика є глобальною, і її слід розглядати в першу чергу як проблему розвитку світової цивілізації. Тому варто погодитись із думкою В.Комарова про те, що «...розробка цілісної політики розвитку матеріальної основи цивілізації й успішна її реалізація — основний метод розв'язання кризових проблем розвитку навколишнього середовища і стратегічне завдання практичної оптимізації цього розвитку» [4, с. 201].

реабілітації цінностей,... запровадження в культуру раніше вилучених з неї компонентів інших культурних систем» [4;169].

Неминучість описаних змін соціокультурного середовища лякає більшість людей, зокрема, індивідів з пасивним відношенням до процесу культурної творчості. Це надає проблемі взамовідношення особистості та культури актуальності на теперішньому переломному етапі розвитку суспільства. Ми маємо намір показати закономірність змін компонентів сфери культури та продемонструвати, що в епоху трансформації суспільного життя вона стає більш відкритою для внесків кожної особистості, а, отже, надає колосальні можливості її самореалізації.

Як відомо, поняття культури має чисельність смислових відтінків, а кількість її визначень зростає в геометричній прогресії. Багатоманітність трактувань культури, без сумніву, пояснюється тим, що вона виражає різнобічність людського буття: тою мірою, якою невичерпна та багатоліка людина, багатогранна й культу-

ра.

Для розуміння міста культури в процесі людського самоздійснення в ній доцільно виділяти ціннісний, знаково-символічний та діяльнісний аспекти. З одного боку, культура — це система цінностей та ідеальних зразків, які мають для людини абсолютну смисловитість та значущість і недосяжні повною мірою в реальному житті. З іншого боку, культура постає у вигляді набору продуктів діяльності людства, що дозволяє їй виконувати функцію зв'язку поколінь людей, етапів людської історії, комунікації людини з суспільством. І, нарешті, діяльнісний підхід передбачає функціонування культурних зразків в якості аспектів і форм людської діяльності.

Враховуючи значення всіх трьох аспектів культури, можна навести таке її визначення. Культура — це конкретно історичний спосіб соціально-прогресивної творчої діяльності людства, в якій індивід виступає об'єктом впливу і суб'єктом створення речово-предметних, нормативних, знакових та ін. цінностей; в останніх відображається рівень розвитку людської сутності та міра втілення її в існуванні людини і суспільства.

Таким чином, культура, з одного боку, є результатом попередньої діяльності людини та суспільства, з іншого — виступає детермінантою подальшого їх розвитку. Але в будь-якому випадку на першому місці в змісті культури стоїть поняття діяльності. Культура як динамічна система складається з механізмів, програм, багатоманітних форм діяльності, націленої на перетворення дійсності шляхом всемірного розвитку та виявлення сутнісних сил людини.

Слід підкреслити, що ці компоненти культури по своїй суті надбіологічні, та й сама культура виникає через те, що людина переборює органічну визначеність свого виду. Деякі біологічні організми, зокрема, тварини, можуть створювати щось «власноруч», але їхня діяльність запрограмована інстинктом, до вільної творчої діяльності вони не здатні. Людині ж доступна як інстинктивна, так і вільна креативна діяльність. Культура має передумовою спонтанний вид активності, що перемагає видову закріпленість. Без сумніву, і тваринам доступне оволодіння зовнішньою природою, але це саме по собі ще не є культурою. Освоїти природу — означає оволодіти і внутрішньою природою самого суб'єкта, на що здатна лише людина. За словами А. де Бенуа, «культура — це специфіка людської діяльності, те, що характеризує людину як вид. Марні пошуки людини до культури; саму появу її на арені історії слід розглядати як феномен культури» [5;217].

Ця здатність людини обумовлена тим, що вона відкрита по своїй природі, не має остаточної фіксованості. Людина представляє собою складну відкриту систему внутрішніх спонукань і творчих потенцій, які первісно знаходяться в хаотичному стані. Зі станов-

ленням людини як особистості ці структури самоорганізуються, що виражається у формуванні відповідності між прагненнями та здатностями індивіда. Особистість — це людина, яка вступає в діяльність тоді, коли в хаосі її внутрішніх спонукань настає порядок. В діяльності особистості реалізуються лише ті спонукання, які узгоджені з її творчими здібностями. Цей процес неминуче виявляється результативним і приводить до створення соціокультурних цінностей. Таке синергетичне бачення дозволяє визначити культуру як феномен, народжений незавершеністю людської природи, розгортанням творчої діяльності людини — діяльності, націленої на пошук смислу свого буття. І в основі культури лежить потреба людини в реалізації тих спонукань, які не є інстинктивними, але формуються під впливом творчих потенцій особистості — в чому і полягає головна відмінність креативної діяльності людини від дій тварин.

Хоча у питанні про те, що спонукає кожного індивіда до створення культурних благ не можна нівелювати значення людських інстинктів. За словами М. де Унамуно, життя конкретної людини визначається двома інстинктами — інстинктом самозбереження та інстинктом увіковічвання. Перший з них орієнтований на задоволення різноманітних життєвих потреб, другий — на досягнення вічного існування. При цьому підкреслюється, що прагнення безсмертя первісне по відношенню до інстинкту самозбереження.

В теперішній час є достатньо підстав вважати, що таке безсмертя особистості досягається її збереженням в культурі. Саме буття в культурі є запорукою безсмертя особистості.

Ці керуючі життям людей інстинкти властиві всьому людському роду і, будучи включеними до змісту «колективного несвідомого», збереглися ідентичними архаїчним пластам людської культури. Архаїчні колективні уявлення про устрій світу незнищенні і за посередництвом універсальних символів культури притаманні як примітивним, так і сучасним суспільствам, природі людської свідомості взагалі. Тому має сенс говорити, що передумовою культурної творчості виступають стійкі структури, які є індивідуальним людським вираженням символічних структур світобудови і служать первісними схемами соціальної поведінки. Завдяки дослідженням К.Юнга, ці структури отримали в сучасній науці назву архитипів. Архитипи, на думку Юнга, не тільки є вродженими і загальними для всіх людей, але й служать найефективнішим засобом інстинктивної адаптації людини до світу, що змінюється [6;87].

Архитипи Юнга як образи світобудови виражають себе в символічних структурах, в яких зафіксовані єдині моделі існування природи та людини за законами самовідтвореного порядку. Виходячи з цієї схожості існування в теорії архитипів вирисовується справжній шлях особистості — шлях до досягнення цілісності внут-

рішнього життя та гармонії зі світобудовою. А це, за Юнгом, складає процес індивідуалізації особистості, який полягає в гармонізації проявів різних компонентів внутрішнього світу людини. Людина в процесі своєї індивідуалізації має зануритися в глибини свого несвідомого і знайти центр в хаосі власних структур. Знаходження цього центру є отриманням людиною Самості, усвідомленням свого унікального призначення в структурах світобудови. Цей центр є джерелом творчого розвитку і творчої діяльності людини, а тому дає динамічні імпульси для культурної творчості.

Таким чином, колективне несвідоме (що складає зміст архетипів Юнга) проявляється в уявленнях та діях людей, в першу чергу, в сфері культури як способу організації соціуму [7;374].

Отже, ми говоримо про те, що в основі культури лежить онтологічна потреба індивіда в реалізації внутрішніх спонукань, іншими словами — потреба в самореалізації, яка проявляється в культурній діяльності. Остання здійснюється як діяльність опредмечування — розпредмечування, яка — будучи соціально значущою та орієнтованою — виступає як самореалізація і, водночас, як саморозвиток людини в якості суб'єкта культурно-історичного процесу. Використання минулого досвіду в нових просторово-часових умовах виявляє його обмеженість. А перемагання цієї обмеженості в процесі творчої діяльності індивіда є разом з тим і вихід самого суб'єкта діяльності за рамки власної індивідуальної обмеженості. При цьому конкретні форми людських вимірів культури проявляються в інтервалі від самосвідомості особистості як самоцінності і розвитку людської гідності до способу її життєдіяльності, що створює чи не створює умови для реалізації творчих здібностей людини.

Вищевикладене дає підставу визначити культуру як вільне проявлення здібностей людини, засіб і спосіб самоствердження індивіда в суспільстві. Отже, покладена в основу культури самореалізація особистості є не що інше, як процес втілення її сутнісних сил в соціокультурних феноменах. При цьому під сутнісними силами особистості ми розуміємо її внутрішні творчі здібності та потенції.

Говорячи про те, що в основі самореалізації лежить онтологічна потреба особистості закріпити себе в вічності, ми не можемо разом з цим зменшувати значення бажання та волі кожного індивіда. Бажання людини, осмислюючись, пропускаються крізь культуру, яка є системним фактором розвитку особистості. Культура виконує різноманітні функції, надаючи тим самим особистості великі можливості для формування, розвитку, вдосконалення її людської сутності. Але як скористається особистість цими можливостями, залежить від конкретно-історичних умов її життя та від її власного бажання. Останній фактор є настільки вирішальним, що, будучи сильним, цілеспрямованим,

послідовним, бажання перемагає найнесприятливіші соціальні умови. Тому оволодіння існуючим рівнем культури, культурний розвиток особистості, її участь у творчому розвитку культури залежить перш за все від бажання та волі кожного індивіда.

В кожний конкретний період культура суспільства існує в двох формах: як статичний культурний спадок (у вигляді свідомо отриманих результатів матеріального й духовного виробництва) і як динамічна культурна творчість в її постійному розвитку (у вигляді невід'ємної характеристики особистості та її діяльності); сама ж людина виступає як об'єкт і як суб'єкт культури.

Завдяки біологічним передумовам соціалізації та певної індивідуалізації людина проявляє активність і певною мірою виступає як суб'єкт. Але більшу частину свого життя людина проявляє себе в якості об'єкта культури. Головним чином вона засвоює культурний спадок і мізерно мало або взагалі не здійснює культурну творчість. Цим підкреслюється значення початкового етапу процесу самореалізації, на якому здійснюється засвоєння людиною соціального досвіду (тобто культурних цінностей) — що представляє собою процес соціалізації індивіда. Соціалізація — це процес оволодіння набором програм діяльності, характерних для тієї чи іншої культурної традиції. Соціалізація — це своєрідне підключення людини до культури, адаптація її до культурного середовища і здійснюється вона протягом всього життя індивіда.

В якості основного механізму соціалізації індивіда виступає розпредмечування — перетворення соціокультурної компоненти предмета на здібності людини, в результаті чого відбувається розвиток людської сутності (шляхом засвоєння та критичного переосмислення соціального досвіду). Під час розпредмечування здійснюється перехід об'єктивного предмету з його власної сфери в сферу та форму людської життєдіяльності, перетворення предметно-втілених форм культури на творчі сили індивіда. І в цьому сенсі культура є фактором самореалізації особистості. Останнє ствердження можна розкрити кількома тезами.

1. Поза світом культури людина позбавлена вірних смисложиттєвих орієнтацій та можливостей морального вибору.

2. Культура передбачає стереотипність дій, що забезпечує стабільність суспільства, соціалізацію індивіда.

В переломні періоди історії на передній план виходить творчий аспект культури, руйнування старих і створення нових зразків (що здійснюється шляхом самореалізації окремих особистостей).

Занурюючись у світ культури, людина потрапляє в залежність від норм і, з метою зберегти свою індивідуальність, прямує до виходу зі світу культури, створюючи власні соціокультурні феномени.

Тому соціалізація — це процес формування інди-

відуальності, результатом якого становляться варіації історично певного типу особистості. Сама особистість на етапі соціалізації виступає в якості об'єкта культури. Кожний член суспільства в процесі соціалізації формується як соціокультурна істота та інтегрує основоположні характеристики домінуючої в суспільстві соціокультурної системи. Це той спадок, який індивід отримує від суспільства. Від природи ж він отримує незавершеність та відкритість до реалізації життєвих проєктів. На цій підставі відкриваються необмежені можливості для кожної особистості (не виключаючи, проте, і їхньої нереалізованості).

Процес розпредмечування формує індивіда в якості суб'єкта культури. Причому в процесі соціалізації водночас відбувається й індивідуалізація особистості, що сприяє становленню протиріччя між індивідом та наявним рівнем культури. Індивідуальна своєрідність особистості веде до незадоволеності існуючим культурним рівнем, оскільки досягнутий соціальний досвід завжди буде недостатнім для вирішення проблем, що постають перед особистістю в нових історичних умовах. І це протиріччя штовхає індивіда до перетворення з об'єкта на суб'єкт культури.

Якщо в якості об'єкта культури індивід розпредмечує, засвоює накопичений соціальний досвід, то в якості суб'єкта культури він приймає участь в опредмечуванні та залучається до процесу культурної творчості. Під час опредмечування здійснюється перетворення й перехід людських сил та здібностей і втілення їх у предметі. Це робить предмет соціокультурним феноменом, а сама культура виступає в якості продукту самореалізації особистості.

Культура як продукт самореалізації особистості виникає тільки в процесі діяльності, котру К.Маркс визначив як «енергійно прямуючу до свого предмету сутнісну силу людини» [8;164]. Але діяльність ця неодмінно творча, тобто самого предмету ще не існує, а особистість, незадоволена наявним рівнем культури, намагається підвищити його, втілюючи свої здібності в предмет.

Отже, притаманні особливості творчої культурно-предметної діяльності визначаються поняттями опредмечування й розпредмечування, механізми яких функціонують в їхній діалектичній єдності. Людина залежить від об'єктивного світу, в тому числі і від результатів попередньої діяльності людства, які вона засвоює та залучає до своєї діяльності (в результаті — розпредмечування). В той же час своєю працею людина активно перетворює об'єктивний світ, створюючи світ культури (в результаті — опредмечування, що виражає активну сторону самореалізації особистості).

В культурі яскраво виражена здатність людського роду до саморозвитку, яка робить можливим сам факт людської історії. Це дозволяє говорити про культурний смисл історії — він полягає у все більш повному роз-

витку сутності та існування людини, самореалізації особистості. Культуру можна визначити як «спосіб виживання та відтворення соціальної людини в історії, а смисл історії ми знаходимо в динаміці накопиченого соціального досвіду виживання та відтворення, тобто в культурі» [9;153]. Культурний смисл історії зумовлює обов'язок кожного індивіда всемірно сприяти успішному здійсненню його як у власній життєдіяльності, так і в життєдіяльності оточуючих людей. Але культурний смисл історії представляє собою не тільки соціально-історичну задачу кожної людини, а й джерело радості, насолоди, задоволення, які виникають під час самореалізації особистості та збагачення суспільства результатами власної життєдіяльності.

Взагалі культура на будь-якому історичному етапі характеризується творчістю, постійним народженням нового. Діяч культури реалізує свої сутнісні сили і за допомогою елементів засвоєної природи передає їх іншим людям, залучаючи їх тим самим до процесу творчості і формуючи їхні здібності, водночас увіковічуючи себе в світі культури.

Таким діячем культури може стати кожна людина, яка усвідомлює, що світ культурної творчості відкривається лише тому, хто шукає вихід зі світу повсякденності. А це є родовою характеристикою особливого соціального прошарку — інтелігенції. Інтелігент обертає своє життя на дослідницьку лабораторію культури — він намагається осмислити повсякденність, експериментуючи, перебороти її і — водночас — жити й творити в ній.

У «Філософському енциклопедичному словнику» інтелігенція трактується як «суспільна верства людей, які професійно займаються розумовою працею» [10;210]. Але ми вважаємо, що ця ознака не визначальна, це тільки зовнішній бік, явище. Сутність інтелігента не в його професійній належності, а в його прихильності до розуму. Інтелігент — це не той, хто заробляє собі на життя розумовою працею, а той, хто живе нею. В розумінні об'єктивних умов, баченні можливих варіантів, передбаченні результатів — в цьому житті інтелігента. Область буття інтелігенції — це світ вищих цінностей, світ ідеальних зразків. Родовою характеристикою інтелігенції є відданість культурі, що означає здійснення синтезу абсолютних цінностей з життєвими реаліями. Однак цей синтез не означає повного їх злиття, а — навпаки — автономізує окремі культурні сфери, упорядковує взаємовідносини між ними (що, в свою чергу, є необхідною передумовою функціонування суспільства як цілісності).

Оцінка інтелігенції змінюється в залежності від того, в якій фазі історичного розвитку знаходиться суспільство. Для суспільства, що перебуває в стані відносного спокою, важлива здатність інтелігентів примислити себе до іншого світу, здатність «надбудувати» над існуючим іншу реальність, нічого при цьо-

му не руйнуючи. Постійна присутність такої гіпотетичної нестабільності виявляється неабияким засобом соціально-психологічної стабілізації суспільства. Представники інтелігенції — це люди, що постійно змінюють своє обличчя і дивують раптовими вчинками. Вони здатні виношувати власні переконання і швидко відмовлятися від них, тому в стабільному суспільстві інтелігент — це існуючий поряд інший світ, альтернатива наявному буттю.

Але це властиве інтелігенції заохочування до смислотворчості виявляється соціально значущим у період кризи. В епоху трансформацій, коли руйнуються смислові структури життєвого світу, інтелігенція з творця поза межної дійсності обертається на охоронця життєвих підвалів, конструктора смисложиттєвої сфери. І ця здатність інтелігенції створювати інше, нове проявляється в численності точок зору, в багатобічності й однакової виправданості інтересів — і тому робить інтелігента людиною культури. Культура для нього — саме життя, в культурі він реалізує свою онтологічну потребу. Але й культура жива завдяки людям культури. Саме людські життєві потреби ведуть до пошуку нового в культурі. Адже культура не може бути завмерлою, необмежене зберігання куль-

турних цінностей та абсолютизація традиціоналізму загрожує загибеллю культурі. Суспільство має і пам'ятати про вічне, і вміти забувати про нього, допускаючи нове. Цьому сприяє діяльність інтелігенції по переоцінюванню існуючої недосконалості з точки зору абсолютної досконалості, і за допомогою цього інтелігенти розкривають перед суспільством можливість і необхідність творчого відношення до цінностей.

Сучасний стан соціокультурного середовища потребує від кожної людини відповідального відношення до своєї індивідуальності, оскільки чим більше виникне варіацій історично певного типу особистості, тим багатішою буде культурна спадщина нашої епохи, що цілком може сприяти позбавленню суспільством багатьох вад. Сучасна людина повинна бути індивідуалістом, який віддає пріоритет індивідуальності, але, на відміну від егоїста, здійснює процес індивідуалізації в діалектичній взаємодії з процесом соціалізації. Отже, очевидні підвищені вимоги до розвитку і життєдіяльності кожної особистості, але необхідно вміти побачити на їхньому фоні колосально збільшені можливості культурно-предметної діяльності, які відкриваються перед кожним індивідом в процесі самореалізації.

Література:

1. Степин В.С. Культура // Вопросы философии. - №8. - 1999. - С. 61-71.
2. Ионин Л.С. Свобода в СССР. Статьи и эссе. - СПб, 1997. - 218 с.
3. Брусиловская Л.Б. Культура повседневности в эпоху «оттепели» (метаморфозы стиля) // Общественные науки и современность. - №1. - 2000. - С.163-174.
4. Кондаков И.В. Архитектоника русской культуры // Общественные науки и современность. - №1, 1999. - С. 159-172.
5. Benoist A. Les idées L'endroit. - 1979. - 310 p.
6. Юнг К.Г. Архетип и символ. - М., 1991. - 214 с.
7. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). - СПб: Лань, 1999. - 480 с.
8. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года //К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. - Т.42. - М., 1974. - 636 с.
9. Фліер А.Я. Культура як смисл історії // Общественные науки и современность. - №6. - 1999. - С. 150 - 159.
10. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. - М.: Сов.энц., 1983. - 840 с.

О. П. ВАРШАВСЬКИЙ

МОЖЛИВОСТІ ОНТОЛОГІЧНОЇ ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ ПРО МОВУ В «БУТТІ І ЧАСІ» ГАЙДЕГГЕРА

Варшавський Олександр Павлович — аспірант кафедри філософії Дніпропетровського національного університету

Даною назвою заявлено таке:

1. Тема мови, речі, тощо у «Бутті і часі» не розгортаються Гайдеггером у самостійну проблему чи питання, але видобуваються ним лише у контексті чільного запитування про буття, його присутність та часовість. Як зауважує у підсумку Гайдеггер: «Тутешня інтерпретація мови була покликана тільки показати онтологічне «місце» для цього феномену всередині буттєвого устрою присутності» [2, с. 166]. Гай-

деггер у своєму запитуванні і мисленні ходить, — ступає шляхом, беручи до уваги обрїй, убачаючи орієнтири, шукаючи провідну нитку. Отож з такої нагоди, урахувавши його мовні концепти як орієнтири, ми спробуємо у даній роботі відстежити їх у силі можливостей для онтологічної постановки питання про мову і представити в їх феноменальній чистоті.

2. Тут можливе запитання: чому необхідна якась нова онтологічна постановка питання, адже ж є спец-

іальна наука, що забезпечує відповіді про сутність, структуру мови і т.д.? Висновки мовознавства та інших наук стосовно того чи іншого концепта чи категорії, як слушно показує Гайдеггер, завжди ґрунтуються на розхожій доонтологічній концепції, на тій, що «сама собою зрозуміла»[2, с.349], — і тому існує потреба прояснення їх буттєвого фундаменту через нове запитання про саме буття і його зв'язок з істиною. Проте, розхоже тлумачення, нехай і криво, являє собою «розмикання» певного розуміння явища. А отже, аби ближче, «рельєфно» підібратися до феномену, — там де для цього буде необхідний матеріал, — ми будемо відряджатися від «публічних» категорій лінгвістики, щоб добути фундаментально-онтологічних.

3. Нарешті, Гайдеггер пізнішого періоду, коли він уже говорить про «мову як домівку буття», запевняє, що питання про сутність мови є чиненнайбільш важке, і тому воно ще непрямо, другим планом порушується у «Бутті і часі»*[3, с.277]. Нам здається неабияк важливим і цікавим виявити передумови того, яким чином відбувся його відомий поворот від феноменології, фундаментальної онтології до, зокрема, філософії мови. Дана стаття могла б стати першим вагомим кроком і, можливо, провідною ниткою у такому дослідженні.

Стосовно мови Гайдеггер приходить до безумовно дивовижних висновків, оснування яких, як здається, обумовили і ті незвичайні зміни, що сталися з його власним мовленням. Проте побачити ясніше їхній масштаб і радикальний характер може дати мовна концепція його вчителя Е.Гуссерля, яку є смисл сприймати як вихідну. Згідно з нею мова покликана служити принципіві «повернення до самих речей». Свідчення тому знаходимо у І.Михайлова: «Сама річ» має бути пізнана способом знищення смислових нагромаджень, якими її завалюють наукові теорії... «Сама річ» створена у такий спосіб, що її можна визначити присудком, досягти і ясно й точно виразити за допомогою логіко-синтаксичних форм мови. «Річ» мови не потребує. Мова виступає лише як здатність, якою володіє людина для вираження смислу речі, від мови не залежної. Із сутністю речей мова не має нічого спільного»[1, с.146-147]. Отже, щодо мови Гуссерль виказує подвійний стосунок: по-перше, обстоє чистоту і незалежність від неї пізнання і мислення, що закладено в ідеї епохи (феноменологічної редукції), а по-друге, вбачає за нею можливість інструмента пізнання як «ідеальної граматики», що розроблялася у «Логічних дослідженнях»**. Нам тут важливо

* — «S.u.Z.» - будемо так відтепер скорочувати назву цього «знакового» твору.

** — «Одна із цілей феноменології полягає у створенні точної і адекватної мови, яка не чинила б насильства над речами, і завжди могла б відмежувати «самі речі» від їх предикативних форм»[1, с.147].

підкреслити цю ніби необов'язковість, ситуативність мови у характеристиці пізнаючого суб'єкта і в стосунку до феномена: у першому випадку вона як дійсність виявляється все ж таки зайвою, у другому — вона лише бажана як досяжний завершений ідеал. Однак залишається не зрозумілим, як тут зважено на те, що мова завжди «знімається» з дійсності, з актив мовлення, а останнє є її первинне значення, і чому мовлення в обох випадках щодо речі залишається таким «нав'язливим»; чи слід в епохи утриматися від тематичного *що* суджень, а не від їхнього якогось способу; яким чином функціонує «редукційна» мова, який тон їй властивий; як може бути спочатку «ідеальна мова», а потім її ужиток, і чому взагалі така потрібна. Повернімося до цих неясностей уже через Гайдеггера.

Аналізуючи проблему мови у Гайдеггера у період до «S.u.Z.», І.Михайлов відзначає, що вона була «тематизована мінімальним чином. Однак за тої програми, яку намічає Гайдеггер, створювані мовою труднощі настільки великі, що мова виявляється повноправним співучасником феноменологічного дослідження. Вона не є тепер тільки вбранням, яке потрібно зняти — вона виявляється річчю «самою по собі і для себе», яку треба спершу навчитися медитативно повторювати, поки ці «найтривіальніші тривіальності» фактичного життя не стануть абсолютно проблематичними»[1, с.148]. Ідеал абсолютно безпередумовної науки, інтерпретує далі І.Михайлов (а ми відповідно маємо допустити і ідеал абсолютно адекватної граматики), виявляється Гайдеггером у полоні мови.

Яким побитом позначилося це відкриття у «S.u.Z.»?

Його слід ми знаходимо у п'ятій главі книги, у якій справа йде про інтерпретацію присутності (Dasein) як буття-у, з виявленням екзистенціальної конституції останнього, в його структурній цілості і рівнопочатковості конститутивних моментів. Серед таких «складових» сказано і про мову: її феномен «має свої корені в екзистенціальному устрої присутності. *Екзистенціально-онтологічний фундамент мови єсть річ* ***»[2, с.160]. І крім того, фундаментальні екзистенціали — становище і розуміння — рівнопочатково обумовлені річчю[2, с.133; 161]. Отож річ показала себе Гайдеггеру як екзистенціал. Що це може далі значити? І що, власне кажучи, тут може бути дивовижного? По відповідь слід звернутися до самої теми аналітики присутності (буття *ось*; *тут*-буття).

*** — «Річ» — вживається тут це автентичне слово, на противагу категоріальному «мовлення». Ймовірно не випадкова омонімія з речами-феноменами, до яких закликав Гуссерль, долається якщо не контекстуально, то однією і великою літерою: Річ як екзистенціал.

Кожен з відкритих і названих екзистенціалів Гайдеггер знаходить із аналітики присутності (в увазі до структури її екзистенції), яка покликана зафіксувати отсе суще як первинно опитуване про його буття. Сама присутність визначається у такий спосіб: «Суще, аналіз якого стоїть як завдання, це завжди ми самі. Буття цього суцього **завжди моє**. У бутті цього суцього останнє саме має стосунок до свого буття. Як суще цього буття воно доручене своєму власному буттю. Буття є те, про що для самого цього суцього завжди йде діло» [2, с. 41–42]. Далі Гайдеггер визначає термін екзистенція від традиційного його розуміння як наявності (наличності)*, оскільки вона є «сугністю» присутності, і відтак робить висновок, що екзистенціали, що становлять присутність (як-от, становище, розуміння, річ), «суть не наявні «властивості» якогось наявного суцього, що має оттакий-от вигляд, але всякий раз можливі для нього способи бути і тільки це. Всяка такість цього суцього є первинно буття» [2, с. 42]. Звідси випливає і другий принциповий висновок: «Буття, *про яке* для цього суцього йде діло в його бутті, завжди моє. Присутність тому ніколи не фіксована онтологічно як випадок і приклад певного роду суцього як наявного. Подібному суцьому його буття «байдуже», а вдивляючись точніше, воно «є» так, що його буття не може йому бути ні байдужим ні небайдужим» [2, с. 42]. Тим самим сказано неймовірно, що буття здобуло себе, але не вид: його екзистенціали не є чимось до всього стороннім, вільно підвішеним, — вони *суть завжди найбільш і найперш мій* спосіб бути. Як нарешті вказує Гайдеггер, власність можливості буття має два буттєві модуси власності і невласності, причому обидва не є нездоланно розмежованими, навпаки — останній по суті залишається власне своїм, завжди мій.

Для науки про мову така вихідна позиція є небувалий поворот, адже навіть теорія мовних актів, що говорить про мовлянина і адресата і яка вже ніби передбачає обов'язкове співвіднесення цих актів з особою, проголошуючи їх наміреність (інтенціональність), а проте, залишається непроясненою у питанні буття отсієї «особи мовних актів», котре насправді «є» нічим, узагалі, взятим задалегідь як само собою зрозуміле в якості готової наявної речі. Таке становище науки про мову не є плідним у тому смислі, що зводить її теорії до діяльності зі складання безпідставних гіпотез із заплутаним нагромадженням категорій і їх класифікацій.

Тепер необхідно спробувати побачити, яким саме чином річ є екзистенціал, ст. те апіорі, що становить структуру буття в якості ось, а зовсім не онтична ка-

тегорія лінгвістики, яку відповідно ухвалено називати мовленням. Ми намагатимемось стисло відтворити хід діла за Гайдеггером, як він іде у 5-й гл. «S.u.Z.» [2, с. 134–166].

Таким чином, увесь спектр фактичних настроїв, станів можливий тому, що присутність онтологічно стоїть розташована у становищі (расположении), у якому вона завжди вже розімкнула своє буття і інше в «оттак воно єсть». Розімкненість останнього не є осмисленням чи пізнанням: звідки і куди залишаються у темряві. Ця буттєва риса присутності дістала назву *кинутість* як фактичність вреченості.

Рівнопочатково зі становищем присутність конституйована розумінням: оскільки становище розмикаючи завжди розуміє, а розуміння (у будь-якому модусі, як-от: уникнення розуміння, міркування, пояснення тощо) завжди якось настроєне. Розуміючи присутність розмикає у своєму «ось», ст. і у світі, власне ціле ради-чого, котре становить визначення уперед значущості розчиненого. Розуміння як екзистенціал значить, що присутність первинно існує у спосіб уміння, і відтак, спроможності бути. Спроможне-буття присутності свідчить про таку його можливість, котра є *завжди лише можливість*, але ніяк не є іще-не-наявне. Тобто, навіть відмовляючись розуміти (будучи невласно, ні к чому), присутність залишається у відкритості можливості самого свого уміння бути.

У своєму ось (і у) присутність є кинута на ради чого вона. Така кинутість, названа *нарисом*-проект (наброском), є екзистенціальна структура розуміння. Її, звичайно, теж не слід уважати за даність, а тільки — як первинну можливість. Формування розуміння у накидуванні на можливості себе є *тлумачення*. «У ньому розуміння розуміючи засвоює собі своє зрозуміле. [!] У тлумаченні розуміння стає не чимось іншим, але ним самим. Тлумачення екзистенціально основане у розумінні, а не це виникає через те. Тлумачення не прийняття зрозумілого до відомого, але розробка накинутих у розумінні можливостей» [2, с. 148]. Уже відкритий (а отже, такий, що розуміється) убачанням світ витлумачується відповідно до ради-чого, тобто у своєму задля-того-аби. Усе витлумачене має структуру *щось як щось*. Підручне світу не іменується просто ніби навмання, невмотивовано, але завжди *як те, у якості* чого воно. «Артикуляція зрозумілого у тлумачному наближенні суцього за провідною ниткою «щось як щось» лежить до тематичного висловлювання про нього. [!]» Як не спливає вперше у висловлюванні, але лише промовляється в ньому, що можливо тільки так, що воно передлежить як спроможне бути сказаним. Що у простому вдивлянні вираженість висловлювання може бути відсутньою, не дає права відмовляти цьому простому баченню у всякому артикулюючому тлумаченні і відтак

* — //: для читача, що познайомився з найповнішим текстом «S.u.Z.» завдяки глибокому і досить опанованому загальному перекладу В.Бібіхіна, у таких дужках буде міститися його відповідник, і крім того, другим — термін О.Михайлова.

уяк-структурі», — говорить Гайдеггер [2, с. 149]. Звідси далі випливає висновок, що значення не є спершу прикріпленими до одиниць ужитої мови, як про це казав, приміром, «міф про музей» або лінгвісти, що займаються владнанням структури мови; вони перебувають значно «ближче» до розуміння розімкненого внутрішньосвітнього суцього, вкорінені у нього. Тлумачення ніколи не безпередумовне схоплювання наперед даного, а навпаки — основане у 1) перед-узятті зрозумілості якось уже зрозумілої цілості ймання-діла, 2) перед-баченні як розбиванні на значення із взятого їх цілого, 3) перед-рішенні, тт. у попередньому виборі отгакої, а не іншої «концептуальності». Тільки у цьому зв'язку, зважаючи на характер цього апріорного «перед-», можна казати, що суще в існуванні присутності має *смысл*, себто відкрите і артикульоване у розумінні. Оскільки *смысл* є вимір екзистенції, завжди мій, ніщо інше із суцього крім присутності його не має.

Оскільки у даній статті справа йде про онтологічні можливості питання про мову, то мабуть буде слушно поки що обминути Гайдеггерів аналіз висловлювання і критику теорії судження. Відзначимо лише, що висловлювання, будучи похідним здійснення тлумачення, а отже, основаним у розумінні, також свідчить про *смысл*, але! не презентує його у судженні ніби поруч зі своїм актом. Цей момент не помічається і логіками, і лінгвістами, адже сам *смысл* звужується або ставиться у скерованість до семантики судження та його одиниць, тим самим сховується його сутність як екзистенціалу. Ісконний акт тлумачення, зауважує Гайдеггер, лежить не у теоретичну реченні, але в обачно-дбайливому стосунку до суцього «без зайвих слів». Це не просто побачити зразу, бо у висловлюванні, що є модифіковане із тлумачення, нівелюється разом із цим його з-чим імання-діла і відп. його екзистенціально-герменевтична як-структура та перетворюється на «про-що» вислову і відп. його апофантичне «як» предикації, з чим уперше з'являється нагода говорити про властивості наявного, семантику і т.д. Саме в такій орієнтації на висловлювання як наявне криється все завзяття і омана позитивізму.

Повернімося до конституції присутності як буття-у. *Те, що* артикульоване у тлумаченні, було названо *смыслом*. Сама ж артикуляція розташованої зрозумілості єсть *річ*. Річ існує у спосіб буття-у-світі. У його розімкненості являє себе *значущість*. Членоподільне в артикуляції є *ціле* значень, яке може бути розкладене на «окремі» значення, котрі завжди осмислені, ст. з походження екзистенціальні. «Значуще ціле зрозумілості *бере слово*. [!] До значень приростають слова. Але не словоречі споряджаються значеннями» [2, с. 161]. Тобто мова виявляється уже потім, як зовні-вказаність речі, як кинуте у світ і за його подобою. Річ у світі всякий раз додержується певного образу

буття-друг-з-другом. *Снів-буття* (событие) у речі не є наче переносом одного розуміючого становища в інше, «воно вже *єсть*, неподілене як не схоплене і присвоєне» [2, с. 162].

Взаємозв'язок розуміння і речі стає ясний із *чуття* як її екзистенціальної можливості. Чуття є конститутивне для речі і навіть для власної відкритості присутності: присутність чує, бо розуміє. Отож не слова і не речення несуть розуміння: слухаючи мовлення іншого, ми спершу розуміємо, тобто є при суцому, про яке річ. «Той же самий екзистенціальний фундамент має інша сутнісна можливість речі, — мовчання. Хто у друг-з-другом-говорінні умовкає, здатний власніше «дати зрозуміти», тт. сформувати зрозумілість, ніж той, у кого балачкам нема краю. Балакучість про що-небудь жодною мірою не гаранує, що зрозумілість буде цим розсунута ушир. Як раз навпаки: розлоге обговорювання затемнює і занурює зрозуміле у позірну ясність, тт. у незрозумілість тривіальності... Тільки у справжньої речі можливе власне мовчання» [2, с. 164-165]. Імовірно, що у цьому останньому варто вбачати віддзеркалення і буттєву основу Гуссерлевої ідеї епохе.

У якості підсумку викладеного Гайдеггера аналізу речі як екзистенціалу присутності процитуємо такий його вислів: «Оскільки для буття ось, тт. становища і розуміння, конститутивна річ, а присутність значить буття-у-світі, — присутність як річ буття-у себе вже вимовила. У присутності є мова» [2, с. 165]. Із цим виявлена **чілньна можливість** для онтологічної постановки питання про мову. Останнє, відтак, перестало бути винятковою «вотчиною» лінгвістики, логіки чи гносеології, адже мова вкорінена, отже, існує у суцому, в якому справа йде про його буття. І ось тільки зараз ми добулися години казати в її образі про логос і істину, але, зважаючи на мотив даної роботи, не тут.

Чому ж буття речі, вікриті Гайдеггером із екзистенціальної аналітики присутності, не може бути сумірним вихідним положенням сучасної лінгвістики про мову і мовлення, що представляються як дві сторони одного явища? У ролі свідчення останньої візьмемо нове перевидання поважного енциклопедичного словника «Языкознание» [4].

Мова як об'єкт лінгвістики тлумачиться видовою характеристикою людини в опозиції до «мови» тварин, себто як готово наявна, але не як та, що єсть (бытийствует), і є завжди моя. Навіть найпрагматичніші теорії, про що зазначалося вище, не сходять до усвідомлення її ваги у буттєвому устрої присутності, а залишаються на об'єктивістських засадах. Хоча тенденція останніх десятиліть до пошуку, приміром, «глибинних структур», «мовної здібності», а не безвідносної здатності, «кіллокутивних актів» та ін. свідчить уже про певну антропологізацію науки про мову, однак на непрояснених онтологічних підставах.

Чи зважать задля такого прояснення на сказане у цьому зв'язку Гайдеггером ті, хто бере на себе відповідальність за долю цієї науки, є справа їхньої можливості.

І все ж таки можна вбачати певну формальну схожість між ними, і тільки. (1) *Мовлення* функціонує у спосіб мови, яка, будучи наділена «об'єктивними» закономірностями, визначає заздалегідь коло його можливостей. Річ же як виказана-зовні мова, про те ми пам'ятаємо, є кинута у фактичності на світ і співбуття та у свої власні можливості. (2) Прагматична категорія «дискурс» є покликана подолати «об'єктивізм» мови і розширити її модальність до життєвого (соціального) контексту за допомогою зважання на екстра- і паралінгвістичні чинники. Природньо, що розширенню підлягає не тільки «світ» мовлення, яким стає так чи інакше витлумачена структура суспільства, але й саме воно конкретизується до цілеспрямованого і наміреного «мовного акту». А проте, *життєвий контекст* дискурсу моделюється за структурними методами, ст. за допомогою «фреймів», типових ситуацій, зв'язок яких із присутністю, зрозуміло, не знайдений, а саме мовлення так само «здійснює» його ніхто. (3) Окремі акти говоріння сумуються у *мовну діяльність*, котра визначається, знову ж таки, як рід діяльності, у ряді інших, але не як конститутивна для екзистенціального устрою буття мого ось. (4) Провідним моделям мови видається вельми незручним її *творчий* чинник: він абсолютно не піддається «об'єктивним» класифікаціям, хоч і відомі такі спроби лінгвістів-психологів. Тому він витлумачується як аспект, а не конститутивна риса, на який ніби «тимчасово» можна і не зважати. Відтак, залишається проблематичним, як зазначалося вище, те, яким побитом мова може служити «формою зберігання і засобом здобуття нового знання про дійсність». (5) І нарешті, спроба знайти відповідне лінгвістичне поняття Гайдеггерівій мові приводить нас до *ідіолекту* як «єдиної мовної реальності». Але ідіолект, оскільки він не походить із екзистенції, із власного способу бути, вказує лише на індивідуальне особливе варіювання мови на відміну від соціально-територіального, і в тому вся його «реальність».

Нам важко гадати, до яких наслідків спроможна привести Гайдеггерова концепція мови, вона «демонтує» всі базові категорії та уявлення. Але очевидно, що сучасний рух прагматизації у мовознавстві вже відбувається в її руслі, — хоч і не з неї самої, однак крізь пряме чи опосередковане знайомство із нею. Видимо, що слід було б зробити зауваження про її можливий вплив на теорії знака і судження, семантико-граматичну (в контексті положень про зв'язок мови і мислення), комунікації (з приводу взаємин між мовлячином і адресатом) та ін., а також про перед-розсудки позитивізму і логістики, але квапить обсяг. Отож

повернімося до провідного курсу нашого дослідження.

У темі аналітики присутності останнім моментом було заявлено, що присутність у своїй можливості існує двома буттєвими модусами: власності і невласності. Визначаючи буття ось через завжди-моє, Гайдеггер досягає його повноти, не тільки в екзистенціальному устрої присутності, але й у фактичній реалізації усіх її можливостей. Філософія Гайдеггера, таким чином, не відмежовує себе гносеологією (феноменологією) чи, наприклад, етикою, вона у вищому ступені онтологічна, ст. охоплює повсякденність, те, як присутність насправді і *найближчим чином* єсть і якось розуміється на своєму бутті. А єсть вона як річ. Тим самим ми виявили у Гайдеггера **другу можливість** для буттєвого запитання про мову. Що відбувається з річчю фактично, коли вона кинута зовні?

Її присутність опиняється найближчим чином і здебільшого в *людях* (das Man)* і їм підвладна [2, с. 167]. У людях присутність наче вже «сама не своя», «буття з іншими як таке стурбувалося *серединою*» [2, с. 127]. Річ як повідомлення передбачає співучасть у розімкненому бутті, про-що вона йде. «Люди не стільки розуміють суще, про яке річ, скільки чують уже лише промовлюване як таке. Останнє і розуміється, про-що — лише приблизно, ненароком; люди дорозумлюють те ж саме, бо всі разом розуміють сказане у тій же самій посередності» [2, с. 168]. Люди зайняті вимовлюваним як таким, а не первинним буттєвим стосунком до сущого, про яке річ: важливо, щоб говоріння було і ніби досить. «[!]Оскільки говоріння втратило первинний буттєвий зв'язок із сущим, про яке річ, відп. ніколи його не досягало, воно повідомляє себе не способом вихідного освоєння цього сущого, але способом *розносної* і *вторуючої* речі. Промовлене як таке описує далі більші кола і набуває авторитарного характеру» [2, с. 168]. Відтак, річ досягає повної безпідставності, і конститууються *пересуди* (толки, болтовня). (Ця тема потребує окремої уваги, оскільки наука про мову в своїй загальній настанові бачить свій об'єкт за способом пересудів, тт. у типовому, повторюваному.)

Власне кажучи, редукція феноменології Гуссерля має мотивом ліквідувати саме оттакий спосіб безпідставної речі і «створені» ним категоріальні нагромадження, аби добутися «саміх речей». Він, однак, не помітив необхідний зв'язок останніх із Річчю як умовою їх можливості, а також, не випадковість саміх пересудів, які уявляються як інцидент, що походить з «нефеноменологічної» повсякденності. Гайдеггер, навпаки, звертає увагу на позитивність невласного способу буття присутності у повсякденних феноме-

* — Термін das Man (люди; Средний) нікого не повинен принижувати: він нікого не називає, — це екзистенціал, поняття того, яким способом присутність може бути.

нах пересудів і середньої тямучості людей, котрі набувають і форми теоретичної, наукової діяльності. Справді, пересуди «розлого поширюються у написаному як «література» [2, с. 168-169]. З її «збору» звичайно починаються наукові дисертації — повторена, вона стає у людей ще «авторитетнішою». «Але середня тямучість читача *ніколи не зможе* вирішити, що первинно почерпнуто і здобуто і що переказано» [2, с. 169]. Однак люди цього і не вимагають, все-бо і так «само собою зрозуміло»: пересуди «не тільки позбавляють від завдання справжнього розуміння, але формують індивідуальну тямучість, від якої нічого вже не закрити» [там же]. Авторитарність повтореного пригнічує всяке нове запитання і новий розгляд, але сприяє колективній безвідповідальності, що названа Гайдеггером *двозначністю*, «коли у повсякденному бутті-друг-з-другом трапляється таке, що всякому приступне і про що всякий може сказати всяке, і тоді вже не з'ясувати, що розізнане у щирому розумінні і що ні» [2, с. 173]. Саме через те, що пересуди не вертаються до підстав того, про що річ, вони суть замикання. Очевидно, у цьому варто шукати мотиви деструкції і революції у культурі, традиції, науці, методології, ба навіть розпаду сімей.

А проте, пересуди — необхідні. Гайдеггер підсумовує: «Присутність, що тримається пересудів, відсічена як буття-у-світі від первинних і вихідно-ав-

тентичних зв'язків зі світом, із співбуттям, з самим буттям-у. Вона тримається у якомусь ширянні і цим способом усе ж завжди є при «світі», з іншими і до себе самої» [2, с. 170].

І насамкінець, Гайдеггер не займається складанням фактичних власних способів буття речі (як цього прагнув Гуссерль у зв'язку з «ідеальною граматиною») — вони були б чимось на зразок догматичної (чужої) моралі. Навпаки, крізь *буття-к-смерті*, мовчазну річ совісті (що «підсікає» пересуди [2, с. 164-165; 296]), *рисується* у миті ока присутність бере сама свою граничну можливість, котра як екзистенціальна є завжди відкрита, а не наперед завдана. А проте, уже у «S.u.Z.» він знаходить терен для таких у поезії, а не у «строгій науці» («Повідомлення екзистенціальних можливостей становища, т. розмикання екзистенції, може стати своєю метою «поетичної» речі» [2, с. 162]).

Питання про часовість речі, яка вказує на **третю можливість** онтологічного погляду на мову, залишається у «S.u.Z.» відкритим. Його перспектива, як говорить Гайдеггер, відкриється тоді, «коли із проблематики часовості буде розгорнута проблема принципного зв'язку буття і істини» [2, с. 349].

Таким чином, у даній роботі нам удалося виявити і почасті випростати для подальших досліджень можливості онтологічної постановки питання про мову: екзистенціальність, повсякденність і часовість.

Література:

1. Михайлов И.А. Ранний Хайдеггер: Между феноменологией и философией жизни. - М., 1999.
2. Хайдеггер М. Бытие и время. - М., 1997.
3. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. - М., 1993.
4. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. - М., 1998.

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

В. Е. РОМАНОВ

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ТИСЯЧОЛІТТЯ

Романов Владислав Євгенович — депутат обласної ради, заступник директора ДФ УАДУ, кандидат історичних наук, доцент

Минає ХХ століття, яке було одним із самих динамічних, наповнених яскравими і драматичним водночас подіями в історії людства. Фантастичний стрибок в розвитку науки та техніки, революції та дві світові війни, атомний апокаліпсис, демократія і диктатура, виникнення і руйнація політичних систем, всесвітня комп'ютеризація, глобальні фінансово-економічні, соціальні, екологічні процеси та багато інших суперечливих явищ — складають багатомірну картину сучасного світу.

Ми стоїмо на порозі нового ХХІ сторіччя і третього тисячоліття. Далеко не всім поколінням судилося бути свідками початкування нових епох. Тому інтерес до таких подій завжди був високим. Зміни календарних віків і тисячоліть традиційно розглядалися в історії як дещо надзвичайно значуще для долі кожної окремої людини, суспільства та людства в цілому. Незважаючи на те, що відношення до цього періоду часто носили відтінок містичності і якоїсь фатальної неминучості, його осмислення в той же час завжди надавало міцний поштовх до нових сподівань, прогнозів і планів.

Безсумнівно, що головним підсумком століття, яке минає, для нас як політичної нації, народу є відродження державності України. Активною силою цього процесу завжди виступала творча діяльність українського народу — провідного носія державницької ідеї і головного суб'єкта владних відносин. Протягом століть Україна накопичувала досвід побудови національної системи державного управління і самоврядування та їх правового регулювання, формувала певні урядові традиції та культуру. Використання цієї історичної спадщини є важливим джерелом побудови сучасної Української держави.

У той же час, як відомо, досвід державного будівництва в Україні має також і свої драматичні сторінки. Двічі Україну було позбавлено національної незалежності й державного суверенітету. Безсумнівно, що це відбивається на стані громадського усвідомлення сучасних соціально-економічних та політичних про-

цесів, викликає в суспільстві дискусії щодо загального характеру державного будівництва, напрямків та змісту внутрішньої і зовнішньої політики, формування інститутів влади і їх функцій, кадрової політики тощо.

Гостра полеміка стосовно цих питань точиться в політичному та науковому середовищі. При цьому висловлюються достатньо протилежні точки зору на майбутнє країни. Останніми роками було прийнято кілька своєрідних концептуальних рішень щодо соціально-політичного розвитку України. Однак поки що жодне з них не може належно забезпечити всебічне обґрунтування назрілих суспільних перетворень, і в тому числі перспектив української державності. Одна частина дослідників не бачить перспектив її розвитку поза економічним контекстом, а тому дедалі більше виходить з розробок провідних західних шкіл і не звертає уваги на соціокультурний зміст запропонованих моделей. Друга — занадто перебільшує цей фактор в загальному контексті розвитку державності країни.

Значною мірою це пов'язане з невизначеністю самого терміна «державність», який, як правило, отожднюється з поняттям «державна». Державність — це спосіб, принцип та ступень державної організації соціально-політичного розвитку народу та країни. Цей процес має еволюційний характер і в багато чому залежить від того, чи буде він пов'язаний з цілісними суспільними комплексами у вигляді плавної і безперервної зміни економічних, політичних та духовних інститутів, що характеризується рядом кількісних показників і не потребує різких поворотів та потрясінь.

В зв'язку з цим варто нагадати слова-попередження відомого філософа М. Мамардашвілі, який застерігав, що раптове і нагальне бажання наповненого й інтенсивного життя небезпечне для суспільства, «коли протягом поколінь життя — політичне, культурне, літературне — не мало належного самовираження, не проходило випробувань і спокус, не прожилося повною мірою». Філософ, нібито вдивившись уперед — коли сталися величезні зміни після руйнації СРСР,

попереджав, що коли людина пробуджується до всього цього занадто пізно і намагається «надолужити прогаяне», «інтенсивність життя сама по собі стає спокусою, звабою, яка породжує саме фашистські настрої». Історія не раз давала тому підтвердження на прикладах «великих стрибків» чи то в сталінському СРСР, чи гітлерівській Німеччині, чи маоїстському Китаю. Всі вони супроводжувалися ренесансом міфотворчості.

Не можна стверджувати, що Україна минула таку небезпеку. Елементи сучасної міфотворчості ми спостерігали на початку 90-х років, коли значна частина суспільства очікувала з відродженням державної незалежності України, виходом із складу СРСР раптового підвищення свого життєвого рівня і взагалі миттєвого вирішення всіх інших соціально-економічних проблем.

А чим краще був міф про «золото Полуботка», або про борги Україні з боку інших держав? Прикладів сучасної міфотворчості вистачає і в інших державах СНД, що не в останню чергу стало причиною виникнення на теренах колишнього СРСР семи локальних війн та двох широкомасштабних внутрішньополітичних конфліктів з використанням військової сили. Отже альтернативою нестабільності може бути лише політика еволюційних змін суспільства шляхом здійснення виважених і обґрунтованих реформ.

Основною характеристикою еволюційних процесів є незворотність, яка значно відрізняє ці зміни від циклічних, що безперервно змінюють напрямки свого розвитку аж до протилежних. Тому розвиток української державності треба розглядати у вигляді щонайменше двох важливих складових — еволюційних (незворотних) та циклічних (зворотних) процесів. З урахуванням цих настанов слід виходити з того, що перспективи української державності є продуктом не тільки України як сучасного суспільства, а й його певної культурної традиції.

З огляду на остаточний результат розвиток української державності може призвести у XXI столітті до одного з таких станів:

* Перетворення української державності на систему нормативного типу, що не відрізнятиметься від інших подібних систем державності;

* Появи нового політичного та соціокультурного об'єднання регіоналістського і навіть федеративного типу.

Серед політиків, науковців, експертів й досі немає єдиної точки зору щодо можливих сценаріїв майбутнього країни. На початку 90-х років західними аналітиками висувалося три найвірогідніших варіанти розвитку подій:

1. Повернення України до старої радянської системи державного управління або її часткова модернізація з усіма притомними для цього процесу особ-

ливостями економічного і соціального розвитку. Вважалося, що вірогідність такого сценарію висока.

2. Тривалий шлях повільних змін, що буде супроводжуватися значними деформаціями в соціально-економічному та політичному житті країни. Він дістав назву латиноамериканського, або навіть сценарію «барбаризації» України, — тобто встановлення нецивілізованих правил політичної поведінки. Цей сценарій також вважався досить вірогідним.

3. Швидкий процес просування по шляху впровадження принципів ринкової економіки, розвитку демократії, модернізації держави і суспільства. За одностайною думкою експертів це був найменш вірогідний сценарій.

Не складно помітити, що експертні оцінки тоді коливалися між позначками «погано» та «дуже погано».

Яким чином сьогодні оцінюється майбутнє України, бо загальний вектор розвитку країни не пішов в бік окреслених перспектив? Однак було б перебільшенням вважати, що ми позбулися тих небезпек, які загрожували нам на початку незалежності. У контексті тих змін, що сталися за останній рік та огляду на перспективи політичного процесу з'являються нові, альтернативні можливості розвитку української державності. Експерти схиляються до визначення наступного сценарного списку майбутнього розвитку України, який складається з двох груп — «старих» сценаріїв та нових перспектив.

Перша група:

* Інерційний або «колумбійський сценарій» (продовження існуючої нерушійної політики і конфронтація між законодавчою і виконавчою гілками влади. Загострення кризи державного управління. Соціальні заворушення і регіональні конфлікти. Втягнення у конфлікти найближчих сусідів України — країн СНД і Центральної Європи. Розкол суспільства і можливість початку громадянської війни).

* Неорадянський або «білоруський сценарій» (мляві реформи при відкритих дверях для вторгнення російського капіталу та інформаційно-культурного проникнення Росії. Прогресуюча втрата економічного суверенітету. Конфедерація з Росією. Вступ до Ташкентського пакту та наднаціональних утворень СНД. Повільний розвиток як російської напівколонії)

* Консервативно-олігархічний сценарій або «тупцювання на місці» (початок реформ, але відсутність радикальних економічних змін і продовження конфронтації між законодавчою і виконавчою гілками влади. Продовження свавілля бюрократії і всевладдя тінювого капіталу. Вихід із перманентної стагнації. Повільний економічний розвиток, але значне відставання від країн Центральної Європи і навіть СНД).

Друга група:

* Сценарій «євразійської моделі» розвитку України,

які відрізняються характером дій влади:

— плюралістично-демократичний (відчайдушні, проте хаотичні зусилля влади по стабілізації суспільства, поновленню законності і правопорядку і стимуляції адміністративних реформ. Однак стабілізаційні процеси відбуваються дуже повільно. Інвестиційна діяльність, приплив капіталів з Російської Федерації недостатній для забезпечення помітного економічного зростання);

— преторіанський (рішучі кроки влади навіть ціною відмови від певних демократичних принципів з метою наведення порядку в країні, консолідації суспільства і стабілізації валютно-фінансової системи. Послідовне адміністративне стимулювання реформ при одночасній перебудові і скороченні бюрократичних і бюджетних структур. Переважний приплив інвестицій з Російської федерації при недостатніх західних інвестиціях. Помірне економічне зростання при прив'язці темпів економічного зростання до темпів зростання і розвитку загальної ситуації в Росії).

* Сценарії «європейського вибору»:

— «західний авторитаризм» (встановлення в країні ліберального авторитарного режиму «де-голлівського» типу. Радикальні економічні реформи при їх адміністративній стимуляції. Послідовна політика зближення з Заходом по всіх напрямках. Одночасно підтримка рівноправних взаємовигідних відносин з Росією на чітких економічних засадах. Цілеспрямована діяльність по формуванню внутрішнього консенсусу. Помірне економічне зростання з реальними перспективами його прискорення);

— соціал-демократичний сценарій (схожий до попереднього сценарію, але здійснюється на демократичних засадах. Формування внутрішнього консенсусу і консолідація суспільства навколо системи загальноприйнятих інтересів і пріоритетів, таких як «виживання», «добробут», «соціальна справедливість», «розвиток». Стієке економічне зростання. Вхідження асоційованим, а в перспективі повним членом до європейських економічних структур і структур безпеки. Перехід України на шлях європейського розвитку).

Не зважаючи на існування різних поглядів щодо конкретних сценаріїв можливого розвитку України у найближчі роки та на перспективу, більшість науковців схиляється до висновку, що до 2005 року буде більш перспектив для реалізації євразійського сценарію. На середньострокову (до 2010 року) перспективу великими є можливості щодо реалізації соціал-демократичного сценарію, на довгострокову (до 2025 року) перспективу з урахуванням нормативного підходу бажаності прогресивних соціально-політичних зрушень — цивілітарного сценарію (громадянська державність як абсолютна форма буття правової та соціальної держави).

Які є підстави для таких прогнозів? Перш за все, це загальні результати державно-політичного розвитку. Впродовж цього десятиріччя Україна виборола свою незалежність і утвердила себе високоавторитетною державою у світовому співтоваристві, — підкреслюється в Посланні Президента України до Верховної Ради України 2000 р. «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки». В штормових умовах перехідного періоду Україна не лише вижила як самостійна держава, а й зробила впевнені кроки шляхом системного оновлення всіх сфер суспільного життя, його демократизації, прилучення до надбань сучасного цивілізаційного розвитку, європейських цінностей. За цей час започатковано нову модель політичної системи України, закладено фундамент її державного устрою, утверджуються основи громадянського суспільства, попри всі складнощі відбувається розвиток культури, йдуть глибокі перетворення в економіці. Україна утвердила себе повноправним суб'єктом європейського та світового співтовариства. Тому закономірно, що Україна практично відразу включилася в загальноцивілізаційні процеси у статусі рівноправного учасника, який співвідносить внутрішні завдання з нормами і параметрами світової практики. За 1991-2000 роки Україну визнали більш 140 держав і більш 100 держав установили з нею дипломатичні відносини.

Сучасна Україна рухається до нової моделі державності, тобто демократичної, правової держави. Проте було б помилкою, новим прикладом сучасної міфотворчості вважати, що цей процес можна подолати за 5-10 років. Тверезо оцінюючи наші можливості у контексті подій європейської та світової політики, треба визнати, що цей рух триватиме набагато більше.

При цьому тут слід виділити кілька етапів. Перший етап (1991-1996 рр.) — фундаментальна зміна усталених політичних структур. Другий етап (1996-1999 рр.) — подальша розбудова сучасної державності, поглиблення соціально-економічної кризи, загострення політичних відносин. Цей період був найскладнішим і значною мірою визначальним щодо майбутнього України. Третій етап (2000 р. і на перспективу) — корекція політики державотворення, стабілізація соціально-політичного розвитку та економічне піднесення.

Другим аргументом на користь того, що попри всі помилки і негаразди двох перших етапів зміни відбуваються в напрямку європейського вибору України, є поступова трансформація суспільства. Абсолютна більшість населення України розуміє неможливість і політичну неприпустимість повернення у минуле, необхідність розвитку демократичних, правових засад держави і суспільства. Про це, зокрема, свідчать результати президентських виборів у 1999 р.

та підсумки всеукраїнського референдуму з народної ініціативи у 2000 р.

На прикладі опитувань громадської думки в м. Дніпропетровську, які кілька років проводяться Дніпропетровським філіалом Української Академії державного управління при Президенті України, можна прослідкувати динаміку змін громадських настроїв. Так, на питання про ставлення до процесу європейської інтеграції України відповіді респондентів засвідчили про наявність чіткої тенденції до зростання підтримки цього напрямку державної політики, хоча в той же час третина опитаних не може визначити свою позицію (Див. Табл. 1)

кальних економічних перетворень. Проте громадські очікування змін на краще, — в першу чергу, з боку економічно активної частини населення, — наполегливо вимагають здійснення відповідних заходів з боку державної влади.

Останнім часом в Україні зроблені рішучі кроки на шляху подолання трансформаційної кризи, розгортання реформаторських процесів в економіці, насамперед в аграрному секторі, соціальній політиці. Проголошені в Посланні Президента України Л.Д.Кучми до Верховної Ради України стратегічні пріоритети і цілі нашої держави реалізуються в програмі урядових дій «Реформи заради добробуту». Вперше за останні де-

Табл. 1. Рейтинг підтримки інтеграції України до Європи (%)

Відповіді	Час опитування				
	Березень 1999 р.	Квітень 1999 р.	Жовтень 1999 р.	Березень 2000 р.	Жовтень 2000 р.
Повністю згоден	20,52	34,39	34,0	33,65	36,6
Частково згоден	40,46	25,57	18,8	21,8	18,0
Не згоден	27,12	12,9	6,5	13,11	8,7
Складно відповісти	11,91	27,15	38,4	31,44	36,8

Надзвичайно високим рейтингом підтримки, — на тлі невиразних показників соціально-політичної активності, — у наших городян користуються ідеї впровадження муніципальної реформи, демократизації державного управління та місцевого самоврядування. За необхідність організацій громадських бюджетних слухань, введення системи громадського контролю за виконанням бюджету, впровадження відкритих і прозорих процедур влади висловлюється від 55,8 до 70,3% опитаних (опитування жовтня 2000 р.). Докорінно змінилося ставлення до інститут приватної власності, в тому числі і до приватної власності на землю. За результатами останніх опитувань, відсоток респондентів, які вважають, що необхідно підтримувати та розвивати дрібний та середній бізнес сягає 60%, хоча ще два-три роки тому він коливався у межах 20-30% опитаних городян. Результати опитувань громадян в інших містах та регіонах України у цілому підтверджують ці тенденції.

Отже, в суспільстві зростає ресурс моральної підтримку курсу адміністративної реформи та ради-

сять років ми спостерігаємо позитивну динаміку змін основних показників економічного розвитку.

По результатах 10 місяців 2000 р. в Дніпропетровській області обсяг промислового виробництва у порівнянні з відповідним періодом 1999 р. збільшився на 114,3%. У паливно-енергетичному комплексі, чорній металургії області зростання становить 120%, перевищили показники минулого року машинобудівники, працівники деревообробної промисловості, інших галузей промисловості. Позитивні зрушення попри всі природно-кліматичні негаразди цього року спостерігаються і в сільському господарстві області.

Ми входимо в наступне сторіччя і тисячоліття з надією на те, що Україна утвердить себе як розвинута європейська країна з високими показниками економічного росту і добробуту громадян. Але найкращі прогнози і сценарії майбутнього розвитку залишаться теоретичними роздумами, якщо для їх реалізації не докладати практичних зусиль. Наше майбутнє залежить від нас.

Література

1. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік // Урядовий кур'єр. - 28 січня - 2000.
2. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. - К.: «ARC-UKRAINE», 1996. - 793 с.
3. Таран В.О. Україна на початку сторіччя: ідеологія вибору або вибір ідеології // Грані. - 2000. - № 3 (11). - С. 94-98.
4. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку. - К.: НІСД, 1999. - 384 с.
5. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. - К.: МАУП, 2000. - 384 с.

А. С. КУРСАКОВ

**СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ
ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ**

Курсаков Анатолій Степанович — заступник директора, Дніпропетровського філіалу Української Академії державного управління при Президентові України

Передмова

Соціальна політика будь-якої держави у повному обсязі відображає рівень відношення держави та суспільства до людини, рівень її цивілізованості.

Соціальний захист є важливою, суттєвою складовою соціальної політики держави, виміром рівня захищеності її громадян.

Запропонований матеріал має навести основні чинники соціального захисту населення, формування і розвиток цього атрибуту держави в світі і в Україні, перспективи, шляхи та напрямки реформування в умовах ринкових перетворень.

Тема за своєю суттю та значимістю потребує для розкриття і аналізу великого часу і обсягу інформації тому даний матеріал наводить лише основні фактори, законодавчі і нормативні акти держави, які визначають соціальний захист.

**I. Соціальний захист як
важлива складова соціальної
політики**

Багатогранність проблем і чинників впливу на різноманітні сфери життєдіяльності людини визначили пріоритетне значення такого феномену як соціальна політика.

Соціальна політика — це система управлінських, організаційних, регулятивних і саморегулятивних заходів і дій, і, насамперед, цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалася в суспільстві на певному історичному етапі його розвитку.

Соціальна політика — це певні принципи і засади оптимального функціонування і розвитку соціального буття, соціального розвитку, зокрема соціальних відносин між державою і людиною як особистістю, суспільством і державою, фактори і умови соціальної безпеки людини, всебічної самореалізації, *соціального захисту*.

Розглядаючи соціальну політику як сукупність принципів, рішень і дій суспільних суб'єктів, що втілюються в соціальних програмах і соціальній практиці з метою задоволення соціальних потреб та інтересів людини, соціальних спільностей і суспільства загалом, соціальний захист в нашій державі на сьогоднішній день є найбільш атрибутом.

Соціальний захист — це комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах.

Соціальний захист має на меті надання кожному члену суспільства незалежно від соціального поход-

ження, національності або расової належності можливість вільно розвиватися, реалізувати свої здібності.

Метою держави є також підтримка стабільності в суспільстві, тобто попередження соціальної напруженості, що виникає у зв'язку з майновою, расовою, культурною або соціальною нерівністю, знаходить відображення у страйках, актах громадянської непокорності, сутичками між окремими групами населення.

Термін «соціальний захист» в Україні отримав широке розповсюдження на етапі переходу до ринку, хоча в тій чи іншій формі він був притаманний суспільству.

Соціальний захист виконує подвійну функцію — як активної так і пасивної підтримки людини, сім'ї та її доходів. До активних заходів відносяться соціальне страхування (тобто забезпечення доходів на випадок втрати працездатності чи роботи з різних причин), лікування та профілактика захворювань, сприяння розвитку освітніх програм, підвищення кваліфікації, соціальні програми підтримки сім'ї, особливо молодих сімей та інше.

Пасивна підтримка надається у вигляді соціальної допомоги — допомоги суспільства особі або сім'ї, яка не має достатніх засобів існування.

Соціальна допомога за своєю суттю є адресною і полягає в тім, щоб допомагати людям, які потрапили в скрутне життєве становище, вберегти від зубожіння.

І, нарешті, державне соціальне забезпечення є складовою системи соціального захисту і виконує функцію нагромадження та розподілу коштів на соціальний захист, призначених на соціальну допомогу, виплати по соціальному страхуванню тощо.

Соціальне забезпечення включає пенсії, різного роду допомоги як в грошовій так і в натуральній формі, обслуговування інвалідів, людей похилого віку в спеціалізованих установах (будинки-інтернати, територіальні центри) та вдома.

Таким чином, під соціальним забезпеченням розуміють заходи матеріальної підтримки особи та сім'ї з боку держави і суспільства.

Для отримання виплат з соціального забезпечення людина, в одному випадку, має довести ступінь потреби у допомозі. Це стосується адресної соціальної допомоги, яка надається тільки після перевірки доходів або засобів існування.

В інших випадках людина не повинна нічого доводити, тому що ці виплати належать їй по праву. Таке право набувається або через систему соціального страхування, або в зв'язку з належністю до певної соціально-демографічної групи.

II. Історія розвитку соціального захисту

Початком законодавчого встановлення соціального захисту можна вважати 1601 рік, коли англійська королева Єлизавета видала «Закон про бідних», згідно з яким полегшити долю бідних мали церковні парафії.

Допомога бідним у Сполучених Штатах наслідувала основні риси елізаветинського закону в 17-18 століттях.

Система соціального захисту в 18-19 ст. формувалася відповідно до соціальних настроїв та індивідуалізму.

Наприкінці 19 ст. (1893-1903 рр.) в багатотомній праці англійця Чарлза Буга «Життя і праця людей в Лондоні» вперше зроблена спроба глибше зрозуміти причини соціального зла, замість вивчати лише його зовнішні прояви. За висновками Буга майже третина лондонського населення того часу жила в бідності.

Деяко з історії соціального захисту в Україні відомо з книжки С. А. Верхратського «Історія медицини».

За його висновками першими закладами соціального захисту в Україні були братства-релігійно національні організації українського заможного міщанства, які в період 15-18 ст. мали важливе значення в житті нашого народу

Братства організовували притулки для самотніх та бідних в кожному місті та в багатьох селах. При Онуфріївському монастирі в 1522 р. братство влаштувало шпиталь. Шпиталі відкриваються в містах, при ремеслених цехах.

На початку 18 ст. було відкрито кілька сот шпиталів. Свої шпиталі відкривала Запорізька Січ.

Наприкінці 19 ст. у багатьох європейських країнах вже існували добровільні системи колективного захисту безробітних, престарілих, вдів, сиріт.

Канцлер Німеччини Бісмарк запроваджує першу державну систему соціального страхування для працівників промисловості, до якої входили: допомога в зв'язку з хворобою (1883р.), в разі нещасного випадку на виробництві (1884р.), інвалідності та старості (з 1889р.).

Вимоги робочого класу змусили на початку 20 ст. уряди європейських країн застосувати досвід Німеччини і повністю перебрати на себе відповідальність за певні види соціального забезпечення.

Зокрема, з 1919р. в англо-саксонських та скандинавських країнах за підтримки держав були запроваджені соціальні пенсії за віком сліпим та в деяких випадках іншим інвалідам.

В Росії ще в 1861р. прийнято Закон про «допоміжні товариства» при казенних гірничих заводах. У положенні 1901р. «Временные правила о пенсиях рабочим казенных горных заводов и рудников, утратившим трудоспособность на заводских и рудничных работах» були застосовані принципи соціального захисту.

В 1912р. Третя Державна Дума приймає пакет законів про соціальне страхування, які були аналогічні до законів, прийнятих у Австрії, Німеччині, Франції.

В 1919р. було утворено Міжнародну Організацію праці (МОП). В цьому ж році були прийняті конвенції МОП у соціальних питаннях:

№1. Робочий час у промисловості; №3. Охорона материнства; №4. Праця жінок у нічний час; №5. Мінімальний вік прийому на роботу в промисловості; №6. Нічна праця підлітків у промисловості.

У 20-ті — 30-ті роки прийнято цілу низку конвенцій, якими були врегульовані питання соціального страхування.

III. Соціальний захист окремих категорій громадян в Україні в перші роки незалежності

Зміст проблеми реалізації

Система соціального захисту в Україні успадкована з часів Радянського Союзу. До численних регулятивних і розподільних функцій держави в соціальному забезпеченні, наданні пільг багатьом категоріям населення українські законодавці в перші роки додали ще ряд законів, які збільшили і без того велику кількість категорій, яким держава гарантувала соціальний захист, компенсацію тощо.

Зокрема, соціальний захист працездатного населення гарантується Законом України «Про зайнятість населення» (1991 р.). Цей закон декларує низку соціальних гарантій зайнятості, які визначені й реалізуються відповідно до Всесвітньої декларації прав людини та Рекомендацій МОТ.

Встановлено такі межі працездатності за віком: 16-60 років для чоловіків та 16-50 років для жінок.

Соціальний захист сімей з дітьми гарантується Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.) і передбачає 13 видів допомоги.

Соціальний захист інвалідів здійснюється відповідно до Законів «Про пенсійне забезпечення» (1991 р.) та «Про основи соціальної захищеності інвалідів».

Зазначені законодавчі акти визначають рівень щомісячних пенсій в залежності від групи і категорії інвалідності, а також створення умов для повноцінної життєдіяльності в суспільстві.

Соціальний захист людей похилого віку регулюється законом «Про пенсійне забезпечення», який діє з 1991 року. Нажаль, він не є універсальним, оскільки пенсійне забезпечення окремих категорій громадян регулюється досить широким колом інших законодавчих актів.

В грудні 1993 року Постановою Кабінету Міністрів України створено Поштово-пенсійний банк «Аваль», який здійснює розрахункові операції, пов'язані з виплатою пенсій, грошових допомог і поштових переказів населенню.

Значна категорія громадян отримує пільгові пенсії

(особи, що мають стаж роботи на підприємствах з особливо важкими або небезпечними умовами праці, учасники ліквідації та потерпілі внаслідок аварії на ЧАЕС, учасники війни та бойових дій, багатодітні матері, особи, що мають певні тяжкі захворювання, працівники, які за професійною належністю мають право на пенсію за вислугу років), а також має особливі умови призначення пенсій (державні службовці, народні депутати України, працівники прокуратури та суду, науковці, працівники державних засобів масової інформації).

Під соціальним захистом згідно чинного законодавства у 1992 році в Україні перебувало 13,5 млн. пенсіонерів, 11,4 млн. студентів, із бюджетів усіх рівнів отримували заробітну плату біля 6 млн. працівників бюджетних закладів і установ. Крім того, з бюджету виплачувались компенсації, пільги та різного роду допомога численним категоріям громадян.

Бюджетні видатки на виплату пенсій, допомог, субсидій та інших соціальних виплат становили у 1992 році 40% від ВВП або 2/3 загальних витрат України по бюджетам усіх рівнів та цільових фондів. Діяло близько 60 національних програм грошової допомоги. В той же час бюджетні видатки на соціальні потреби становили у Нідерландах — до 35% ВВП, в Італії — до 28%, у Великобританії — до 20%.

Спроба в умовах різкого падіння виробництва підтримати більшу частину населення держави призвела до обвальної інфляції, яка у 1993 році досягла рекордної за світовими стандартами величини — 10256%. Падіння ВВП лише у 1994 році становило 23%, дефіцит державного бюджету до ВВП — 20,5%.

IV. Реформування системи соціального захисту в Україні. Шляхи і перспективи

Ситуація, що склалася в економічній та соціальній сфері нашої держави у 1993-1995 роках вимагали прискорення ринкових реформ, докорінної зміни системи соціального забезпечення.

3 травня 1995 року в Україні починає діяти принципово нова програма адресної соціальної допомоги сім'ї — субсидії на оплату житлово-комунальних послуг. Її мета — надання безкоштовної субсидії сім'ям на оплату житлово-комунальних послуг з урахуванням її доходів і умови оплати обов'язкової частки сукупного доходу.

Поряд із запровадженням адресної допомоги, а саме субсидій на оплату житлово-комунальних послуг з урахуванням доходів сім'ї в 1995 році діють усі інші нормативні та законодавчі акти, які спрямовані на соціальний захист населення. Як наслідок, біля 80% сімей отримують різні види соціальних виплат.

Пільги 28 категоріям громадян чисельністю біля 17 млн. чоловік декларують понад 50 нормативних актів. Видатки на компенсації пільг втричі перевищують обсяги витрат, передбачених бюджетом.

В урядових колах досить активно розроблюються програми реформування системи соціального забезпечення.

Указом Президента України затверджено Основні напрямки соціальної політики України на 1997-2000 рр., метою яких є здійснення поетапного переходу від чисельних пільг до адресної соціальної допомоги з урахуванням матеріального та соціального стану сім'ї.

Вказаним документом передбачається прийняття пакету законодавчих актів щодо запровадження обов'язкового соціального страхування, розвитку мереж закладів і установ соціального захисту населення, формування і реалізації програм ринкових перетворень саме у соціальній сфері.

З 1997 по 2000 роки тричі підвищується розмір пенсій за віком.

3 грудня 1998 року запроваджується щомісячна індексація розмірів пенсій і соціальних допомог в залежності від рівня інфляції.

За цей період значно збільшилася мережа територіальних центрів соціального обслуговування одиноких громадян.

3 першого жовтня 1999 року запроваджено здійснення соціальних виплат в залежності від рівня доходів сім'ї тобто встановлено певні соціальні нормативи.

Указом Президента України «Про основні напрямки соціальної політики України на період до 2004 року від 24 травня 2000 року визначена основна мета держави в соціальній політиці — створення сприятливих умов для розвитку народонаселення, формування державної політики стосовно сім'ї, створення сприятливих житлових та соціально-побутових умов громадянам, надання комплексної підтримки малозабезпеченим сім'ям.

Саме з цієї метою одночасно з подальшим розвитком та становленням ринкових відносин в Україні передбачається реформування системи соціального забезпечення:

- соціального страхування;
- пенсійного забезпечення;
- системи соціального обслуговування;
- вдосконалення системи соціального захисту інвалідів, ветеранів війни і праці та подальшої розробки Національної програми реабілітації та зайнятості інвалідів на 2000-2005 рр.
- прийняття державних соціальних стандартів;
- прийняття Соціального кодексу України;
- реформування органів управління у системі соціального захисту населення.

Зазначена програма активно реалізується. Зокрема розроблено низку проектів законодавчих актів, спрямованих на правове врегулювання реформ у соціальній політиці. Деякі з них вже прийняті Верховною Радою України, а саме:

— Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (березень 2000 року)

— Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» (грудень 2000 року)

— Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (червень 2000 року)

— Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування підприємств та громадських організацій інвалідів» (липень 2000 року)

Рядом змін у законодавстві запроваджено проведення експерименту, суть якого полягає в тім, що Пенсійному Фонду України надано право призначення та виплати пенсій особам, які сплачували страхові внески до Пенсійного фонду України.

Згідно з дорученням Президента України Л.Д.Кучми з 1 грудня 2000 року збільшується розмір пенсій за віком за умови праці (список № 1). Подальше збільшення розмірів пенсій передбачається також з 1 квітня 2001 року. Так, максимальний розмір пенсій за віком станом на 1 грудня 2000 р. становить 90 грн., з 1 квітня 2001 року він складатиме 102 грн. за списком № 1; з 1 грудня 2000 року — 128 грн., з 1 квітня 2001 — 136 грн. Передбачено також збільшення розмірів соціальних та мінімальних пенсій.

В проекті державного бюджету на 2001 рік передбачається значно збільшити фінансування компенсацій на виплати пільговим категоріям громадян і житлові субсидії.

Разом з реформуванням системи соціального захисту населення реформуються органи, які забезпечують запровадження реформ в сфері праці і соціального захисту населення, значно змінюються їх функції.

З метою відзначення заслуг працівників соціальної сфери Указом Президента України від 13 квітня 1999 року «Про День працівника соціальної сфери» встановлено щорічне відзначення цього свята в першу неділю листопада.

Дніпропетровська область. Характеристика мереж соціального захисту

Станом на 1 листопада 2000 року в області мешкає більше 1 млн 100 тисяч пенсіонерів, з яких понад 1050 млн чоловік обслуговуються органами соціального захисту населення. Серед них біля 160 тисяч — інваліди. Соціальне обслуговування понад 38,5 тисяч одиноких непрацездатних громадян та інвалідів здійснюють 50 територіальних центрів з 69 відділеннями соціального обслуговування вдома. Діють 2 центри ранньої реабілітації дітей-інвалідів.

За 1997-2000 рр. мережа усіх закладів збільшена більш як в два рази.

В 18 будинках-інтернатах перебувають 3,5 тис. інвалідів. Різні види матеріальної допомоги отримують 147 тисяч дітей.

Біля 130 тис. сімей одержують субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, вугілля.

В системі працюють біля 9 тис. працівників, серед яких 26% — державні службовці.

В 1995 році в Дніпропетровському Національному університеті відкрито вперше в Україні кафедру «Соціальна робота. Менеджмент персоналу». Вже відбувся перший випуск спеціалістів цієї кафедри. В 1997 році відкрито магістратуру з підготовки фахівців для системи соціального захисту населення.

У 1999 році при Національному університеті було відкрито навчальний центр управління соцзахисту населення обласної державної адміністрації.

З 1999 року при обласному управлінні соцзахисту населення працює інформаційно-консультативний центр, мета якого здійснення соціального моніторингу та інформаційне забезпечення населення.

Починаючи з 1992 року в області розроблюються та реалізуються програми додаткових заходів щодо адресної допомоги малозабезпеченим верствам населення, активними учасниками яких є колективи підприємств усіх форм власності.

Література

1. Кучма Л.Д. Ми подолаємо труднощі на обраному шляху // Урядовий Кур'єр. - 29 травня - 1997.
2. Кучма Л.Д. - Україна є, Україна-буде! Доповідь Президента України на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 року // Урядовий Кур'єр. - 29 серпня.-1996.
3. Кучма Л.Д.- Якщо буде Україна у ХХІ сторіччі, залежить від того, що ми зробимо для неї зараз // Урядовий Кур'єр. - 22 квітня - 1997.
4. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік // Урядовий кур'єр. - 28 січня - 2000.
5. Указ Президента України Про основні напрямки соціальної політики України на період до 2004 року від 24 травня 2000 року.
6. Закон України Про пенсійне забезпечення // Відомості Верховної Ради України. - № 3. - 1999.
7. Закон України Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні// Відомості Верховної Ради України. - № 21. - 1991.
8. Скурагівський В. Палій О. Лібанова Є. Соціальна політика. -К.: Вид-во УАДУ, 1997.
10. Соціальна політика і соціальна робота: український науковий і громадсько-політичний часопис. Вид. 1998-2000 рр.

НА ГРАНИ

ПСИХОГЕОМЕТРИЧЕСКИЙ ТЕСТ

Подготовлен сотрудниками Центра социально-политических исследований

Психогеометрия уникальная практическая система анализа личности. Она позволяет:

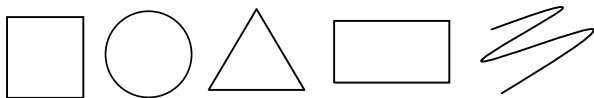
1. Мгновенно определить форму (или тип) личности интересующего вас человека и, естественно, Вашу собственную форму.
2. Дать подробную характеристику личных качеств и особенностей поведения любого человека, на обыденном, понятном каждому языке.
3. Составить сценарий поведения для каждой формы личности в типичных ситуациях.

Психогеометрия разработана в США, ее автор, Сьюзен Деллингер, специалист по социально-психологической подготовке управленческих кадров. За последние годы эту систему изучили более 100 тыс. слушателей и школ менеджмента. Имеется благожелательный отзыв 500 «кадровиков» американских компаний, которые считают, что психогеометрия могла бы использоваться вместо традиционного тестирования новых служащих. И это не удивительно, потому что точность диагностики с помощью психогеометрического метода достигает 85%.

Адаптацию психогеометрического теста к отечественным условиям провели кандидаты социологических наук А.А.Алексеев и Л.А.Громова.

Инструкция: посмотрите на пять фигур изображенных на рисунке:

1. Квадрат
2. Треугольник
3. Прямоугольник
4. Круг

5. Зигзаг

Выберите из них ту фигуру, в отношении которой Вы можете сказать: «Это я!». Если вы испытываете сильное затруднение, выберите из фигур ту, которая первой привлекла вас. Запомните ее под №1. Те-

перь проранжируйте оставшиеся 4 фигуры в порядке вашего предпочтения и запишите их названия под соответствующими номерами. Последняя фигура, которую вы запишите под №5, будет явно не вашей формой, т.е. формой, которая подходит вам меньше всего.

Первый, самый трудный этап работы закончен. Перед вами упорядоченный ряд геометрических форм, в которых отлиты Ваши субъективные пристрастия. Какую бы фигуру вы не поместили на первое место — это ваша основная фигура, или субъективная форма. Именно она даст возможность определить ваши основные доминирующие черты характера — это своеобразные модуляторы, которые могут окрашивать ведущий фон вашего поведения. Сила их влияния убывает с увеличением порядкового номера.

А теперь займемся расшифровкой психогеометрического языка (см. таблицу).

Краткая психогеометрическая характеристика основных форм личности

КВАДРАТ

Если Вашей основной фигурой оказался квадрат, то Вы неутомимый труженик. Трудолюбие, усердие, потребность довести начатое дело до конца, упорство — вот, прежде всего, чем знамениты истинные Квадраты. Выносливость, терпение и методичность обычно делают Квадрата высококлассным специалистом в своей области. Этому способствует их неутолимая потребность в информации. Квадраты — коллекционеры всевозможных данных. Причем, независимо от того, где хранится эта коллекция — в голове или в специальной картотеке, в ней всегда полный порядок. Все сведения четко систематизированы и разложены по полочкам. Квадрат способен выдать необходимую информацию моментально. Поэтому Квадраты заслужено слывут эрудитами, по крайней мере, в своей области.

Мыслительный анализ — сильная сторона Квад-

Квадрат	Треугольник	Прямоугольник	Круг	Зигзаг
Внешний вид: мужчины				
Консервативный, опрятный, коротко подстрижен, чисто выбрит	Модный, шикарный, дорогие вещи, соответствующие ситуации	Меняющийся, неопрятный, не в тон ситуации	Неофициальный, часто без галстука, небрежный	Растрепанный, нетерпеливый, демонстративный, иногда супермодный
Внешний вид: женщины				
Сдержанный, строгий, неяркий, худощавый	Модный, элегантный, строгий, дорогие вещи	Меняющийся, сумасбродный (крайности), небрежный, не в тон ситуации	Неофициальный, "пышный", женственный, полный	Разнообразный, небрежный, экстравагантный, иногда супермодный
Рабочее место				
Каждая вещь на своем месте, казенный вид	Символы статуса и успеха, порядок	Беспорядок, эклектика	Уютная домашняя обстановка	Беспорядок, запущенность, или театрально-демонс оформление
Речь				
Логичная, последовательная, ясная, обстоятельная, медленная, монотонная, сухая, высокий голос, речетативные штампы, точная профессиональная терминология	Логичная, ясная, краткая, ориентированная на суть проблемы, уверенная, властная, эмоциональная, быстрая, четкая, невысокий громкий голос, употребление острот.	Неуверенная, неясная, сбивчивая, эмоциональная, колебание громкости и высоты тона голоса высокий, срывающийся голос, использование слов-"паразитов"	Непоследовательн отклоненная от главной темы, сочный, густой, скорее низкий голос, восторженные оценки, комплименты, расслабляющая, успокаивающая речь	Непоследовательн ассоциативная, яркая, образная, эмоциональная, зажигательная, быстрая, богатые голосовые варианты, восторженные оценки, богатая лексика
Язык тела				
Скованная, напряженная поза, рассчитанные движения, точные скупые жесты, медленная "солидная" походка, бесстрастное лицо	Напряженная поза, плавные уверенные движения, широкие выразительные жесты, уверенная, энергичная походка, непроницаемая маска, сжатые губы, пронзительный взгляд, властное рукопожатие.	Неуклюжие, резкие, отрывистые движения, неуверенные, незакономерные жесты, неуверенная походка, бегающий взгляд	Расслабленная поза, свободные плавные движения, доброжелательная улыбка, частые кивки головой в знак поддержки, жизнерадостная походка, подчеркнуто доброжелательное приветствие	Напряженные, быстро меняющиеся позы, быстрые, плавные движения, богатая жестикуляция, мимика
Основные психологические характеристики поведения				
Организованность, пунктуальность, строгое соблюдение правил, инструкции, планирование, аналитичность, внимательность к деталям, ориентация на факты, цифры, пристрастие к письменной речи, аккуратность, чистоплотность, рациональность, осторожность, сухость, экономность, практичность, настойчивость, твердость в решении, терпеливость, трудолюбие, профессиональная эрудиция, узкий круг друзей и знакомых.	Лидер, стремление к власти, честолюбие, установка на победу, прагматизм, способность концентрироваться на цели момента, ориентация на суть проблемы, уверенность в себе, решительность, импульсивность, склонность к риску, неукротимая энергия, сила чувств, смелость, высокая работоспособность великодушный политик, остроумность, широкий круг общения, узкий круг близких друзей.	Изменчивость, непоследовательн неопределенность, любознательность, позитивная установка ко всему новому, смелость, низкая самооценка, неуверенность в себе, доверчивость, импульсивность, нервозность, резкие колебания настроения, избежание конфликтов, забывчивость, склонность терять вещи, отсутствие пунктуальность, имитация поведения других людей, тенденции к простудам, травмам дорожно-транспорт происшествиям.	Высокая потребность в общении, контактность, доброжелательнос забота о других, щедрость, способность к сопереживанию, хорошая интуиция, уступчивость, склонность к самообвинению, эмоциональная чувствительность, ориентация на мнение окружающих, нерешительность, тяга к прошлому, сентиментальность, склонность к общественной деятельности, гибкий распорядок дня, широкий круг друзей, знакомых.	Жажда изменений, креативность, концептуальность, жажда знаний, великодушная интуиция, одержимость своими идеями, мечтательность, устремление в будущее, позитивная установка ко всему новому, философия бунтаря, непосредственность импульсивность, разбросанность, непостоянство поведения, настроения, отношений, непрактичность, отвращение к бумажной работе, небольшой круг друзей.

рата. Если Вы верно для себя выбрали квадрат — фигуру линейную, то вероятнее всего, Вы относитесь к «левополушарным» мыслителям, т.е. к тем, кто обрабатывает данные, говоря языком информатики, в последовательности: а-б-в-г и т.д. Квадраты скорее вычисляют результат, чем догадываются о нем. Они не пропускают ни одного звена в цепи рассуждений, а когда это делают другие, испытывают трудности в понимании и, как следствие дискомфорт. Квадраты чрезвычайно внимательны к деталям и подробностям. Именно Квадраты способны проработать (и делают это) все конкретные детали тех грандиозных идей, проектов и планов, которые часто предлагают носители других геометрических форм.

Квадраты любят раз и навсегда заведенный порядок: все должно находиться в своем месте и происходить в свое время. Истинный Квадрат свято верит в поговорку: «Непорядок на столе — беспорядок в голове». Идеал Квадрата — распланированная, предсказуемая жизнь, и ему не по душе «сюрпризы» и изменения привычного хода событий. Он постоянно «упорядочивает», организует людей и вещи вокруг себя.

Все эти качества способствуют тому, что Квадраты могут стать (и становятся) отличными администраторами, исполнителями, но, увы, редко бывают хорошими распорядителями, менеджерами. Естественно, что названные достоинства Квадрата мирно сосуществуют с рядом его слабых мест.

Чрезмерное пристрастие к деталям, потребность дополнительной, уточняющей информации для принятия решения лишает Квадрата оперативности. Аккуратность, порядок, соблюдение правил приличия могут развиваться до парализующей крайности. И когда приходит время принимать решение, особенно связанное с риском, с возможной потерей статус-кво, Квадраты вольно или невольно затягивают его принятие. Кроме того, рациональность, эмоциональная сухость и холодность мешают Квадратам быстро устанавливать контакты с разными людьми. Квадрат неэффективно действует в аморфной ситуации, в которой «правая рука не знает, что делает левая». Однако в хорошо структурированных ситуациях, когда установлены сроки исполнения, определен доступ к информации и оборудованию, сформулированы четкие требования и даны ясные инструкции к действию, Квадрат превосходит все другие формы.

ТРЕУГОЛЬНИК.

Эта форма символизирует лидерство, и многие треугольники ощущают в этом свое предназначение: «рождены, чтобы быть лидером». Самая характерная особенность Треугольника — способность концентрироваться на главной цели. Треугольники — энергичные, неуправляемые, сильные личности, которые ставят ясные цели и, как правило, достигают их.

Треугольники всегда знают, какова их цель, потому что, в отличие от Квадратов это очень решительные люди. Они, как и Квадраты, относятся к линейным формам, также являясь «левополушарными» мыслителями, способными глубоко и быстро анализировать ситуацию. Однако в противоположность Квадратам, ориентированным к деталям Треугольники сосредотачиваются на главном, на сути проблемы. Их сильная прагматическая ориентация направляет мыслительный анализ и ограничивает его поиском эффективного в данных условиях решения проблемы. Такая ориентация оберегает Треугольников от детального анализа множества вариантов в поисках наилучшего решения. Это производит довольно сильное впечатление на других, менее уверенных в себе людей, и они идут за Треугольником.

Треугольник — это очень уверенный человек, который хочет быть правым во всем! Сильная потребность быть правым и управлять положением дел, решать не только за себя, но и по возможности, за других делает Треугольника личностью постоянно соперничающей, конкурирующей с другими. Доминирующая установка в любом деле, за которое берется Треугольник — это установка на победу, выигрыш, успех! Он часто рискует, бывает нетерпеливым и нетерпимым к тем, кто колеблется в принятии решений.

Треугольник очень не любит оказываться неправым и с большим трудом признает свои ошибки. Можно сказать, что они видят то, что хотят видеть, поэтому не любят менять свои решения, часто бывают категоричны, не признают возражений и в большинстве случаев поступают по-своему. Однако, они весьма успешно учатся тому, что соответствует их прагматической ориентации, способствует достижению главных целей, и впитывают, как губка, полезную информацию.

Треугольники честолюбивы. Если делом чести для Квадрата является достижение высшего качества выполненной работы, то Треугольник стремится достичь высокого положения, приобрести высокий статус, иначе говоря — сделать карьеру (и это не следует считать негативным качеством Треугольника). Прежде, чем взяться за дело или принятие решения, Треугольник сознательно или бессознательно ставит перед собой вопрос: «А что я буду с этого иметь?» И, будьте уверены, какое бы решение Треугольник не принял, в нем обязательно будет заключена выгода (далеко не всегда материальная лично для самого Треугольника).

Из Треугольников получаются великолепные менеджеры на самом высоком уровне управления. Именно к «высотам» они и стремятся. И помогает им в этом одно качество — мастерство «политической интриги». Они прекрасно умеют представить

высшему руководству значимость своей собственной работы и работы своих подчиненных, за версту чуют выгодное дело и могут «столкнуть лбами» своих противников. И вот здесь следует обратить внимание на главное отрицательное качество треугольной формы: сильный эгоцентризм. Он приводит к тому, что Треугольники на пути к вершинам власти не проявляют особой щепетильности в отношении моральных норм, могут идти к своей цели по головам других. Этот своеобразный макиавеллизм, конечно, может вызвать страх и основанное на нем уважение со стороны других людей, но не их расположение и любовь. Между тем не пугайтесь! Это характерно только для «зарвавшихся» Треугольников, которых никто вовремя не остановил. А вообще-то Треугольники очень симпатичные, привлекательные люди (иначе, кто бы за ними пошел?), которые заставляют все и всех вращаться вокруг себя, и без которых наша жизнь потеряла бы всю остроту.

ПРЯМОУГОЛЬНИК

Это люди, не удовлетворенные тем образом жизни, который они ведут сейчас, и потому занятые поиском лучшего положения. Возможно, кто-то из них пережил изменения профессионального статуса (переход на новую работу, понижение или повышения в должности, требующие адаптации), возможно кто-то предвидит или предчувствует эти изменения. У кого-то произошли изменения в личной жизни. В общем, причины прямоугольного состояния могут быть различными, но объединяет их одно — значимость изменений для определенного человека.

Наиболее характерные черты Прямоугольников — непоследовательность и непредсказуемость поступков в течение переходного периода. Тем не менее, как и у всех людей, у Прямоугольников обнаруживаются позитивные качества, привлекающие к ним окружающих. Это, прежде всего, любознательность, пытливость, живой интерес ко всему происходящему и смелость. Прямоугольники пытаются делать то, чего раньше не делали; задают вопросы, задавать которые прежде у них не хватало духу. В данный период они открыты для новых идей, способов мышления в жизни, легко усваивают все новое. Правда, обратной стороной является чрезмерная доверчивость, внушаемость, наивность. Поэтому Прямоугольником легко манипулировать, чем и пользуются не слишком щепетильные в вопросах морали люди. Если Вы действительно носите «прямоугольную» форму, будьте осторожны! И помните, что «прямоугольность» — всего лишь стадия. Она пройдет, и Вы выйдете на новый уровень личностного развития, обогатившись приобретенным на этой стадии опытом.

КРУГ

Геометрический круг — это мифологический символ гармонии. Тот, кто уверенно выбирает круг в

качестве основной формы, искренне заинтересован, прежде всего, в хороших межличностных отношениях. Высшая ценность для Круга — люди, их благополучие. Круг самый доброжелательный из всех пяти форм. Он чаще всего служит тем клеем, который скрепляет и рабочий коллектив, и семью, т.е. стабилизирует группу.

Круги — самые лучшие коммуникаторы из всех пяти форм, прежде всего потому, что они лучшие слушатели. Треугольники тоже хорошие коммуникаторы, но они больше слушают себя, чем других. Они обладают высокой чувствительностью, способностью переживать, сочувствовать другим. Круг ощущает чужую радость и чувствует чужую боль, как свою собственную. Естественно, люди тянутся к Кругам. Кстати сказать, Круги великолепно разбираются в людях и в одну минуту способны распознать притворщика, обманщика. Круги «болеют» за свой коллектив и высоко популярны среди коллег по работе. Однако они, как правило, слабые менеджеры и руководители в сфере бизнеса.

Во-первых, Круги, в силу их направленности, скорее на людей, чем на дело, слишком уж стараются угодить каждому. Они пытаются сохранить мир и ради этого избегают иногда занимать «твердую» позицию и принимать непопулярные решения, которые могут оказаться эффективными с деловой точки зрения. Для Круга нет ничего более тяжелого, чем вступить в межличностный конфликт. Круг счастлив тогда, когда все ладят друг с другом.

Во-вторых, Круги не отличаются решительностью. Если им приходится управлять, то они явно предпочитают демократический стиль руководства и стремятся обсудить практически любое решение с большинством и заручиться его поддержкой. Как известно, это далеко не всегда себя оправдывает: можно упустить подходящий момент. Кроме этого, Круги слабы в «политических играх» и часто не могут подать себя и свою «команду» должным образом. Все это ведет к тому, что над Кругами часто берут верх сильные личности, например Треугольники, которым удастся ими манипулировать. К счастью для себя, Круги не слишком беспокоятся о том, в чьих руках будет находиться власть. Лишь бы все были довольны, и кругом царил мир.

Однако в одном отношении Круги проявляют завидную твердость: если дело касается вопросов морали или нарушения справедливости, Круг становится страстным защитником людей. Здесь Круги могут быть весьма убедительны. В том, что они, как правило, разрешают межличностные проблемы, во многом «виноват» их особый склад мышления.

Круг — это нелинейная форма и те, кто уверенно идентифицируют себя с кругом, скорее относятся к «правополушарным» мыслителям. «Правополушар-

ное» мышление — более образное, интуитивное, эмоционально окрашенное, скорее интегративное, чем анализирующее. Поэтому, переработка информации у Кругов осуществляется не в последовательном формате, как у Квадратов и Треугольников, а скорее мозаично, прорывами, с пропуском отдельных звеньев (например: а-б...ж...т). Это не означает, что Круги не в ладах с логикой. Просто формализм у них не получает приоритета в решении жизненных проблем.

ЗИГЗАГ

Эта фигура символизирует креативность, творчество, хотя бы потому, что она самая уникальная из пяти фигур и единственная разомкнутая форма. Если Вы твердо выбрали зигзаг в качестве основной формы, то Вы, скорее всего, истинный «правополушарный» мыслитель.

Вам свойственна образность, интуитивность, интегративность, мозаичность. Строгая последовательная дедукция — это не Ваш стиль. Мысль Зигзага делает отчаянные прыжки: от а до я! Поэтому многим линейным «левополушарным» формам трудно понять Зигзагов.

Доминирующим стилем мышления Зигзагов чаще всего является синтетический стиль. Лейтмотив этого стиля — «Что если?...», «Что если взять эту идею и вот эту и объединить их вместе? Что мы будем иметь в результате?» Комбинирование абсолютно различных, не сходных между собой идей и создание на этой основе чего-то нового. Оригинальное —

вот что нравится Зигзагам.

Зигзаги не могут продуктивно трудиться в хорошо структурированных ситуациях. Их раздражают четкие горизонтальные и вертикальные связи, строго фиксированные обязанности и постоянные способы работы. Им необходимо иметь разнообразие и высокий уровень стимуляции на рабочем месте. Они также хотят быть независимыми от других в своей работе. Тогда Зигзаг оживает и начинает выполнять свое основное назначение — генерировать новые идеи и методы работы. Зигзаги никогда не довольствуются способами, при помощи которых, вещи делаются в данный момент, или делались в прошлом.

Зигзаг самый восторженный, самый возбудимый из всех пяти фигур. Когда у него появляется новая интересная мысль, он готов поведать ее всему миру. Зигзаги неутомимые проповедники своих идей. Однако им не хватает политичности: они не сдержаны, очень импульсивны («режут правду в глаза»), что наряду с их эксцентричностью часто мешает им воплощать свои идеи в жизнь. К тому же они не сильны в проработке конкретных деталей (без чего материализация идеи невозможна) и не слишком настойчивы в доведении дела до конца (так как с утратой новизны теряют интерес к идее).

РЕЦЕНЗІЇ

О. О. ДЯЧОК

**КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОХОРОННОГО АПАРАТУ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ЧОЛІ З ГЕТЬМАНОМ
П. СКОРОПАДСЬКИМ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: ТИМОЩУК
О. В. ОХОРОННИЙ АПАРАТ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 Р.) — ХАРКІВ: ВИД-ВО УН-ТУ
ВНУТР. СПРАВ, 2000.—462 С.**

Дячок Олег Олександрович — доцент кафедри державного права і митної політики Академії митної служби України, кандидат історичних наук

Дослідження історії державного будівництва в Україні має велике пізнавальне і практичне значення. Однак не всі його періоди достатньо вивчені. Розбудова держави на сучасному етапі потребує уникнення помилок минулого і використання досвіду попередників.

Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським тривалий час залишалась фактично недосліджуваною. В радянський період ідеологічні штампи відносно неї переходили з однієї публікації в іншу. Негативне ставлення до неї було і з боку діячів Центральної Ради, чий спогади перевидавались в Україні на початку 1990-х років. Щоправда, вже на середину 90-х років оцінки діяльності гетьмана в історичних дослідженнях почали змінюватись. Об'єктами уваги вчених стали як загальнополітичні питання, так і різні аспекти діяльності гетьманського державного апарату, що також знайшло відображення в історіографічному огляді вступу до щойно виданої монографії О. В. Тимощука (с. 5-14). Проаналізувавши історичні та історико-правові публікації загального характеру, повністю чи частково присвячені Українській Державі та гетьману П. Скоропадському, а також дослідження з історії охоронних структур даного періоду, О. В. Тимощук справедливо дійшов висновку, що «аналіз наявного історіографічного комплексу із зазначеної тематики неспростовно засвідчує потребу його подальшого розширення на підставі опублікованих і нововиявлених архівних документів, публікацій преси, спогадів сучасників тих подій» (с. 14).

Новизна рецензованого дослідження полягає у комплексному аналізі нормативної бази діяльності всіх органів Української Держави, які забезпечували охорону законності й правопорядку, їх функціонування, комплектації, матеріального забезпечення, а також передумов їх організації і наслідків діяльності. Дослідження багатьох із названих аспектів автором здійснено вперше в історіографії.

У вступі вдало сформульовано об'єкт досліджен-

ня, яким стали всі органи, «що за функціональним призначенням покликані захищати, наразі й примусовими засобами, недоторканність суспільних відносин, які складаються, зокрема, під впливом держави і права» (с. 4). Завдання чітко відповідають поставленій меті (с. 5).

Розділ I. «Історичні передумови й організаційно-правові засади створення гетьманського охоронного апарату», який хронологічно охоплює період з кінця лютого 1917 р. до кінця квітня 1918 р., є цілком доречним, оскільки дає змогу чітко з'ясувати, в якому стані знаходились силові структури на момент приходу П. Скоропадського до влади і з якими проблемами довелося зіштовхнутись гетьманському уряду. § 3. «Анархо-кримінальна ситуація в Україні як одна з передумов приходу до влади гетьмана П. Скоропадського» даного розділу розкриває соціальні, економічні та політичні причини падіння влади Центральної Ради і утвердження гетьманського правління. Об'єктом є висновок О. В. Тимощука, що за «часів вищої влади Тимчасового уряду (березень — жовтень 1917 р.) правоохоронні органи в Україні не виконали покладене на них завдання і виявились неспроможними здійснити особисту безпеку громадян» (с. 31). Він логічно витікає з фактів, проаналізованих в пункті «Руйнація імперського репресивного апарату» (с. 20-31). Щоправда, даний висновок базується переважно на матеріалах інших дослідників, як і фактичний матеріал інших пунктів § 1, що можна пояснити певною допоміжною роллю цієї частини книги. Разом з тим, слід відзначити, що § 2 і особливо §§ 3 і 4, в яких йдеться про правоохоронну діяльність державних інститутів УНР наприкінці 1917 р. — квітні 1918 р. та гетьманську концепцію побудови охоронного апарату і її нормативне забезпечення, написанні переважно на основі архівних джерел.

Слід підкреслити виважену, базовану на фактах і логічних доказах, точку зору О. В. Тимощука про легітимність влади П. Скоропадського (с. 71-75). Вона по-

лягає у тому, що з формально-юридичного боку прихід гетьмана до влади легітимним назвати не можна (на відміну від Центральної Ради, яка пройшла шлях від громадського об'єднання до представницького органу), проте конкретно-історичні умови першої половини 1918 р. нагально вимагали ефективної моделі влади, здатної вивести країну із загальної кризи і запровадити законність.

§4. «Гетьманська концепція побудови охоронного апарату і її нормативне забезпечення» розділу I є самостійною структурною одиницею і, разом з тим, суттєво визначає структуру всього дослідження. В параграфі автор розглянув нормативну основу діяльності установ Української Держави і добровольчих формувань, які тією чи іншою мірою виконували охоронні функції, а також нормативне забезпечення охоронно-карної діяльності німецького і австро-угорського військових контингентів на території України. А в розділах II-V розкрито організаційну структуру, функціональне призначення кожної з установ і їх підрозділів, а також добровольчих формувань. Особливістю монографії є те, що в ній здійснено аналіз не лише юстиції Української Держави, а й німецько-австрійської військової юстиції (розділ VI). Означена структура монографії цілком відповідає її завданням, визначеним автором у вступі (с.5).

Із-за відсутності часу на розробку законодавства, яке б регулювало різноманітні сфери життя, в умовах складної соціально-економічної та політичної ситуації гетьман змушений був реципіювати закони Російської імперії, зокрема, ті, що забезпечували діяльність силових структур (с.78-82, 85). Однак, до деяких законів вносились зміни (с.78, 80). Проаналізувавши нормативну базу, автор дослідження дійшов висновку, що «гетьманська охоронна концепція не просто копіювала організацію поліцейських підрозділів Російської імперії, а й значно розвинула їхню систему з урахуванням національних умов і особливостей часу» (с.80).

На основі штатних розписів, опублікованих в тогочасних виданнях і головно віднайдених в архівах, О.В.Тимощуку вдалося в окремих випадках точно, а в окремих приблизно встановити кількісний склад відділів Департаменту Державної варті МВС (с.96, 97, 100, 101, 104) і таким чином визначити приблизну кількість службовців департаменту в 60 тисяч чоловік (с.105).

Автор переконливо показав, що керівництво Української держави досить серйозно підходило до питання забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки, зокрема у підборі кадрів до Державної варті, звертаючи увагу, перш за все, на професіоналізм і патріотизм (с.105-114) і дбаючи про матеріальне заохочення службовців (с.115-119). Керівництво МВС

та Департаменту пильно стежило за дотриманням вартівими службової дисципліни (с.119-120). І як наслідок «у стислий строк було створено органи варті, відповідні функціональному призначенню підрозділу і цілком спроможні виконувати покладені на них службові завдання» (с.120, див. також с.176, 419).

§3 розділу II присвячений дослідженню матеріального постачання, спорядження і обладнання вартівих підрозділів, а §4 — основних напрямків їх службової діяльності. Проаналізувавши останні, О.В.Тимощук дійшов висновку, що загальну систему службової діяльності варті вважати репресивною не можна, оскільки «її службовці діяли в межах нормативно-правових актів Української Держави і не перевищували повноважень, визначених на той час законом» (с.177, див. також с. 419-420).

Департамент Державної варті МВС був основним, але не єдиним правоохоронним органом держави. Забезпечення законності та правопорядку покладалось також на військові частини спеціального призначення і територіальні військові комендатури, розвідку і контррозвідку, Сердюцьку дивізію (національну гвардію), кордонну охорону, митну службу, фінансову охорону (податкову адміністрацію), залізничну охорону, державну лісову сторожу. Їх дослідження здійснено в розділах III-IV в основному за тією ж схемою, що й Державної варті: нормативне забезпечення, напрями діяльності, комплектування, матеріальне забезпечення. Окрім того, розглянуто службову взаємодію кордонців, митників та податківців (с.269-271), а також стосунки українських органів з німецько-австрійськими (с.198-200, 271-273, 282-283, 302-304). Подальше дослідження останнього аспекту, на нашу думку, потребує залучення німецьких і австрійських джерел.

Роділ V присвячено аналізу діяльності добровольчих охоронних формувань: козацтва, «хліборобських» загонів самооборони, міських добровольчих дружин. Зокрема, досліджено нормативну основу їх існування і функціонування.

Безумовний інтерес викликають матеріали про реформування в період гетьманату органів юстиції та пенітенціарної системи (§§1, 2 розділу VI). Слід відзначити, що О.В.Тимощук, в цілому високо оцінюючи діяльність гетьманського уряду, підкреслив негативні наслідки перебудови тюремного апарату (с.375-376). §3 даного розділу розкриває сутність німецько-австрійської військової юстиції на території України, зокрема розглянуто факти втручання союзників у справи вітчизняної юрисдикції, діяльність союзних військово-польових судів та каральні заходи з боку німецьких і австро-угорських військ.

О.В.Тимощук показав, що в нових політичних умовах, спричинених революціями в Центральних державах, повстанням Директорії, наступом радянсь-

ких військ, охоронний апарат «не виконав покладених на нього функцій з причин не організаційного, а насамперед політичного характеру» (с.395-417).

Роботу завершують чіткі, об(рунтовані висновки (с.418-422), які в цілому не викликають заперечення. Однак категорично стверджувати, що «на меті Центральних держав ніколи не стояли загарбання чи територіальна анексія України, зміна її державних органів окупаційною владою» (с.420, йдеться лише про квітень — грудень 1918 р. — О.Д.) можна лише на підставі аналізу значно ширшої бази, яка включає не лише джерела з вітчизняних архівів, але й з німецьких та австрійських, зокрема, тих, що відображають позицію центральних інституцій.

Окремо слід відзначити детальні чіткі схеми організації правоохоронних органів, вміщені на форзацах монографії і в додатках (с.450-458), проте у схемі «Державна варта Міністерства внутрішніх справ» бракує однієї лінії зв'язку, яка б показувала підпорядкованість міського отамана (с.456).

До здобутків автор слід віднести те, що книга написана доброю мовою, з використанням автентичної української правничої лексики. За високого наукового рівня дослідження його текст легкий для читання і сприйняття. Цьому, зокрема, сприяє і виділення цитат з історичних джерел іншим шрифтом.

Разом з тим, монографічне дослідження О.В.Тимощука не позбавлене певних недоліків. Зокрема, необ(рунтованим виглядає поділ історіографічної бази на два масиви. До першого масиву автор відніс «загальноісторичні та історико-правові твори, які містять концептуальні визначення щодо гетьманської держави в Україні 1918 р» (с.5). Сюди потрапили публікації різного характеру: 1) дослідження професійних істориків А.Гунчака, Н.Полонської-Василенко, О.Субтельного, які аналізували події з віддалі кількох десятиліть; 2) спогади безпосередніх учасників подій П.Христюка, І.Мазепи, які з'явилися друком по гарячих слідах. Особливе місце займає дослідження Д.Дорошенка, опубліковане через 12 років після досліджуваних в монографії подій, оскільки він був і професійним істориком, і активним учасником (до того ж єдиним з відомих діячів УНР, який ввійшов до гетьманського уряду). Відмова від аналізу радянської історіографії 1920-1980-х років, віднесеної до першого масиву, очевидно є доцільною. Але робота б виграла від аналізу зарубіжної, зокрема, української емігрантської історіографії, де спектр оцінок гетьманату досить широкий.

Перебільшеними виглядають твердження щодо започаткування, виникнення наукових шкіл дослідження військової історії в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, історії митної служби в Академії митної служби України та інші (с.12). Кілька публікацій, близьких за об'єктом

дослідження, не означають зародження наукової школи. Взагалі, неможливо через п'ять-шість років (а в деяких випадках і менше) після публікації перших досліджень говорити про наукову школу. Вона формується впродовж тривалого часу. Показником такого формування є, в першу чергу, захищені дисертаційні роботи, а також монографії, статті, які об'єднує спільна проблематика. На нашу думку, можна говорити лише про започаткування відповідного напрямку.

Варто було б здійснити у вступі більш (рунтовний аналіз джерельної бази. В першу чергу, слід з позицій сучасного рівня розвитку джерелознавства класифікувати джерела. Непереконливо виглядає класифікація нормативних джерел на опубліковані документи (збірники документів) і нововиявлені архівні документи (архівні матеріали) (с.14-17). Натомість належало визначити археографічний рівень публікацій першої групи. Матеріали періодичної преси є історичним джерелом комплексного характеру. Кожен їх різновид вимагає специфічних методів дослідження. Тому, на наш погляд, не зовсім доцільно об'єднувати в одну групу нормативно-правові акти гетьманської влади, опубліковані в офіційному органі, з «інформацією про стан кримінальної злочинності та окремі оперативно-розшукові акції Державної варти» (с.17-18), вміщеною в інших виданнях (до того ж автор не зазначає, чи це інформація державних органів, чи журналістів). О.В.-Тимощук ввів до наукового обігу значну кількість джерел, які зберігаються в архівах нашої держави, що, безперечно, є заслугою автора і наслідком його копійкою багаторічної роботи, проте у вступі це не знайшло належного відображення.

Не зважаючи на висловлені зауваження, монографія в цілому заслуговує найвищої оцінки. Критично використавши надбання історіографії як радянського періоду, так і часу незалежності України і, в першу чергу, проаналізувавши великий комплекс архівних та опублікованих джерел, О.В.Тимощук вперше в історіографії відтворив цілісну систему діяльності охоронного апарату Української Держави у квітні — грудні 1918 р. Дослідження відзначає концептуальність, чітка структурованість, логічність та переконливість висновків. Монографія значно розширює знання з історії Української Держави квітня — грудня 1918 р., перш за все — організації та діяльності охоронного апарату. Вона стане у нагоді історикам, правникам, студентам, всім, хто цікавиться питаннями розвитку вітчизняної державності. Певні аспекти організації та законодавчого забезпечення охоронного апарату, здобутки та помилки гетьманського уряду можуть бути враховані сьогоднішніми парламентарями і керівниками відповідних відомств в законотворчій та організаційній роботі аналогічного спрямування.

ЗМІСТ АЛЬМАНАХУ ЗА 2000 РІК

І С Т О Р І Я

№...стор.

- Брежнєва Т.В.** Загальнотеоретичні передумови виникнення коаліційної військово-політичної стратегії НАТО: стратегічний плюралізм. 5...93
- Глушкова Л.В.** Вибір соціал-демократичного розвитку суспільства — шлях України в XXI століття. 5...90
- Головко В.В.** Кризис исторической науки: попытка экспликации понятия. 6...13
- Голуб А.І.** В ім'я історичної правди (наукові студії П.Феденка в еміграції). 5...78
- Карабанов М.М., Радько П.Г., Нарядько А.В.** Національні традиції благодійності в галузі освіти. 4...53
- Колесник І.І.** Українська «советська» історіографія в рецепції О.Оглибліна. 6...9
- Костенко Г.В.** Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова в дослідженнях істориків української діаспори. 6...14
- Кривчик Г.Г.** Здобутки і вади у організації трудового виховання учнів сільської загальноосвітньої школи України (кінець 50-х — 80-ті рр.) 4...57
- Лазебник В.И.** Из истории Екатеринославского городского общественного самоуправления. Как избиралась и работала Екатеринославская городская дума. 5...70
- Маслак В.І.** «Г.Карпов як дослідник «Статей Богдана Хмельницького». 5...81
- Михайлюк О.В.** «Українська революція» чи «російська революція на Україні»? 5...76
- Михненко А.М.** Адміністративно-територіальна реформа та формування органів влади в Донбасі (1920-ті — 1930-ті рр.) 4...68
- Морозов О.В.** Правове забезпечення митної справи і політики на території українських губерній наприкінці XIX — на початку XX ст. 6...26
- Олійник М.М.** Визначення вищими державними та партійними органами України завдань суспільно-політичних та професійних організацій на приватних підприємствах в період непу (1921 — 1929 рр.) 4...64
- Орлянський В.С.** Історіографія єврейства України в 1920-1930-і роки. 5...87
- Орлянський В.С.** Джерела по історії єврейства України 1920-1930-х років: джерелознавчий аналіз. 6...37
- Прошин Д.В.** Конкуренция на мировом рынке космических транспортных услуг: исторический опыт 4...79
- Смирнов В.М.** Регулювання соціальних взаємин між окремими селянськими верствами в Україні під час нової економічної політики 4...71
- Стегній П. А.** Стан української еміграції та закордонні центри керівництва повстанством у 1922-1923 рр. 4...61
- Тельвак В.В.** Молодость Михаила Грушевского (к проблеме формирования мировоззрения). 6...17
- Чоп В.М.** Збройні сили та бойові засоби махновського руху. 6...31
- Шахрайчук І.А.** Розвиток інституту спадкового права в Україні (1917— 1945 рр.) 4...75
- Шейко В.М.** Історичні аспекти розвитку індустріальної цивілізації на шляху до інформаційного суспільства. 6...22

ВСЕСВІТНЯ І С Т О Р І Я

- Лымарь А.П.** Обреченный альянс. К вопросу о российско-французских отношениях в годы Первой мировой войны. 2...16

І С Т О Р І Я У К Р А Ї Н И

- Айтов С.Ш.** Вивчення українознавчої діяльності часопису «Основа» (1861-1862): історико-науковий підхід. 3...28
- Айтов С.Ш.** Журнал «Основа» (1861-1862) і культурно-національне відродження України у контексті східноєвропейських національних ренесансів середини XIX ст. 2...25
- Архрейський Д.В.** Военні наради в Україні у 1920-1924 роках: структура та функції. 2...37

Вдовиченко К.В. Наталя та Дмитро Дорошенки в культурно-громадському житті Катеринослава.	2...20
Ветров Р.І. До питання про еволюцію характеру української революції 1917-1920 рр.	3...37
Голуб А.І., Кожухар О.І. Піонери політичного поступу. До 100-річчя утворення Револуційної Української Партії.	2...30
Громакова Н.Ю. Суспільний рух польської шляхти в Правобережній Україні у контексті української історії: до постановки проблеми.	3...28
Зайко Н.М. Післявоєнне мистецтво на Україні: політико-ідеологічні кампанії 1946-1948 рр.	3...49
Ищенко І.В. Розвиток алкогольної ситуації в Україні на тлі НЕПу (1921-1928рр.): протиріччя та реалії.	2...64
Кавун М.Е. Топонімія м. Катеринослава — Дніпропетровська як дзеркало соціальних перетворень.	3...53
Михайлюк О.В. Про стан сучасної української історіографії революції та громадянської війни.	3...45
Олійник М.М. Вплив змін в податковій політиці держави на розвиток приватного, орендного та кустарно-ремісничого виробництва України у 1921-29 рр.	1...14
Підлісна Л.С. Проблеми культурного розвитку незалежної України. Місце і роль пам'яток історії та культури.	1...24
Саричев В.І. «Воєнно-комуністична» парадигма хлібозаготівельної політики у 1927-1929 роках в Україні та її наслідки.	1...20
Стегній П.А. До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.).	2...43
Удод О.А. Установи історичної науки в Україні у 1920-30-х р.р. та їх вплив на традиційні духовні цінності українського народу.	1...11
Ченцов В.В., Єлінов І.М. Єлінов І.М. Інтелігенція і влада. З історії політичних репресій 1920 — 1950-х рр. на Дніпропетровщині.	2...53
МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ	
Болебрух А.Г. Сучасна людина в контексті історичного минулого: гуманітарний аспект	3...20
Болебрух А.Г., Якунин В.К. Методология истории: поиск новых основ.	2...10
Якунин В.К. Методология истории: отечественный опыт и современная практика.	3...23
ПОЛІТОЛОГІЯ	
Дергачов О. Українська зовнішня політика: незбіги пріоритетів та інтересів.	2...78
Додонов О.Ф. Відступи від канонізованого трактування соціальної структури суспільства і ролі робітничого класу.	2...83
Рисіч Й.Л. До питання про глобальні та національні чинники в ретроспективному вимірі.	2...71
Сулима Є.М. Основні тенденції розвитку партійного середовища в українському суспільстві після президентських виборів.	2...67
УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ	
Хилько М.І. Політика превентивних екологічних заходів в Україні.	1...113
Шевцов А.И., Яковенко Ю.Ф. Информатизация и Украина: взгляд на проблему.	1...107
ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА	
Квитка С.А. К вопросу о становлении местного самоуправления в современной Украине.	5...14
Квітка С.А. Основні напрямки громадсько-політичної роботи.	6...11
Куличенко И.И., Сурмин Ю.П. Устав как эффективный инструмент решения городских проблем.	5...9
Огданська Т.М. Шляхом сучасних реформ у нове сторіччя.	5...18
Романов В.Є. Внутрішня політика держави на сучасному етапі.	4...16

Сулима Е.Н. Политические партии и проблема консолидации общества в Украине.	4...9
Суліма Є.М. Гуманістична концепція політичного лідерства.	6...3
Швець М.А. Шлях державотворення — дев'ятого річчя незалежності України.	4...5
Чумак В.В. Єдність розмаїтості.	4...13

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Бариска А.Т., Шмелева М.И., Шепелев М.А. Цивилизационное измерение геоэкономики.	5...106
Бутенко Н.В. Политический идеал как величина абсолютная и относительная.	4...117
Воронова Т.В. Женщина и её роль в современной политике.	3...113
Гаврюшин О.И. Проблема власти в отечественной политологии.	6...83
Дрешпак В.М. Державна інформаційна політика України та її регіональний рівень: еволюція пріоритетів.	5...100
Додонов О.Ф. Історіографія участі робітників у діяльності державних і громадських організацій у 60-80-ті роки.	6...85
Кирилюк Ф.М. Роберт Оуен — мирный реформатор капитализма (научно-публицистический очерк) (часть I)	6...56
Китаєва О.О. Еколого-правові проблеми відвернення забруднення морських вод України.	3...111
Клячин А.К. Специфика утверждения ценностей общества постмодерна в современной Украине (политологический аспект).	4...124
Кривошеїн В.В. Проблема мультипарадигмальності політичної науки.	3...107
Кривчик Г.Г. Чому «колгоспний лад» не потрібний у ХХІ столітті.	3...118
Лясота А.Е. Традиції політичної культури: проблема формування політичної еліти України.	5...103
Осельська О.С., Савченко В.А., Шепелев М.А. Детермінанти процесу становлення сучасної української геополітичної науки.	3...104
Рисіч Й.Л. Об'єктивна обумовленість української мирної демократичної революції 1989-1991 рр. та наступний розвиток демократії в Україні (теоретико-політологічний аналіз).	5...97
Свистун А.В. Проблема отмены смертной казни в контексте взаимоотношений Украины с Советом Европы.	4...121
Сурмин Ю.П. Проблемы развития социальных технологий и формирования социально- технологической политики в Украине.	3...93
Сурмин Ю.П. Проблема моральной модернизации посткоммунистического общества.	6...66
Таран В.О. Україна на початку сторіччя: ідеологія вибору або вибір ідеології.	3...98
Таран В.О. Проблема лібералізації перехідного українського суспільства: стан і перспективи.	6...60
Шепелев М.А. Геостратегия постевразийства и современная украинская геополитика.	6...77
Ярошенко В.М. Актуальність формування громадянськості в Україні.	3...101

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Вергун О.М. Філософія влади в контексті сучасної культури: соціально-філософські парадигми суб'єкта влади.	3...61
Гарник О.В. Комунікативно-філософські аспекти сучасного праворозуміння.	3...69
Жижченко В. П. Значення філософії Г.С.Сковороди для формування української національної ідеї ХХІ століття.	3...65
Корх О.М. Перспективи індивідуалізму з погляду соціальної психології Д.Майерса.	3...76
Кривега Л.Д. Філософія і формування світоглядних орієнтацій сучасної особи.	3...80
Кулик О.В. Ідентифікаційні ознаки постмодерну та філософія.	3...57
Максимов С.І. Універсально-цивілізаційне та специфічно-культурне у правосвідомості.	3...74
Маслов А.О. Маргінальна особистість в системі сучасних інститутів та спільнот.	3...84

СУЧАСНИЙ СВІТОГЛЯД

Глотов Б.Б. Філософсько-методологічні засади культурно-цивілізаційного буття українського народу.	1...80
Корх О.М. Реабілітація цінностей індивідуалізму у західній філософії середини ХХ століття.	2...125
Наврузов Ю.В. Системне визначення поняття категорії «громада».	1...89
Решетніченко А.В. Основи гуманістичного світогляду.	2...129
Сурмин Ю.П. Філософія мусора.	1...77

Ф І Л О С О Ф І Я

Варшавський О.П. Можливості онтологічної постановки питання про мову в «Бутті і часі» Гайдеггера.	6...109
Дронь М.М. Деякі філософські аспекти поняття інтелектуальної власності.	4...83
Капитон В.П. Управленческая культура и мифы. Теории государственного управления.	5...46
Климова О.В. Пізнавальні та світоглядні традиції в пізнанні та освіті.	4...91
Корх О.М. Індивідуалістичні інтенції західноєвропейської філософії ХVІІ століття.	5...61
Кравченко П.А. Самоідентичність національної духовності.	5...65
Кравченко П.А. Екологічна свідомість і політика як чинники існування соціуму.	6...101
Крамар П.П. Про деякі підсумки та можливі перспективи філософських досліджень проблеми творчості.	4...87
Крамар П.П. Регулятивні функції культури в творчості.	6...96
Манюк О.В. К вопросу о числовой символике в философии Г.С.Сковороды.	4...111
Мегрелішвілі О.Г. Нелінійне мислення студента: проблема формування.	5...67
Мержевецька Т.О. Методологія пізнання суспільства, що трансформується: синергетичний підхід.	4...100
Мухін І.М. Ідеально-типова модель вільного суспільства: до проблеми становлення свободи як соціального явища.	4...103
Нестеренко Г.О. Проблема самореалізації особистості в контексті синергетичної парадигми.	5...57
Нестеренко Г.О. Культура як прояв самореалізації особистості.	6...105
Окороков В.Б. Комунікативний дискурс і демократія: до можливості побудови у Україні відкритого демократичного суспільства.	4...106
Подлесный М.Н. Проблема «ценностей» в философии: история и современность.	4...96
Решетніченко А.В. Механізми гуманізації процесів розвитку суспільства.	6...92
Романенко М.І. Історико-генезисний та структурно-функціональний підходи до визначення поняття «філософсько-освітньої парадигми».	4...94
Сурмин Ю.П. Україна: постмодерністський дискурс в зеркале сомнений.	5...41
Тарасова Н.Ю. Проблеми соціокультурної ідентичності в сучасному філософському дискурсі.	5...51
Хміль Т.В. Держава як моральна та політична категорія у розумінні Л.Силенка.	4...113
Шабанова Ю.А. Метафізика Шопенгауэра и её влияние на морально-гуманистические поиски современной философии.	4...109

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

Вишняков В.М. Комунікаційні технології в соціальному захисті.	1...57
Гилюн Л.А. Общее и особенное в социальном статусе двух основных этнических групп днепропетровского студенчества.	1...62
Городяненко В.Г. Предмет, структура и функции истории социологии.	1...29
Легеза С.В. Историография истории социологии: возможности конкретного анализа литературы.	1...51
Липовская Н.А. Динамика религиозности населения Украины в условиях трансформации социума.	1...40
Макаренко В.А. Основні засади формування нової концепції соціального захисту	

населення України в умовах ринкових відносин.	1...66
Патрушев В.И. Организованный потенциал местного самоуправления.	1...36
Решетніченко А.В. Генеза управління суспільством.	1...48
Удріс Н.С. Соціологічні аспекти становлення реклами в сучасному українському суспільстві.	1...69

СОЦІОЛОГІЯ

Бродецька Ю.Ю. Концепт «маргінальності» в теоріях західних дослідників.	6...47
Васильєв В.В. Політична та правова компетентність в діяльності державних службовців.	3...121
Гайденок В.А. Феминистская методология в социологии.	4...41
Глазунов С.В. Соціальні аспекти репродуктивної поведінки населення України.	3...130
Головащенко. Туризм як форма активності сучасної особи.	4...43
Городяненко В.Г., Гілюн О.В., Швидка Л.І. Соціальна інфраструктура промислового міста і молодь.	5...26
Городяненко В.Г., Ларионова Е.А. Особенности социального самочувствия этнических общностей Днепропетровского региона.	6...42
Дубровський І.М. Соціальне партнерство як цивілізаційний механізм.	3...143
Дука Ю.В. Оподаткування як соціальна проблема сучасної України.	4...45
Зубов В.О. Ціннісні орієнтації підприємця в сучасних умовах.	4...34
Косих А.І. Підприємницька культура — фактор соціокультурного оновлення України.	4...38
Кузьминский И.В. Массовое поведение: факторы возникновения, виды и классификация субъектов.	2...107
Кулик Ю.В. Социальная практика занятости молодежи в западных странах.	3...141
Лазаренко В.І. Молодь та соціально-психологічні чинники девіантної поведінки в умовах трансформації суспільства.	3...137
Лазаренко В.И. Пути реинтеграции молодых наркоманов к полноценной жизнедеятельности и профилактика наркомании.	4...25
Липовская Н.А. Некоторые аспекты проблемы «социального сиротства» (результаты социологического исследования).	5...36
Литвинюк С.І. Соціоекономічний аспект інтелектуалізації.	4...29
Макаренко В.А. Проблеми соціального захисту сільського населення в трансформаційний період.	2...116
Машков К.В. Общественное мнение как социальный институт.	2...111
Медіна Т.В. Проблема засвоєння соціальних ролей на етапі становлення молоді сім'ї.	2...121
Предборська І.М. Трансформаційні проблеми українського суспільства.	5...30
Сокурянська Л.Г. Соціалізація в контексті категорій сучасної соціології.	4...28
Сурмин Ю.П. Проблемы кризиса и антикризисных технологий.	2...103
Ташенко А.К. Особливості соціалізації української молоді в сучасних умовах.	6...49
Удріс Н.С. Особливості функціонування соціальних інститутів реклами та мистецтва в сучасному суспільстві.	6...53
Швидка Л.І., Гілюн О.В. Соціальне самопочуття студентської молоді (за матеріалами соціологічного опитування у м. Дніпропетровську).	3...125
Якубов В.М. Проблеми та шляхи взаємодії сім'ї і держави в сучасних умовах.	4...19
Ячний А.М. Особливості виникнення і розвитку конфліктності військової організації.	3...127

ОСВІТА

Долгополий В.Г. Матеріали до єдиного дня інформування. Система виховання та освіти молоді в Україні.	4...130
Колесников К.Н. Материалы к лекционному курсу «История Украины». Тема 1.2. Происхождение и расселение славян. Возникновение Киевской Руси.	4...141
Колесников К.М. Курс «Історії держави і права України»: в системі сучасної юридичної освіти: теоретико-методологічні аспекти.	5...111
Литвинюк О.І. Багаторівневий діалог культур у викладанні іноземних мов як крок до планетарного мислення.	5...120

- Мазурик О.В.** Социальные проблемы профессионального отбора у вищі військові
учбові заклади. 5...124
- Огаренко В.М.** Приватна і державна вища школа України: від конфронтації до інтеграції. 5...118

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА

- Андрущенко В.П.** Проблеми та перспективи розвитку вищої освіти на рубежі століть. 3...7
- Гаврюшин О.І.** Формування знань про демократію у середніх та вищих навчальних
зкладах України. 3...16
- Городяненко В.Г.** Проблемы становления и развития социологического образования
в Украине. 2...86
- Іваненко В.В.** Гуманітарна компонента підготовки фахівця університетського профілю. 3...12
- Литвинюк О.І.** Шкільний підручник як інструмент формування інтелектуального
потенціалу держави. 3...14
- Удод О.А.** Трансформація методики викладання історії в школах України
в 1920-1930-х рр. 2...93

ЕКОНОМІКА

- Лапицкая С.Ю.** Анализ института банкротств на Украине. 1...96
- Приймук М.А.** Вексельное обращение в Украине. 1...99

ДУХОВНИЙ СВІТ

- Колотенко В.П.** Главы из романа «Дайте мне имя». 1...137

У ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

- Британ В.Т.** Здобуття Україною державної незалежності. Успіхи та труднощі її
сучасного розвитку (1985 — 2000 рр.). Матеріали до лекційного курсу «Історія України». 2...140
- Колесников К.Н.** Матеріали к курсу лекцій «История Украины».
Тема 1.1. Население и территория Украины в древнейшие времена.
Возникновение раннеклассовых обществ и государств. 3...155
- Михайлюк О.В.** Революційні події та громадянська війна на Україні (1917-1920 р.).
Матеріали до лекційного курсу «Історія України». 1...124

РЕЦЕНЗІЇ

- Васковський Р.Ю.** Історія і політика: Рецензія на монографію В.Ф.Солдатенко
«Українська революція. Історичний нарис» (К.: «Либідь», 1999). 1...139
- Дячок О.О.** Комплексне дослідження охоронного апарату Української Держави
на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Рецензія на книгу: Тимошук О.В.
Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). —
Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. — 462 с. 6...128
- Іваненко В.В., Удод О.А.** Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та
освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-30-х роках. —
К.: Генеза, 2000. — 292 С. 4...143
- Карабанов М.М.** Рецензія на книгу П.Г. Радько «Національні традиції
державотворення в українській історіографії та політичній літературі
XIX — XX століть: концепції, ідеї, реалії.» - К.: Ін-т укр. археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. — 388 с. 4...144
- Карабанов М.М.** Етнополітична парадигма: витоки і сучасність. (Антонюк О.В.
Формування етнополітики Української держави: історичні та
теоретико-методологічні засади: Монографія. — К., 1999. — 284 с.). 5...141
- Прокофьев Ф.И.** Учебники по социологии. Рецензия на учебное пособие
«Социология». — К.: ИЦ «Академия», 1999. — 384 с. и «Социологический практикум».
— К.: ИЦ «Академия», 1999. — 160 с. 2...142
- Рисіч Й.Л.** Політичний терор як метод радянсько-російського владарювання. 3...157

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

- Науково-практична конференція 9-а річниця Незалежності України: досвід та тенденції розвитку. 5...142
Николенко В.В. Социологическая ассоциация Украины. 4...146

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

- Курсаков А.** Соціальний захист населення як важливий фактор соціальної політики в Україні. 6...119
Прокопенко Л.Л. Роль і завдання органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у правовому та соціальному захисті населення. 5...135
Романов В.Є. Інтеграція України у Європейський Союз. 5...130
Романов В.Є. Україна на початку тисячоліття. 6...115

НА ГРАНІ

- Психометрический тест 6...123
Циклограмма развития биоэнергетического потенциала человека. 5...139

ABSTRACTS

DOMESTIC POLICY

Sulima Ye.N. Humanistic Conception of the Political Leadership

Kvitka S.A. Maintains Path of Civil and Political Work

HISTORY

Kolesnyk I.I. Ukrainian «soviet» Historiography in the Reception of O.Ogloblin

Golovko V.V. Crises of Historical Science: Attempt of Explication of Concept

The article «Crises of Historical Science: Attempt of Explication of Concept» devotes to clearing up concept «crises of historical science», especially in Soviet and Soviet Ukrainian traditions.

Kostenko G.V. Drahomanov's Sociopolitical Views in the Research of the Ukrainian Diaspora Historians.

The Ukrainian Diaspora historiography takes an significant plays in solving than most complicated problems of domestic history and determining the role of the outstanding Ukrainians whom and Drahomanov also belongs to. The development peculates of the foreign study of Drahomanov's legacy aroused attention to diverse sides of his creative work. The given article deals with the review of Drahomanov's work.

Telvak M. The Youth of Mykhailo Hrushevskiy (To the Problem of Outlook Forming).

In the article upon the wide background of sources for the first time in the historiography the gym's period of M.Hrushevskiy life is analyzed. The estuaries of his outlook formation as also his scientific interests are studied. The first historical articles of the youth and his diaries and fiction writings have been studied here. There has been made a conclusion about the romantic and rational vision of M.Hrushevskiy of the past of Ukraine.

Sheyko V.M. Historical Aspects of Development of Industrial Civilization on the Way to the Information Society

Morozov O.V. Juridical Background of Custom Business and Policy on the Area of Ukrainian Governments in XIX-XX

Chop V.M. Military Forces and Fighting Means of Mahno's Movement

Orlyansky V.C. The Sources by the Jews History of Ukraine 1920-1930: Sourceknowing analyse

SOCIOLOGY

Gorodjanenko V.G., Larionova E.A. Peculiarities of Social Selffeelings of the Ethnic Groups of the Dniepropetrovsk Region

The article is devoted to the actual social problems of the ethnic groups who live in the Dniepropetrovsky region. The analysis of the results of an empirical sociology research is brought here. This article is addressed to the readers who are interested in ethnosociology.

Brodetska Yu.Yu. The Concept «Marginalisation» in Theory of West Researchers

This article presents theoretical and methodological analysis of concept «marginalisation», examination of essence and nature present phenomenon. Typical peculiarity of the article is consideration, first of all.

Tashchenko A.K. Features of Socialization of Ukrainian Youth in the Modern Condition

Udris N.S. Features of Functionality of Social Advertisement and Arts Institutes in the Modern Society

POLITICAL SCIENCES

Kyrylyuk F.M. Robert Owen — Peace Reformatory of Capitalism (Science-Publicistic essay)

Taran V.O. The problem of liberalization of Ukrainian society: the position and perspective

The article by V.O.Taran «The problem of liberalization of Ukrainian society: the position and perspective» reveals one of the important aspects of the formation of modern ideological field in Ukraine, where Liberal world outlook and ideological principles play more remarkable part. But the process of liberalization that reflects dynamics of transformation of fundamental spheres of social life in the direction of the development of market relations and drawing to the values of European system is characterized as contradictory and inconsistent one. The analysis of specific social-cultural and psychological-mental factors makes it possible to define certain features of the contradiction and reveals some tendencies in the strengthening positions of liberal ideology in Ukrainian social scope.

Surmin Yu.P. The Problem of Moral Modernization Postcommunist Society

Shepelev M.A. Geographic Strategy of Post Europe-Asian and Modern Ukrainian Geopolity

Gavryushin O.I. The Problem of Power in Domestic Politology

Dodonov O.F. Historiography of Participation of Workers in the Activities of State and Common Organizations in 60-80's

P H I L O S O P H Y

Reshetnichenko A.V. Mechanisms of Humanization of Society Development's Process

Kramar P.P. Regulative functions of culture in the creation.

Creation as innovation in definite cases is realized in a rather contradictory ways, including destructive and constructive. That is why creation is percept in relation of value — as a good-creation and ill-intentioned creation (anti- creation), i.e. it is approved or condemned, gets positive or negative evaluation. Concerning to this, the role of a conscious target-regulation of creative innovation processes through cultural demands and norms, sanctioned by the society, in direction of stimulation of positive manifestations and prevention of negative manifestations of creation.

Kravchenko P.A. Ecological Mind and Policy As a Factors of Society Being

The complexity of ecological problems lies in the fact that they are extrapolated on all forms of human existence and are conditioned by a great number of constituents. One of these constituents is the forming of ecological consciousness? Which is able to put into practice general ecological programs, and is orientated to the fullness of human existence, the «softening» of the classical problems of anthropocentrism, the realization of the fact that a man is rather a representative of life that its reorganizer and patron. In its turn it requires the stabilization of the ecological policy as the fundamental factor of the reasonable existence of a socium. Its main aim is a conscious and organized activity with the help of which and through the mediation of the state, political and public organizations the actions of the society with respect to nature are regulated in order to preserve and develop the environment.

Nesterenko G.O. Culture as an Expression of the Personality's Self-realization

The article is devoted to the contemporary condition of the sphere of culture, the latter is regarded as one of the fundamental concepts in the philosophy of a person. The author offers the synergetical seeing of the correlation of the two opened systems — personality and culture. It is demonstrated, that, from the one side, culture influences on the personality and becomes a factor of its self-realization; from another side — any achievement in the sphere of culture is a result of the personality's self-realization.

Warszawsky O.P. The Possibilities of Ontological Questionstands About Language in the «Being and Time» of M.Heidegger

In this article is made an attempt to reveal the ontological foundations for the question of the language in Heidegger's early works. Such basing of the link between language and being then can be used for the possibility of consideration of the language not as linguistically and logical, but as metaphysical (philosophical) phenomenon and proceeding from this result in essential understanding of the language.

M A T E R I A L S F O R I N F O R M A T I O N D A Y

Romanov V.Ye. Ukraine in the Beginning of Millenium

Kursakov A. Social Defend of People As a Important Factor of Social Policy in Ukraine

O N T H E E D G E

Psychogeometrical Test

R E V I E W

Dyachok O.O. The Complex Research of Defending Staff of Ukrainian State in the Time of P.Skoropadskiy. Review of the Book: Tymoshchuk O.V. Defend Staff Ukrainian State (April — December 1918) - Kharkiv: Publishing House of University of Internal Deals